

UDK 316

ISSN 1451-9739

Година V, број 5

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Филозофски факултет у Нишу
2009.

Годишњак за социологију
Година V (2009), број 5

Филозофски факултет у Нишу
Департман за социологију
Ђирила и Методија 2
godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Руководилац издавачке делатности
Доц. др Владимир Јовановић

За издавача
Проф. др Момчило Стојковић, декан

Редакција
Доц. др Горана Ђорић, уредник
Проф. др Љубиша Митровић
Проф. др Никола Божиловић
Проф. др Драгана Захаријевић
Проф. др Бранислав Стевановић
Проф. др Данијела Гавриловић
Мр Гордана Стојић, секретар

Лектор
Проф. др Недељко Богдановић

Дизајн корица
Дарко Јовановић

ISSN 1451-9739

Електронско издање
http://www.filfak.ni.ac.yu/d_izd.htm

© (copyright) Филозофски факултет у Нишу

Штампа
Графичко предузеће СВЕН
Ниш, Стојана Новаковића 10

Тираж
200

Ниш, 2009.

Годишњак је објављен уз финансијску подршку Министарства за науку
и технолошки развој Републике Србије.

САДРЖАЈ

<i>Никола Божиловић</i> Идејни и естетски корени савремених поткултура.....	5
<i>Љубиша Митровић</i> Међурелигијски дијалог и култура мира.....	25
<i>Душан Мојић</i> Утицај културе на мотивацију у радним организацијама	39
<i>Мирјана Крстовић</i> Ка конституисању моделâ медијских система југоисточне Европе: пропитивање примењивости Халин-Манчинијеве концептуализације	53
<i>Martina Topić</i> Nacionalističke predrasude i socijalna distanca – od vanjske prema unutarnoj prijetnji.....	63
<i>Бранислав Стевановић</i> Слободно тржиште и политичка слобода: међуодноси и зависности.....	85
<i>Наталија Жунић</i> Феминистички контекст идеологије рода	101
<i>Ана Вуковић</i> Теорија културног заостајања и друштвени положај жена у Србији	113
<i>Снежана Миливојевић</i> Криза савременог друштва и породице и насиље	133
<i>Драгана С. Захаријевски</i> Полне/родне разлике у конституисању идентитета и породичних вредносних образаца	143
<i>Јасмина Иванов</i> Профил родних односа на Косову и Метохији: Између „пожељног“ и стварног	155

<i>Данијела Здравковић</i>	
Транзиција и улога жене у примарној социјалној мрежи	171
<i>Сузана Марковић-Крстић</i>	
Теоријски приступи и оријентације у проучавању омладине	185
<i>Лела Милошевић</i>	
Образовање за треће доба у функцији очувања и унапређивања квалитета живота у старости	207
ПРИКАЗИ	
<i>Урош Шуваковић</i>	
Љубиша Митровић и "Творци нових парадигми у социологији"	221
<i>Милена Јовановић-Крањец</i>	
Лисманова критика европске образовне политике	225
<i>Петар Голубовић</i>	
Демографски развој југоисточне Србије	229
IN MEMORIAM	
Проф. др Глигорије Зајечарановић	235
Contents	239

Никола Божиловић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.723
Оригиналан научни рад
Примљен: 10. 7. 2009. г.

ИДЕЈНИ И ЕСТЕТСКИ КОРЕНИ САВРЕМЕНИХ ПОТКУЛТУРА *

Резиме

Савремене поткултуре односе се превасходно на омладину као друштвену групу, која је њихов физички носилац. Поткултуре су повезане са стиловима живота, а посебно са начином понашања, језиком (жаргон, арг, сленг), одевањем, укусом и другим манифестацијама друштвености. Данас се млади често идентификују са одређеним музичким стиловима (техно, рејв, тренс), који се повезују са шире схваћеним културним преференцијама. Актуелне поткултуре, међутим, утемељене су на извесном претходном искуству (традицији), што нам даје за право да говоримо о њиховим идејним и духовним претечама. Рад који је пред вама посвећен је карактеристичним кореновима данашњих поткултурних стилова, утемељеним у бомији, битничком и кемп стваралаштву. Ове три поткултуре третирају се као репрезенти културног живота и преокупација некадашњих младих неприлагођених, бунтовних и, надарених, креативних људи. Они су се, као боми, битници или кемп авангардисти, огледали на различитим пољима уметничког стваралаштва – од поезије и књижевности до модерног сликарства, филма и рок музике. На тај начин постали су узор савременим младим нонконформистима – трагачима за властитим идентитетом и смисловима својих живота.

Кључне речи: поткултура, животни стил, младост, идентитет, боем, бит генерација, кемп.

Савремене поткултуре (*subculture*), укључујући и оне настале од половине XX века, вуку корене из културних подухвата од којих су се неки догодили већ крајем XIX века. Не значи да свет културног подземља није постојао и раније, али оно што се данас подразумева под појмом поткултура ипак је нешто новијег датума. Условно узевши, претече савремених поткултура¹, њихови идејни и естетски корени, могу се идентификовати у Бомији, раним Битницима, а након тога и у моралном анархизму Кемпа. У сва три случаја реч је о категоријама људи са друштвене маргине, оних који ни по коју цену не прихватају узусе „исправног света“. Боми, битници и антихероји кемпа по том основу припадају поткултури, али не до краја у данашњем смислу

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Условно узевши, у савремене поткултуре спадају пре свега музичке поткултуре – од хеви метала (*heavy metal*), панка (*punk*) и хип хопа до оних поткултура као што су хаус, денс (*dance*), техно (*techno*), рејв (*rave*) и тренс (*trance*).

те речи. Прве две су устоличиле супкултурни образац, кога је ова последња довела готово до усијања. Боеми и битници су утрли путеве савременим актерима поткултуре, тако да се у неку руку могу сматрати њиховним „духовним родитељима“, али и кемписти су им сигурно блиски рођаци.

Поткултура боема

Боемија спада у оне појмове који захтевају стално рedefинисање јер је историјски променљива и естетички тешко укротива. Данас се, колико и јуче, под изразом *боем* колоквијално подразумева бескућник, дрипац. Књиге говоре да тај израз има француско порекло (*demi-monde*) и да значи полусвет. Термин је, наводно, 1855. године сковао Александар Дима син (*Dumas fils*) да би њиме означио „класу декласираних“, то јест маргиналаца или оних група људи који живе на друштвеним рубовима. Боемија је, међутим, изнад свега културолошки појам. Зато је К. Кар (Carр) у праву када у есеју „Бунтовници са естетиком – боемска дијаспора“ боемију одређује као „стање свести“ и када тврди да „бескућници нису нужно боеми“ (Види: Марковић 2003:9). Боемија се, дакле, дефинише и по ономе што она „јесте“ и по ономе што „није“, тако да сâм појам захтева да стално и из почетка трагамо за његовим прихватљивим значењем.

Данас се у схватању боемства доста далеко одмакло од његовог етимолошког значења, али упутно је вратити се изворним коренима тога израза. По енциклопедији Ларус, корен речи везан је за чешку покрајину Боемију. Њиме су се означавали номади, за које се веровало да су дошли из Боемије. Следећи наводе Америчке енциклопедије, сазнајемо да је термин боемство еволуирао, тако да се у XIX веку он односио не само на номаде и Цигане већ на све људе окренуте уметностима и посвећене заштити индивидуалности. Заједничке карактеристике свих тих младих – студената, музичара, сликара, песника, журналиста – изражене су у асоцијалности, у захтевима за прекидом конвенционалног уређења друштва и у формирању неформалних група истомишљеника. Важно је рећи и то да су боеми били производ великих урбанизованих средина (Латински кварт у Паризу, Сохо у Лондону, Гринвич Вилиџ у Њујорку), а боемски менталитет је био познат по томе што је игнорисао идеале, једнообразност и статичност у животу и мишљењу. Истовремено, боеми су давали предност неодговорном начину живота, лутању и занемаривању спољашњег изгледа, а нарочито моде.

Важна година за приближно правилно схватање смисла боемства јесте и 1916, када је Марсел Дишан (*Duchamp*), са неколико других уметника, прогласио Гринвич Вилиџ републиком – местом које је било асинхроно у односу на пуританску Америку, средиштем анархизма, слободне љубави и слободног стиха. Отада јасније видимо да су боеми уистину уметнички

маргиналици, „уметници без заједнице“, или најшире: они представљају људе (социолошки речено, неформалне друштвене скупине) отуђене од вредности средње класе (уметничких, сексуалних, политичких). *Bohemien*, тај уобичајени француски термин за Цигане (познате као народ друштвених отпадника), или већ поменути *demi-monde*, свеједно, данас је много обухватнији појам и има многобројне нијансе значења, па није чудно што је толико пута рециклиран (Марковић, 11). У сваком случају, боеми или уметници авангардисти остављају за собом дела према којима нико не остаје равнодушан. Тоталитаристи их, пише Д. Франк (Frank), цензуришу, забрањују и спаљују. Неки их мрзе, други им завиде, али дела остају – упркос томе што животи њихових стваралаца нису нимало узорни. „Пикасо може да се одева како му се прохте, Алфред Жари да потезе бодеж колико му драго (у чему се богме не устеже), Бретон и Арагон да измењују песнице са онима које презиру, па ипак њихова застрањивања готово ништа не значе у ономе што је остало иза њих“ (Франк 2008:7-8). Суштина боемије не да се наћи ни у мемљивим собама ни у пијаним душама вечитих луталица и бескућника. Она је уткана у сам чин уметничке креације, схваћен као стваралачки немирно стање духа који се не да ничим спутати. Боемија није нужно и безусловно везана за уметнике, па ипак су прве дефиниције боемства подразумевале став и ангажман уметника – уметник је увек стајао наспрам буржоаске малограђанштине, а најпозданији доказ његове аутентичности било је његово неиспуњавање деградирајућих очекивања јавности. Укратко, боем је могао бити превасходно онај који статус уметности брани од буржоаске малограђанштине (Стивенсон 2007:137).

Ни у Француској, у којој је скована реч боем, боемија није јединствена и сасвим одређена појава. У том смислу А. Хаузер (Hauser) примећује да лакомислени и пријатни људи из Пучинијевих (Puccini) опера² немају ничег заједничког са Рембоом (Rimbaud) и Верленом (Verlaine) и њиховом опседнутошћу злим дусима и мистицизмом. Хаузер издваја три различите фазе уметничког живота, еквивалентне трима облицима боемства: романтичарском, натуралистичком и импресионистичком. *Романтичарско боемство*, као прва фаза модерног боемства, није било ништа друго до побуна против грађанског начина живота. Ту врсту боемије представљали су млади уметници и студенти, претежно синови имућних људи. Они су се одрицали буржоаског друштва из младалачке разузданости, али не под присилом. Теофил Готје (Gautier), Жерар де Нервал и други били су романтичари у правом смислу речи – желели су да буду необични и оригинални у свом начину живота. Ми бисмо данашњим језиком њихово понашање прогласили животним стилем, културом у култури или још краће: поткултуром.

² Ђакомо Пучини је аутор опере *La Bohème* из 1896. године.

Међутим, поткултура већ следеће генерације боема била је много другачија. Реч је о *боемима борбеног натурализма*, с главним штабом у пивском подруму. Њима су припадали „стварни боџи“ – Шанфлери (Champfleury), Курбе (Courbet), Надар. Били су то представници „уметничког пролетаријата“, чији је опстанак био несигуран јер су стајали изван граница грађанског друштва и буржоазије. Њихов небуржоаски начин живота није био само маскарада, као што ни борба против буржоазије није била раскалшна игра него насушна потреба. По казивању Хаузера, међутим, стварни живот боема у раздобљу натурализма била је права идила у поређењу са следећом генерацијом боема, представника импресионистичког боемства. Та дружина скитница, изгнаника и очајника потпуно се отцепила не само од грађанског (буржоаског) друштва – она се одрекла и целе европске цивилизације. Бодлер (Baudelaire), Тулуз-Лотрек (Toulouse-Lautrec), Рембо, Гоген (Gauguin) и Ван Гог (Gogh) разарају у себи све што би могло да користи друштву и искаљују гнев на свему што даје сталност и трајност животу. Импресионистички вид боемства нараста у најагресивнији вид револта (данас би њихов ангажман слично контракултурном покрету, под условом да захвати шири круг истомишљеника).

На крају приче о боемима, Хаузер их, према њиховим стиливима живљења, раздваја на старе и нове. Он каже да је живот старије генерације боема био бар пун колорита – они су трпели беду да би могли да воде разнолик и занимљив живот. Нови боџи³, пак, живе под притиском плеснине и загушљиве досаде – њих уметност више не опија, она само успављује. Осим „незадовољства културом“, нови боџи бирају „унутрашњу емиграцију“, воде апстрактан живот и изражавају се формама које већини публице неминовно изгледају све чудније и неразумљивије (Види: Хаузер 2, 1966:391-396). У неку врсту нових боема могли би се уврстити и хипици, на начин како их види М. Брејк (Brake). „Боем свој идентитет тражи кроз тежњу ка подземним вредностима. Он настоји да створи једну културу до које може доћи за што краће време, а која је спонтана, експресивна, узбудљива и неотуђена“ – на ову, такорећи општу одредбу боемства Брејк „налепљује“ и реченицу из које произилази да испуњење ових циљева на „најпријатнији могући начин“ омогућавају халуциногене дроге. У том смислу су хипици боемизму дали „једну нову и непосреднију експресивност“ (Брејк 1988:19-20). Такође о боемијанизму у поткултури панка, осим Брејка, често је говорио С. Фрит

³ Интересантна је енглеска варијанта боемства, на коју указује Хаузер, а која носи име: *дендизам*. Денди – „Он је буржоаски интелектуалац подигнут из сопствене класе у вишу, док је боем уметник који је пао на ниво пролетаријата. Утанчана отменост и настраност дендија врши исту функцију као и запуштеност и распусност боема. Они отеловљују исти протест против устаљеног и тривијалног буржоаског живота, с том разликом што се Енглези лакше мире са сунцокретом у рупици од ревера него са откопчаним оковратником“ (Хаузер 2, 1966:404).

(Frith). Боемија, сасвим очигледно, није створена само за једно време, нити за исту поткултурну групу. Она одолева историјском времену и пркоси му тиме што налази начине да преживи проналазећи нове форме испољавања.

Тешко је пратити историјски пут институције која се некада звала „боемија“, јер је она данас од силне употребе (речи и вина) излизала своје значење и постала просто невидљива. По први пут у току 150 година, запажа Кар, на боемију се не може упрти прст на мапи. Догодила се велика „боемска дијаспора“, у чему су медији одиграли велику улогу – они су отворили пут „колонизаторима“ да дестабилишу и уништавају. Стварао се „празан простор у полусвету“, чиме је омогућено да се енергија пресели из Париза у Њујорк, из Вест Вилица у Ист Вилиц, из старе Боемије (1830-1930) у нову Боемију (60-е) и из ње у лажну Боемију (80-е). Боемски дух је еволуирао и у свом „паљењу“ на границу почео да делује исувише амерички. Откад су медији узели боемију под своје, предање о изгладнелом уметнику се мењало, све док у 80-им он није постао симболична, помодна фигура – бунтовник прикладан за рекламу за пиво. У 90-им је Западњачка култура учинила да је граница између маргине и мејнстрима потпуно еродирала. Границу између њих, по Кару, избрисао је „рефлектор медија“ (Марковић, 11).

Питање је, међутим, да ли уопште у овим годинама боемија постоји као таква. Је ли она видљива данашњим генерацијама и да ли је боемска побуна у глобалном свету уопште могућа? Град светлости и данашњи боемски живот добили су нови лик. Кабарети, барови, атељеи, кафане и бордели сада изгледају сасвим другачије. Боемија и боемска дијаспора са тзв. аутономном зоном свести не иду под руку са модерним кафићима, техно музиком и атмосфером *light-show*-а. У модерној културној атмосфери не би било места ни за наше: књижевнике – Тина Ујевића („краљ боема“), Ђуру Јакшића, Антуна Г. Матоша, Радоја Домановића, Владислава Петковића Диса, Бранка Миљковића; глумце и глумице – Чича Илију Станојевића, Милку Гргуруву („српску Сару Бернар“), Жанку Стокић, Љубинку Бобић, а богами ни за Зорана Радмиловића, Павла Вуисића, Љубу Тадића, Данила Бату Стојковића и остале многобројне, знане и незнане, сликаре, певаче, новинаре. Остаје Скадарлија, „Београдски Монмартр“ као *мементо* на „Три шешира“, „Два јелена“, „Златан бокал“; остају и данашње кафане које негују уметничку атмосферу Београда с краја XIX века, у којој су настајала незаборавна остварења. Сви уметници минулих времена побегли су и нестали – остала су само дела, а то је оно најважније. Боемија је одувек била део избегличке традиције на које су изгубљени ишли да пронађу један другог. Сада, када не постоји ниједно такво место, вели Кар, избегли постају номади, а остаје читава култура несталих (Марковић, 18). Ја бих рекао да је одумирање боемије (не смрт) почело лаганом трансформацијом њених актера и њених намера – преласком у нови лик, нову форму, нове садржаје. Биће да су

почеци овог пресвлачења постајали видљиви још средином 50-их година минулог века, у време настајања и дифузије тзв. *масовне боемије*. Носиоци те нове културне струје били су припадници Бит генерације. Они се могу сматрати директним потомцима некадашњих боема. Наравно, у новим условима, са другачијим имицом и ангажманом примереним новом времену. Имиц боема масовне културе обележавају гламурозне личности, попут „принца енглеске боемије“ Д. Боувија (Bowie) и Ф. Меркјурија (Mercury), који пева *Bohemian Rhapsody*. Они су могли да глуме проклете геније и да у исто време продају милионе плоча, а некада је уметник био цењен баш по способности да тржишту окрене леђа (Стивенсон 2007:139). Још један доказ да је боемија амбивалентна већ у своме појму.

Поткултура битника

Врхунац битничког покрета збио се на прелазу из 50-их у 60-године. *Битници* су тада били доминантна поткултурна група, проистекла из претходне генерације боема. Због њихове различитости, која је била видљива и у спољашњем изгледу и менталном склопу, називали су их различитим именима – у Енглеској су их звали „Гневни млади људи“, а у САД „Нови варвари“. За најшире масе битници су били једноставно „млади брадати људи“, што се свакако није могло схватити као комплимент. Оформљени су као *underground* покрет, а оно што чини њихову везивну нит јесте критика политичког, моралног и естетског поретка Америке и индустријски развијених земаља Запада.

Занимљиво је порекло речи битник. Израз највероватније потиче од Џ. Керуака (Kerouac)⁴, а односи се на лабаво повезану, боемску групу америчких писаца, која се током четрдесетих година јавила изван етаблираних књижевних кругова Сан Франциска и Њујорка. Реч је о данас славним именима, као што су А. Гинзберг (Ginsberg), Т. Лири (Leary), В. Бароуз (Burroughs), Н. Кесиди (Cassidy), Г. Снајдер (Snyder) и Х. Ханке (Huncke). Гинзберг је био будиста, један од идола Децe цвећа (*flower children*) и пријатељ Боба Дилана (Dylan). Керуак је предвидео „Руксак револуцију“, која је деценију касније обележила номадску културу хипија. Лири је служио за „философа отпадника“ и „папу психоделије“, а био је у групи водећих активиста шездесетих. Бароуз се навлачио на хероин, и себе подједнако налазио међу отпадницима, криминалцима, дечацима „на изнајмљивање“ и међу рок светом – пријатељевао је са Макартијем (McCartney), Цегером (Jagger), Боувијем и панккерима. Снајдер је изврсно познавао културу

⁴ Прича се како је на ласкања да је он „Краљ битника“, Керуак иронично одговарао: „Ја нисам битник, ја сам католик“.

америчких Индијанаца, а као песник био је један од најјутицајнијих представника поткултуре револта у Америци шездесетих.

Сам израз *beat*, извучено из контекста Керуаковог описа, односи се на некога ко је измучен, истрошен, неиспаван и емотивно отворен за „нову свест“. У слободнијем преводу, бити битник значило је бити слободан. Има и таквих тумачења по којима је ова реч у вези са речима *beaten* и *beatific*, наиме претучен и блажен (Упор. Шнел 2008:75). Значење ове, по свему судећи, тајанствене речи *beatnik*, по неким изворима, везује се за име једног новинара из Сан Франциска, који ју је измислио по узору на Спутник, а на основу чега су медији читав покрет свели на јефтину жваку и комплет бонго бубњева. И битници су, као и боеми, били припадници једног андерграунд света који, ма колико изгледао загонетан и неразумљив, ипак поседује своје координате. Џ. Лар (Lahr) се усудио да дефинише типичног представника те културе: „Прототип андерграунд човека је увек био аутсајдер. Педесетих, он је био егзистенцијалиста, Мајлеров бели Црнац, полупсихопата, полу-хипстер. Онда је дошло време појединачних и изразитих епифанија: уживање у цезу, пушење марихуане, заподевање кавге по суседству. Било је то време лутања од једног задовољства до другог, свако са властитим значењем, властитим обликом односа“ (Lahr с. а: 112).

Усвајајући елементе црначке цез и бибап (*bebop*) културе, битници се, пре свега, супротстављају вредностима белог, протестантског грађанства оличеног у *square*-у (малограђанину, некоме ко је ограничен). У бит генерацији постојале су две врсте припадника: једну су чинили битници, а другу *хипстери*. У извесном смислу битници су потомци хипстера („мачак који је у току“). Најчувенији међу хипстерима био је чувени саксофониста Чарли „Бирд“ Паркер. И једни и други, пише Хебдиц (Hebdige), израсли су из исте основне митологије: оба стила ослањала су се на црначку културу, али су се у односу према њој различито постављали – њихове културе организоване су око изједначавања са црнцима (симболизованог у цезу), али природа тог изједначавања квалитативно се разликовала. Док је хипстер био типичан помодар из ниже класе, одевен као подводач, који је настојао да говори мирним тоном – не би ли се разликовао од простих импулсивних типова, битник је био поштени средњокласни студент, који је бежао из градова у егзотична места на којима је могао мирно да пише, пуши и медитира (Хебдиц 1980:54-55). Хипстери, као „сладокусци тренутка“, обожавали су чај (енгл. *tea*, један од назива у сленгу за марихуану), носили су ултрамодерне ствари, њихова префињеност била је кључна тачка поноса и убојито оружје за одбрану од подређености, док се битници нису одвајали од фармерки и обичних фланелских кошуља, трагајући за местом где могу живети „као људи“.

Доминантна култура Америке (тзв. стрејт култура, која се поистовећивала са званичним, регулативним делом друштва) за битнике је представљала свет са којим се они нису могли помирити. Као „збуњена деца америчке средње класе“, они су били упорни борци за алтернативан начин живота. На време су схватили испразност мита о „америчком сну“ (*american dream*), који је такозваном обичном човеку нудио стил живота моделован према метафори која је показивала пут „од трња до звезда“, „од брвнаре до Беле куће“, од сиромаштва до богатства. Они су указивали да се циљеви америчког друштва премештају са терена духовности на терен материјалног, тамо где битишу комерцијализована и тривијална култура, потрошачки менталитет и провинцијализам, и цветају корупција и агресија. Бит покрет, као кристализација незадовољства проблемима које је стварало америчко друштво, развио се у израз визионарског сензибилитета. Он је био изражен у књижевним делима – Мајлера (Mailer), Фицџералда (Fitzgerald) и Драјзера (Dreiser), али све више је захватао и друге уметничке врсте, као што је музика Џ. Кејџа (Cage) или балет М. Канингема (Cunningham) и „Living Theatre“ са Џ. Малином и Џ. Беком (Beck). Фасцинација битом сваким даном могла се запазити у новим књигама, сликама, филмовима и музичким делима. Из уметничког, а надасве литерарног опуса развијале су се боемске вредности – креативност, спонтаност и експресивност, које су практиковане у различитим видовима слободних уметничких форми и импровизације.

Но, битнике не треба везивати искључиво за америчку културу. Великим делом њихов покрет израстао је на вредностима које су долазиле из Града светлости. Своју филозофију они су темељили на стилу живота париских боема, а посебно на филозофији егзистенцијализма илити „филозофији тренутка“, жаљења, ниҳилизма и очаја. Овај филозофски правац био је нарочито популаран међу студентском омладином Париза, који је био уточиште послератне боџије. Духовни узор тамошње интелектуалне омладине били су Ж. П. Сартр (Sartre), С. де Бовоар (Beauvoir), А. Ками (Camus), Ж. Кокто (Cocteau), али ништа мање сликар П. Пикасо (Picasso) или шансоњери Е. Пјаф (Piaf), М. Шевалије (Chevalier) и Ж. Греко (Greco). Чувени стих „Малог врапца“, Едит Пјаф, „Ништа не жалим ја“ млади су узимали за свој животни *credo*, који је доцније парафразирао и преформулисан у поклич бит и хипи подвижника „Уради то, све и одмах“. Било је то време нових боџија у Паризу или, тачније, битника, који су се окупљали на левој обали Сене, око булевара Сен Мишел и у кафићу „Deux Maggots“. Носили су шарене фланелске кошуље и фармерице. Посебно упадљива била је њихова склоност ка ношењу црног. Она потиче управо из егзистенцијалистичке моде с краја четрдесетих иако је та боја и пре тога симболизовала антибуржоаску побуну.

Појава битника није укинула боџију, она је боемске захтеве само поставила на другачије основе и примерила их новом духу времена. Из

индивидуализма, проблема отуђености и егзистенцијализма као филозофије и погледа на свет полагао се развијао специфичан боемски покрет, сада све више опседнут источњачким мистицизмом, поезијом, џезом и дрогама. Изабрани *modus vivendi* ове, бит генерације био је досада! Карактеристично за њих је да нису упражњавали насиље, а секс им је био лишен формалности. Бит је означавао испражњено стање свести, пријемчиво за новотарије. Основна начела живота битника, по Брејку, могу се срочити у три тачке: 1) *Уздржавање* (од свих, осим минималних контаката са „сквер“ светом); 2) *Одрицање* (од традиционалног породичног живота, од друштва, од прављења каријере); 3) *Тражење* (оригиналних егзистенцијалних решења за основне животне проблеме) (Брејк 1988:13-15). Све то у непрекидном и бескомпромисном трагању за смислом.

Од париске боемије до америчких битника није био дуг пут. Појаву битника А. Тофлер (Toffler) описује тако што се средином педесетих година мала скупина писаца, сликара и њихових пришипетљи окупила у Сан Франциску и око Биг Сура на калифорнијској обали. Убрзо потом, под надимком битника почели су проводити посебан начин живота. Од најважнијих одлика битника он издваја следеће: глорификовање сиромаштва – траперице, сандале и колибе; нарочиту склоност ка црначком џезу и говору; занимање за источњачки мистицизам и француски егзистенцијализам; отпор према друштву које се темељи на технологији. Битници су, по Тофлеру, остали ипак незнатна секта све до појаве лисергичне киселине, познатије као ЛСД. Захваљујући, како он каже, месијанској пропаганди Гинсберга, Хакслија (Huxley), Лирија и Кизија (Kesey) ова врста дроге почела се употребљавати на америчким универзитетима, а врло брзо проширила се и по Европи. Уз ЛСД долази и занимање за марихуану, дрогу којом су битници дуго експериментисали. Из ове две поткултуре – битника из средине педесетих и „киселине“ (дрогe), раних шездесетих година, израсла је нова, већа скупина, а касније и покрет, познат као покрет хипија (Упор. Toffler 1975:237-238). Овај опис речито показује како су се поткултуре, односно покрети, ланчано надовезивали један на други, што је било природно с обзиром на неслагање са путем којим је кренула западна цивилизација, а који води крајњој комерцијализацији живота и фаворизовању потрошње на уштрб људских слобода, спонтаности и индивидуалности. Боeми, битници, а затим и хипици били су попут потока који су се уливали у једну велику реку отпора ауторитаризму и, уопште, култури која гаји огромно поверење у моћ разума, науке и технологије. У вези са тим Т. Рошак (Roszak) конструисао је синтагму „мит објективне свести“, коме се (миту) бунтовна омладина првих деценија друге половине XX века супротставила уз помоћ концепције „неинтелектуалне свести“. Ова концепција је антипод западњачком интелекту и заснована је на оријенталном мистицизму зен филозофије (Roszak 1978:67). Конкретно, битници својим

ангажманом, који има претежно естетску основу, обрађују специфична искуства из периода тридесетих до педесетих година, а посебно миграције ка граду, депресију, сиромаштво маса, Хирошиму, Корејски рат, макартизам и друге актуелне социјалне догађаје, који су зарад политичке и економске користи владајућих структура нарушавале духовни и морални поредак човечанства.

Не може се оспорити изузетна инвентивност и креативност бит генерације. Већина тих младих дисидената бавила се филозофијом и уметношћу. Изучавали су источњачке религије, сликали техником *action painting*, први практиковали јавно читање поезије, а у цез музици створили *cool jazz*. „Једина одбрана од света који граби ка пропасти је – чин стварања“ – говорили су Ч. Паркер и Д. Томас (Thomas), симболи послератне генерације. Томасови стихови имали су изражену ноту социјалног протеста и представљали су реакцију на свет спаљених градова, на патњу и терор, на ваздушне нападе и гасне коморе. Заједничка карактеристика стила бит песника било је одбацивање формализма, конзервативизма и класицизма. Глас битника по многимима је најснажније одјекнуо у поезији, која се одликовала спонтаношћу, непоштовању синтаксе и конвенција. Бит поезија, која је већини људи у то време била несхватљива, изражавала је тежњу за сопственом аутентичношћу и, надасве, за спасењем. Књижевна средства којима се служе бит песници и новелисти су: коришћење жаргона конститутивног за групу, алегорија, а затим пародија и иронија. Кар указује на „трептај истинског трансгресивног потенцијала уметности“ у шездесетим годинама, када се уметност изметнула у нешто „садржајно и чудновато“. Чинило се да је она тада могла да промени живот, о чему сведоче андерграунд и синестетички филмови, кибернетичке скулптуре, интермедија, а онда и смрт сликарства, смрт романа, смрт театра (Марковић 2003:15).

Најчувеније битничко дело је поема „Урлик“ (*The Howl*) А. Гинзберга, из 1956. године. Гинзберг, „улични интелектуалац“, „екстатични поета“, „дивљи шаман Бит генерације“ и „племенити гуру Деце цвећа“ (по сопственом казивању хомосексуалац, али изнад свега радикални мислилац) урликнуо је против свих облика духовног и психолошког угњетвања његове Америке, коју је идентификовао са паклом. У тој поетски тешкој, а збиљски снажној анти-ратној поеми Гинзберг је истовремено и хроничар и пророк, он је сведок човекових ванвременских и духовних потреба. Његови стихови су „необријани и прљави“, а недотераност их чини стварнима и природнима и због тога искренима (Roszak, 99). Гинзберг је потресан и више него уверљив док пева са криком на уснама:

*Толико је сломљених лобања на овоме свету,
Згњечених стопала, ископаних очију,
Искасањених прстију, расечених гркљана,
Дизентерије, милиона бескућника,*

*Измучених срца,
Празних душа.⁵*

Још једно незаобилазно и незаборавно дело бит генерације представља роман „На путу“ (*On the Road*) Џека Керуака. Тај роман намењен је безнадежној Америци и безнадежном Свету, а прву верзију аутор је написао 1952. године, на маргинама новинске хартије и ролнама тоалет папира. Објавио га је 1957, после вишегодишњег трагања за издавачем. Данас се та књига сматра „библијом“ битничке генерације. Она представља асоцијацију на дух скитања, а замишљена је као трагање младог човека за сопственим идентитетом у духовно разореној Америци. Главна личност овога култног дела битничке литературе налази се на истинском путу трагања за властитим идентитетом боема и битника, а само путовање, са свим изазовима и неизвесностима, има истински и метафорички смисао. „Увек уради оно што желиш да урадиш“ – девиза је Керуака, човека у карираној кошуљи и фармеркама, који је ходао у ритму *bebop jazz*-а са поруком да је боље спавати у неудобном кревету слободан, него у удобном кревету неслободан.

Утицај пионира битничког покрета био је снажно изражен у култури младих друге половине XX века, а посебно се осетио на рок и поп сцени од 60-их до 80-их година – Т. Вејтс (Waits), К. Кобејн (Cobain) и други. Еклатантан пример добре фузије музике и поезије представља бит стваралаштво Боба Дилана. До његове појаве примарна функција рок текстова састојала се у преношењу расположења, без неке значајне поруке. Диланово стваралаштво, једнако оличено у поезији и музици, симболизовало је карикату која недостаје. Она је повезивала рудиментарне бит, односно рок клишее и размишљања на завидном интелектуалном нивоу. По Љ. Трифуновићу, Дилан је усталичио рок поезију, али као вид анти-литературе. Била је то поезија која пуни смисао и оправдање има тек укомпонована у адекватне музичке форме. Комуницирање са роком захтевало је синестезијски напор, што само по себи говори о његовој мултимедијалној природи. У сваком случају, Дилан је разбио једноставне поп-схеме и пресудно утицао на промене опште текстуре модерног рока. Уз формалне иновације које су омогућиле широки уплив рока у алтернативну уметност („естетика рока“), важан је био и Диланов друштвени ангажман. Он се сводио на критику целокупног друштвеног система јер је садржавао захтеве за поштовањем грађанских права и за ослобађањем од ауторитета, протест против рата у Вијетнаму и против употребе нуклеарног оружја (Трифунвић 1986:40-41). Ту се није радило о протесту усамљеног човека већ представника младих који је преносио незадовољство читаве Нове генерације, најављујући велику америчку културну револуцију. Диланове

⁵ Одломак из песме „Толико је буља, толико пичака на овоме свету“ (*Under the World There's a Lot Of Ass, a Lot Of Cunt*).

композиције биле су прототип друштвено ангажоване музике, у коју су сврставане протестне песме (*protest songs*) и песме о слободи (*freedom songs*). Његова *Blowin' In The Wind* сматрала се неком врстом химне ангажоване рок песме.

*Колико путева мора човек да прође
Пре него што га назовеш човеком?
Да, и колико мора бела голубица да прелети
Пре но што засти у песку?
Да, и колико још пута морају топовска ђулад да лете
Пре но што буду заувек забрањена?
Одговор, пријатељу мој, лебди у ветру,
Одговор лебди у ветру.⁶*

Музичке трансформације Боба Дилана, које су се у почетку кретале у распону од фолка до психоделије, луцидно је запазио Рошак. У првој фази Дилан је писао песме које су тежиле друштвеној правди, у маниру традиционалног фолк протеста. Оне су могле препознати по заједничкој особини да су увек биле антишефовске, антиексплататорске и антиратне. У следећој фази Диланове песме постају надреалистичке и психолошке. Оне из сфере рационалног расправљања о проблемима друштва одједном продиру у дубину ноћне море, нечег ирационалног и подсвесног. Рошак апострофира овај период као преломан у каријери песника, у коме се запажа оријентација на силе интелектуалних дубина, која је најављена нешто раније. Задатак промена самог себе, свог начина живота, својих перцепција и свог сензибилитета постаје одједном важнији од мењања институција и политике – а тај задатак су почетком педесетих година себи поставили битници (Roszak, 55).

Код уметника бит генерације била је истакнута тенденција да искрено саопштавају своја најдубља осећања не би ли укинули растућу имперсоналност и склоност ка неговању „чисте“ естетске форме. Главна начела и преокупације у њиховом стваралаштву могу се сажети у неколико тачака: а) против дезиндивидуализације, а за надмоћ индивидуалног над колективним; б) против анонимности, безличности и сивила индустријске цивилизације, а за повратак исконској вези човека и природе; в) за афирмацију ослобођеног и спонтаног „ја“, а тиме за „поновно рођење“ и повратак идентитета. Они су заговарали слободно изражавање и писање, које није робовало унапред задатим нормама нити формама. Код битника у првој фази, по Керуаковим речима, реч *beat* односила се на протест поражених и потлачених, док касније, са „погледом навише“, ти некадашњи изгнаници из властите културе проналазе у бити „блаженост“ и духовну узвишеност (*beatitude*). То је указивало на посвећеност и креативност покрета. Снага субверзије читаве поткултуре

⁶ Одломак из песме „Лебди у ветру“ (*Blowin' In The Wind*).

битника зависила је од енергије и уметничког набоја сваког појединог припадника бит генерације песника.

Бит уметници су у сваком погледу сматрали узвишеним оно што је званична култура осуђивала као отпадничко. Редефинисали су појам душевног здравља и проналазили властита упоришта. Тежили су очувању праслике Америке као земље бескрајних потенцијала, отворености и различитости, што су стављали наспрам друштвене болести, оличене у униформности и идолопоклонству. Битничка поткултура је, изградњом посебног језика, сленга и *hip* говора, тежила да узмакне реторици званичне културе. У њеној основи налазио се култ индивидуализма и личног моралног суда. Конформизму и менталној стандардизацији она је изазовно и храбро супротставила нужност Различитог у свету Истог и Једноличног. У ту сврху користила се „методама“ блискости, спонтаности, неусиљености и природности. Битничка култура охрабрила је Америку да настави трагање за Новим човеком, а не да вечито понавља Старог, како би могла да крене путем духа који је вековима раније повео њихове претке Западним путем ка Новом свету (Упор. Машовић 2002:607-620).

По ономе шта су осећали, колико су радили и како су се понашали, битници су били типична поткултура класичног кова – са стилем који је препознатљив, оригиналан и неконвенционалан, али не тако предузимљив и амбициозан да би заузео место владајуће културе. Бит генерација залагала се за пасиван облик протеста. Значи да се она није борила против главне струје друштвеног покрета већ је тај покрет игнорисала. Код битника је био изражен недостатак интересовања за индустријски и технолошки прогрес, као и одсуство поверења у разум, цркву и политичке партије. Занимљиво је да они друштво нису отворено одбацивали, тврдећи да од друштва више и није остало ништа значајно што би се могло одбацивати. Приметна је била њихова унутрашња одсутност и пасивност, које се могу протумачити као побуне без транспарентног политичког израза. Али битници су ипак отворили простор појави једне енергичне и радикалне поткултурне варијанте. Она је понела име које јој је савршено одговарало – контракултура.⁷ *On the Road again*, што би рекли амерички блузери Canned Heat у истоименој песми.

Кемп поткултура

Док су се боџи скрасили и сачували свој *image* у дисидентској поткултури битника, дотле је кемп (*camp*) прилично аутономан културни „пројекат“, који се не може директно извести нити из једне културе пре њега. У данашњем смислу речи (када се кемпизам приписује превасходно поп и рок звездама) он се јавио на прелазу из 60-их у 70-е године XX века. Мани-

⁷ Шире о појму контракултуре и културном идентитету хипика, као типичне контракултурне скупине, види: Никола Божиловић (2004) *Рок култура*. Ниш: СКЦ, стр. 66-101.

фестације кемпа као стила живота, међутим, јако су карактеристичне за раздобље XIX века. У неким видовима, чак, кемпизам је био присутан много раније, тако да има индиција по којима можемо Леонарда да Винчија (Vinci), Микеланђела (Michelangelo) и Каравађа (Caravaggio) сврстати у кемп протагонисте (Види: Кор 2003:66, 156, 200).

Пошто кемп представља једну врсту креативне откачености, лакше је пронаћи личности које би могле стати у његов оквир неголи дати неку сасвим јасну и одређену дефиницију кемпа као културног феномена. Узалудност дефинисања кемпа можда је најсликовитије описана у реченици у којој се каже да је покушавати дефинисати кемп исто што и пробати да седиш у углу кружне собе (Medhurst 2005:28). Аутор књиге *Кемп. Лаж која говори истину*, Ф. Кор (Core), такође сматра да је кемп неподложен дефиницији и непоколебљив, па зато пред читаоце просипа сијасет различитих одређења кемпа, за која (одређења) верује да би могла да им приближе његово значење. Покушаћу да одредбе кемпа, које Кор презентује у форми духовитих афоризама, ставим у контекст одређеног научног дискурса. И та форма могла би да има благи укус кемпа јер како бисмо дефиниције кемпа могли уопште схватити, а да смо ми сами апсолутно изван кемпа? Елем, када кажемо „Кемп је ефемерно фундаменталан“, ми смо заузели један *филозофски* став; Сентенца „Кемп почива у оку посматрача, нарочито ако је посматрач кемп“ одређена је из значајно *психолошког* дискурса; Тврдња да је кемп „слободна асоцијација, а слободно мишљење није кемп“ могла би бити некаква *логичка* максима; Кемп без *социологије* не може, о чему сведочи изрека „Кемп је морална анархија која не може да направи место за себе, а да не измени ставове друштва“; Књига о којој је реч носи поднаслов „Кемп је лаж која говори истину“, што је парафраза изјаве Ж. Коктоа „Ја сам лаж која говори истину“, и она може имати призвук једног *етичког* принципа; Одредба кемпа никако не може без *естетичког* става – „Кемп је уметност без уметника“; И на крају, како је кемп културни феномен и тиче се односа човека према свеколиком окружењу, ту је и једна *антрополошка* максима: „Кемп је род без гениталија“. Из овог последњег става проистиче још један, њему близак, и он гласи: „Кемп није нужно хомосексуалан. Било ко и било шта може да буде кемп. Али је потребно бити хомосексуалац да би се кемп препознао“. Мораћемо се задржати још мало на проблему *хомосексуалности*, јер је он веома важан када је у питању кемп поткултура. Аутор књиге о кемпу, заправо једног фактографског лексикона, каже да никако не поставља сексуалност као предуслов за кемп. Кемп је за њега најочигледнији у хомосексуалном контексту, али га он опажа и код хетеросексуалаца, као и у професионализму лишеном сексуалних конотација. Мада се кемп данас често сматра само пошалицом или позом међу геј (*gay*)

особама,⁸ он поседује озбиљну вредност јер – поред тога што представља сигнал, кемп је био и остао начин на који хомосексуалци, и остале групе људи који воде двоструке животе, могу да пронађу заједнички језик. Кор указује на то да постоје „даровите патње“ мушкараца и жена који су били кемп јер нису могли да буду ништа друго. И на крају поентира: „Осећајући наш сопствени кемп у њиховом, можемо да поставимо вечно важно питање: због чега мрзимо некога само зато што је он или она другачији“? (Упор. Кор, 9-12).

Када неки појам, попут кемпа, не можете прецизно дефинисати, онда је најбоље набрајањем његових атрибута што је могуће више осветлити његову суштину. То су мање-више чинили сви који су се њиме покушавали бавити на дискурзиван начин. Тако и Џ. Мели (Melly), писац Предговора за књигу *Кемп*, наводи да је кемп радије злостан него агресиван, да пре кује завере него што искључује. Поред тога што је лакомислен и снобовски, кемп се најчешће руга самом себи; кемп је својеглав, али такође помирљив, претежно хомосексуалан, али не искључиво такав. Важно је и то да, када је трагичан (а може то да буде) кемп је увек личан, никад универзалан. Уз све ове карактеристике, ваља истаћи посебно да кемп, увек и по сваку цену, представља поклич против конформизма, крик против досаде и завет потенцијалне јединствености (и права на ту јединственост) свакога од нас (Кор, 8). По овом последњем, кемп се придружује побуни свих оних који се налазе с ону страну власти. Он је у вечној и огорченој колизији са владајућом културом, што његовим припадницима и симпатизерима даје статус поткултурне групе, неснисходљиве, арогантне и непомирљиве. Кемп може бити инспиратор других поткултура, за неке од њих и културни образац. Али, и он сâм је поткултура.

Бити кемп значи и вешто сакривати своје значење, а то није тешко када значење није јединствено и када изазива низ двосмислених, различитих, а често и противречних, асоцијација. Трагајући за пореклом речи, односно термина, на тренутак се заустављате се на иницијалима К. А. М. П. Они су се у америчким полицијским станицама некада користили као скраћеница за фразу „познат као мушка проститутка“ (*known as male prostitute*). А права инспирација за то дошла је из средине XIX века и глагола *se camper*, који потиче из француског сленга и који би у контексту могао да значи нешто попут: представљати се на преувеличано или претерано модеран начин. Или још слободније и непосредније – позирати, чепити се. Али и то не из разлога да би сте били у тренду већ да бисте од тога правили карикатуру. Е. Вилсон (Вилсон) о кемпу говори као о „нечувеном напуштању свих обзира према добром укусу“ јер кемп као стил прихвата све што је вештачко и форсира

⁸ Геј представља сексуални идентитет хомосексуалних, углавном мушких, особа. Долази од енглеске речи *gay*, што значи „срећан“, „радостан“, „весео“.

моду која је упадљиво банална (Вилсон 1988:20-21). Кемп у своме појму садржи више контрадикторности, па за њега важи изрека: „Леп је зато што је одвратан“. Суштина је у томе да је он никако случајно, већ намерно противречан, па зато може бити истовремено леп и одвратан, дражестан и груб, привлачан и заводљив, симпатично-антипатичан.

У свим анализама кемпа незаобилазан је есеј С. Зонтаг (Sontag) *Notes on 'Camp'*, који обухвата *fifty-eight* нумерисаних теза. Есеј који је креиран као литерарна сензација публикован је 1964. године и своју ауторицу учинио је чувеном у интелектуалним круговима. Добро знана је њена реченица да „природа не може бити *campy*, као што ни живот није *stylish*“. Као права поткултура, кемп по овој списатељици означава победу стила над садржајем и отелотворује победу естетике над моралношћу и ироније над трагедијом, што га чини неком врстом естетског хорора (Sontag 1994:287). Она додаје да је бит кемпа његова љубав за неприродно и артифицијелно, односно вештачко. При том не пропушта да наведе типичне примере кемпа, међу којима су Белинијеве (Bellini) опере, поједини Висконтијеви (Visconti) филмови, неке разгледнице с краја деветнаестог века, делови женске одеће двадесетих година прошлог века, стари стрипови Флаша Гордона, трагикомични роман афектираног стила *Zuleika Dobson* из 1911, М. Бирбома (Beerbohm), или атипично понашање на сцени кубанске поп певачице La Lupe. Зонтагова не пропушта да упозори како су многи примери кемпа „с озбиљног становишта“ лоша уметност и кич. За њу, међутим, кемп није нужно нити генерално лоша уметност већ постоје многа уметничка дела која се могу назвати кемпом, а да при том изазивају дивљење.

У педесет осам тачака свога есеја Зонтагова апострофира бројна обележја кемпа. На њеној листи налазе се кемп предмети, појаве и понашања у којима се огледају укуси за вештачко и претерано и афинитети према неприродном и стилизованом. Кемп осећања, по њој, јесу езотерична, она надилазе сладуњавост и плиткост и налазе се у супротности са свим оним што је хармонично, допадљиво и привлачно.

Поред хомосексуалности, која представља битну карактеристику кемп идентитета, незаобилазан чинилац тог идентитета јесте *трансвестизам* и мноштво различитих лудорија са прерушавањем такозваних дрег квинова⁹. Дрег такође реферише на један облик забаве, посебно омиљен код Енглеца, када у божићним пантомимским тачкама принца на белом коњу из *Пепељуге* обично игра нека лепа девојка, а зле сестре су ружни мушкарци. Он је есенција кемпа и у смислу прикривања праве природе ствари – користи се

⁹ Дрег је сленг израз за трансвестизам и користи се да опише облачење у одећу супротног пола које упражњавају хомосексуалци (или стрејт људи) али га користе хомосексуалци да би иронично реферисали на костиме (хомосексуалац у стрејт одећи).

двосмислицама тиме што друштвено неприхватљиве истине приказује у бурлескној форми, са музиком и игром, уз прерушавање и глуму пуну алузија и ироније. У аналима кемпа појављују се имена многих чувених дрег уметника, па тако остају незаборавне слике са Марлен Дитрих (Dietrich) у мушком оделу, Тонија Кертиса (Curtis) и Џека Лемона (Lemmon) у хаљинама или Жорж Санд са цилиндром док пуши Шопенове (Chopin) цигаре. Дрег је највише кемп када се, уз познавање његовог хомосексуалног андерграунд контекста, користи у стрејт контексту да би свео помпезност или противљење на ниво апсурда (Кор, 84).

Ствари не треба банализовати и поједноставити до те мере како је за кемп, наводно, довољно да мушкарац делује женствено или да девојка има мушкобањасту појаву. Тачно је да се кемп манифестује у особеном сензибилитету – у спољашњем изгледу, начину одевања, екстравагантном понашању и манирима, али све то не би било тако значајно да није духовне подлоге кемписта, која исијава снажну индивидуалност, несвакидашњи таленат, истинску бравурозност, необјашњиву ђудљивост и препознатљиву настраност укуса. Није нимало случајно што су та својства поседовали многи књижевници, од Оскара Вајлда (Wilde), водеће личности енглеског симболизма и декаденције, до свестраног Жана Коктоа¹⁰, од старомодног кемпа Глорије Свансон (Swanson) до дражесног сексепила Мерилин Монро (Monroe), од Каравађових „безобразних“ слика хомоеротичних дечака улице до педерских манира и кемп естетике пионира поп арта Енди Ворхола (Warhol). Сви они били су у правом смислу речи и на свој начин хероји кемпа, који су Уметности и Животу отворили нове видике, за стрејт културу нејасне и недокучиве. После свега поставља се питање да ли би кемп поткултура била могућа да није било настраних и креативних кемп личности које су јој својим ангажманом и делима дали подстицај и утемељење.

Кемп се још агресивније манифестује у панк музици, за коју важи да припада *естетици ружног*. Не само та музика већ и њени протагонисти доживљавају се као права кемп мафија. Р. Марић пише да панкер брани право да слободно покаже ружноћу. Он се не устеже да појача наказност и успева да врати у употребу застареле, обезвређене и 'постиђујуће' предмете. Кршење устаљених правила у облачењу и понашању, намерно извртање смисла, разоткривање лажних односа привлачи панкера више од свега. И одећа панкера сва је у кемпу. Заштитни знак панкера јесте црна кожна јакна украшена привесцима и беџевима са најневероватнијим порукама. Ланци,

¹⁰ Ексцентрични Кокто је вероватно најбољи прототип личности која је у себи сједињавала боема и кемп-икону. Када је 1963, припремајући радио емисију посвећену Едит Пјаф чуо да је она издахнула, тужно је ускликнуо: „Ах, Пјаф је мртва, могу и ја да умрем“. У том моменту и сам је подлегао срчаном удару – кемп до самога краја (Кор, 171).

каишеви, кожане наруквице са нитнама које штите, али истовремено упозоравају и прете, цокуле са гуменим ђоном, раднички комбинезони, црвене (пионирске) мараме, црне мајице са откаченим текстом – све вришти од панка (Упор. Марић 1988:130). Својим изгледом и понашањем панкер жели рећи да вас хејтује, упозорава вас и захтева да га се клоните. Он једноставно хоће да буде другачији од вас, да изгледа откачено – онако како ви не бисте желели. За панкера, као носиоца кемпа, али ништа мање за све оне који преферирају кемп супкултуру, антиукус је једини прави укус.

Кемп није својство само панк музике. За истраживаче омладинских поткултура кемпизам појединих рок звезда и у осталим врстама ове музике није могао проћи незапажено. За многе рокере кемп је представљао визу за улазак у високо друштво и пут за хол славних. Захваљујући свом кемпизму, што на сцени а што у животу, иконе рока постали су Мик Џегер, Џим Морисон (Morrison), Иги Поп. У нестандартном понашању, музицирању и одевању, чини се, предњачио је Дејвид Боуви, који је добро укомпоновао извештај 'тепајући' и старомодни кемп са претерано елегантним стилем и неваљалством 'издржаваног' момка (Кор, 41). Боуви је почетком седамдесетих година такорећи институционализовао кемп, кроз инкарнације персонализоване у измишљеним ликовима Зигија Стардаста (Stardust), Аладина Сејна (Sane) или господина Њутна (Newton). Тиме се ни изблиза не завршава листа рокера у чијем је личном и уметничком ставу било бар понешто од кемпа. Са њима уз раме су сасвим сигурно Артур Браун (Brown), Џули Дрискол (Driscoll), Бој Џорџ (George), уз свесрдну помоћ колега, какви су били неуморни рушиоци етичких и естетских табуа: Фреди Меркјури, Мајкл Џексон (Jackson), Принц (Prince), Мадона (Madonna) или Роби Вилијамс (Williams).

Кемп код српских рок музичара није био нарочито запажен, што не значи да га овде уопште није било. Панк и Нови талас у Србији осамдесетих унели су нешто од духа кемпа – у виду стила музицирања и облачења, понашања и говора. Неки бендови (Шарло акробата, Идоли, Пекиншка патка) уносили су у своју музику и сценске наступе значајне новине из ризнице кемпа. Пре њих су, међутим, и поједини певачи и музичари-самостални извођачи испољавали кемпизам вредан пажње. Слађана Милошевић и Беби Дол (прва дрскошћу наступа и агресивном сексуалношћу, а друга софистицираном еротичношћу) нису много заостајале за својим колегама из музичког кемп подземља Европе и САД. Од мушкараца, онако баш *сампу* деловали су Бобан Петровић, родоначелник фанки или, како кажу, полу-диско звука у нас, и феминизирани, неконвенционални и намерно провокативни Оливер Мандић, који је са својим ТВ шоуом „Београд ноћу“, из 1981, био визуелно-музичко освежење са аутентичном и кемп изазовном атмосфером. Као представници културне авангарде „увезене“ са Запада, родоначелници кемп поткултуре у

социјалистичкој Србији тих година ишли су путем којим, са становишта стрејтера, није било добро ићи.

Свака поткултура мора да буде најпре култура, како би заслужила да заузме место у свету културног подземља. Тако је и са кемпом. Кемп култура представља животно опредељење, однос, став, стање свести, комуникацију. Зато он поред стваралаца подразумева и реципијенте. Поруке кемпа морају струјати двосмерно да би функционисале. У супротном, за оне који нису *сатру*, поруке остају неразумљиве и перверзне. Кемп је привилегија мањине и он остаје без будућности оног момента када уђе у *straight* друштво. Ту вреба по њега највећа опасност, а то је да заглави у кич блату – проклетој осредњости, нечем сентименталном, допадљивом, ганутљивом. Кич нуди лагодну извесност, док из кемп авантуре никада нисте сигурни у то да ћете извући живу главу. Сама та неизвесност је заправо кемп.

Наведене дисидентске поткултуре обухватале су превасходно групе младих (или мање младих) стваралаца. Бити бoем, бити битник и бити кемп значило је радити све у некој врсти саторија или наглог просветљења (наглог буђења), које је заговарао Керуак као поборник будизма и филозофије медитације. То просветљење, прасак или, просто, „ударац у око“ мора задесити унутрашњост сваког искреног уметника, оно се мора збити унутар њега самог. Зато сваки стваралачки чин, ма колико се чинило да представља трагање за нечим што је изван човекове душе, представља потрагу за самим собом – за сопственим „ја“, које је стално у неком току промене: „Рок, висока мода, дроге, авангардна књижевност – све су то продужења потраге за препородом. Прометејски човек више не ишчекује савршено биће, нити га жели. Оно што је ново, што је друкчије, то је ритам човековог протејског живота. Андерграунд је био претходница националног трагања за властитим идентитетом“ (Lahr, 122). Поткултуре које долазе од половине XX века надаље, унеколико се разликују од својих претходница. Наиме, не мора свако бити изричит стваралац у некој од уметности (књижевности, сликарству, музици, глуми) да би припадао датој поткултури. Он може да учествује у стварању са стране и да му на тај начин доприноси, омогућава га и подстиче. Поткултуре у данашњем смислу речи подразумевају подједнако и уметнике и учеснике са стране – реципијенте или, речено у социолошком дискурсу, публику. Реципијенти у оквиру супкултурних група нису пасивни – они су у позицији да са ствараоцима сукцесивно замењују места. У једном моменту они се налазе испред излога, са његове спољашње стране, да би већ у другом били унутар њега. Ту позицију реципијента-учесника обезбеђују савремене музичке омладинске поткултуре или оне поткултуре које за основни повод окупљања имају музику (хип хоп, хаус/техно, денс, рејв, тренс) – као уметнички стил, као особену комуникацију, али и као животну поруку.

Литература

- Божиловић, Н. (2004) *Рок култура*. Ниш: Студентски културни центар.
- Брејк, М. (1988) „Битници и хипици“ у: *Хипици*, Београд: ТРЗ Панпублик.
- Франк, Д. (2008) *Боџи*. Београд: Службени гласник.
- Хаузер, А. (1966) *Социјална историја уметности и књижевности 2*. Београд: Култура.
- Хебдиц, Д. (1980) *Поткултура – значење стила*. Београд: Рад.
- Кор, Ф. (2003) *Кемп*. Београд: Ренде.
- Lahr, J. (s. a.) „Usporičad andergraund kulture“ у: *Rock`n`roll*, Београд: ТРЗ Панпублик.
- Марић, Р. (1988) „Панкери“ у: *Млади и неформалне групе*, Београд: ИИЦ ССО Србије.
- Marković, D. D. (2003) *Nije sve to bio samo rock`n`roll (Antologija kontrakulture)*. Београд: ПлатО.
- Машовић, Д. Р. (2002) *Судбински снови*. Ниш: Зограф.
- Medhurst, A. (2005) „Batman, Deviance, and Camp“ in: Harrington, C. L. and Bielby, D. D. (ed.) *Popular Culture (Production and Consumption)*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Roszak, T. (1978) *Kontrakultura*. Zagreb: Naprijed.
- Sontag, S. (1994) „Notes on 'Camp'“ in *Against Interpretation*. London: Vintage.
- Стивенсон, Н. (2007) *Дејвид Боуви (Слава, звук и визија)*. Београд: Клио.
- Шнел, Р. (прир.) (2008) *Лексикон савремене културе*. Београд: ПлатО.
- Toffler, A. (1975) *Šok budućnosti*. Rijeka: Otoкар Keršovani.
- Трифунковић, Љ. (1986) *Вибрације*. Нови Београд: ИИЦ ССО Србије.

Nikola Božilović

Notional and Aesthetic Roots of Contemporary Subcultures

Summary

Contemporary subcultures are related primarily to the youth as a social group, which is their physical bearer. Subcultures are connected to lifestyles, and especially to behavior manners, language (jargon, argot, slang), dress code, taste and other manifestations of sociability. Today, the youth is often identified with specific music styles (techno, rave, trans), which are linked with broadly understood cultural preferences. However, current subcultures are based on a certain previous experience (tradition), that gives us the right to talk about their notional and spiritual precursors. The work that is before you is dedicated to the characteristic roots of contemporary subcultural styles, founded in bohemian, beatnik and camp creation. These three cultures are treated as the representatives of cultural life and preoccupations of once young, unadapted, rebellious and, above all, creative people. As bohemians, beatniks or camp avantgardists, they tried themselves in various fields of artistic creation – from poetry and literature to modern painting, film and rock music. In that way, they have become the role models for contemporary young non-conformists – the searchers for their own identity and the meanings of their lives.

Key Words: Subculture, Lifestyle, Youth, Identity, Bohemian, Beat Generation, Camp

Љубиша Митровић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.7:2+2-675
Оригиналан научни рад
Примљен: 20. 9. 2009. г.

МЕЂУРЕЛИГИЈСКИ ДИЈАЛОГ И КУЛТУРА МИРА*

Резиме

У савременом свету присуствујемо обнови религије и успону феномена религиозности. Овај процес генерирају бројни социокултурни фактори: историјска рестаурација, блокирана модернизација, десекуларизација, неолиберални тржишни фундаментализам (који је ставио профит изнад човека), наглашена хиперматеријалистичка и прагматично-потрошачка оријентација савременог друштва, социјалдарвинизација индивидуалних и групних односа у свету, глобалне и регионалне противречности и сукоби. Кључно је, међутим, питање: да ли ће се овај талас обнове религиозности искористити за ускрснуће и успон стваралачких снага човека и човечанства, солидарности и глобализације разумевања међу народима и различитим културама или ће јачати процеси мржње, подела, зла; нови крсташки ратови међу припадницима различитих религијских култура и народа? Да ли ће некадашње поделе из периода хладног рата бити замењене религијским исцртавањем нове мапе духовне Јалте, тј. расти нови покретни берлински зидови или ће јачати процеси сарадње и разумевања и уједињавања међу различитим народима и културама?

Аутор у раду чини напор да истражи различите аспекте и претпоставке међурелигијског и међуконфесионалног дијалога, али и дијалога између секуларних грађана и грађана верника, у функцији развијања културе мира, глобализације разумевања и солидарности међу различитим народима и културама у савремености. Аутор у својој анализи претходних питања следи парадигму мултикултурализма, интеркултурализма и дијалогике како у интерпетативном тако и у акцијском смислу, као пут ка изграђивању стратешког, хуманистичког геокултурног компромиса међу различитим религијама и културама, који отвара путеве мира и сарадње, јача партнерство а не сукобе између различитих цивилизација.

Аутор поентира значај социолошких и културолошких истраживања феномена религије у пространству савремене културе у функцији развијања међурелигијског дијалога као основе толеранције и изграђивање новог модела културне политике.

Кључне речи: ревивализација, десекуларизација, мултикултурализам, дијалогика, екуменизам, култура мира.

Увод: Актуелност теме – међурелигијски дијалог у савременом свету

Хантингтонова теза о неизбежности сукоба различитих цивилизација у XXI веку алармирала је и узнемирила не само вернике већ и секуларне хуманисте. Критичка анализа, међутим, показје да она у себи изражава предаторску геокултуру обновљеног англосаксонског неолибералног империја-

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

лизма, у тежњи да легитимше савремену експанзију мегакапитала (ТНЦ) на нове геопросторе Евроазије, Азије и Далеког истока, коме су се – у потрази за екстрапрофитом и егзотичним стратешким ресурсима – упутиле америчке транснационалне глобалне корпорације, ти модерни гладијатори и њихова халапљива хиперкласа.

Насупрот Хантингтоновој тези о неизбежности сукоба, неопходно је истраживати услове, нужне и довољне претпоставке дијалога различитих религијских култура у савремености. У овом контексту значајно је истраживати појаву садашњег таласа обнове религије у свету и њену улогу са становишта ширења културе мира, јачања капацитета толеранције, међусобног разумевања и сарадње међу различитим народима, који припадају различитим религијама и конфесијама. Оваква истраживања данас имају не само научно-теоријски значај већ и практично-акцијски социјални карактер и улогу, јер својим резултатима могу развијати не само рационалну свест већ и етички потенцијал демократске политичке културе мира – да се само дијалогом могу унапређивати заједнички односи и градити мостови поверења, а не нетолеранцијом и неповерењем, који рађају мржњу, искључивост и сукобе.

У раду чинимо напор да са становишта филозофије и социологије религије и студија културе мира, размотримо значај и улогу међурелигијског дијалога мира, ширење духа глобализације разумевања и солидарности, као основе изградње партнерства између различитих цивилизација – у борби за мир и одрживи развој у савременом друштву.

Г Маргиналије о хомо сапиенсу и хомо религиосусу

Човек није само рационално биће – хомо сапиенс – већ и хомо религиосус, верујуће биће. Историја и социологија погледа на свет, откривајући нам ову двоструку природу човековог бића, његове колективне, индивидуалне и друштвене свести. И хомо сапиенс и хомо религиосус водили су дијалог кроз историју, градећи духовне мостове преко реке живота – од постања до вечности. О томе нам пружају доказе историја, филозофија и теологија: од старог Платона до Конта и Маркса, од Ничеа до Достојевског и Берђајева. Историја идеја илустрије сукобе/сударе различитих погледа на свет, али и њихов дијалог и синтезу, у распону од старог платонизма, до просветитељства, модерне и постмодерне. Судар платонизма и радикалног либерализма и материјалистичког рационализма, који су чедо просветитељства, разрешила је грађанска револуција (1789), али да ли заувек? Видљиво је да се религија обнавља и жвији данас, како у традиционалном тако и у новим облицима. Где су извори њене ревивализације у савремености?

Идеју бога су више пута сахрањивали, а она се из противречја света, рађдала и опстајала у форми мита и трансценденталног идеализма. Разапињали

су Христа на крсту безбожници и богати, али и радикални рационалисти, а васкрсавали сиромашни, понижени и увређени, верујући и хуманисти. Просветитељи су, у име царства разума, говорили: религија и црква су највеће зло, а Ниче – Бог је мртав! Речју, бог је више пута умирао и рађао се у духовној/сазнајној историји човечанства. У различитим епохама он је имао различита лица – али је увек идеализовао најузвишеније биће, творца универзума и самог човека.

Религија није, сама по себи, инфериорни облик друштвене свести нити зло. Она је антрополошка духовна потреба човека. Њоме се човек повезује са универзумом. Као секуларни хуманиста верујем у прометејску утопију о еманципацији човека, али верујем и у Паскалову мисао: „*Ми спознајемо истину не само разумом него и срцем... Бог се мисли и открива срцем... срце има своје разлоге које разум не познаје!*“ Сви велики филозофи и научници, пре или касније, увиђали су ограниченост ума (било науке или философије) у животу, враћали се трансценденцији, јединству ума, дакле философије и религије. *Имануел Кант* се, у свом последњем спису, „О крају свих ствари“ вратио религији и записао: „Ја сам ограничавао простор разума да бих благословио веру... У достојанство човека спада и право човека да има своју религију!“, а Роже Гароди је у религији открио трагање за субјективитетом и хуманизмом, што га повезује с марксизмом, истичући: „Будућност људи не може се изградити против верника, али нити без њих, будућност људи неће се моћи изградити нити против комуниста, али нити без њих!“ Модерним речником речено, универзализација људских права и слобда у свету – претпоставља и значи и признавање и остваривање и права на религију. Уосталом, и *Достојевски* је објавио: „И када Бога не би било, требало би га измислити!“ Јер, он је наша универзална и колективна савест, а човек без савести је звер или идиот. И код *Достојевског* и код *Берђајева*, у њиховој персоналистичкој антропологији и теорији – основни постулат је: Бог је човек / човек је Бог. Те отуда категорички етички и религијски императив: о обожењу човека и очовечењу бога!

Посматрајући историју људског рода могли бисмо констатовати: у тренуцима великих размеђа, друштвених криза и човековог пада, човек призива бога, из своје немоћи или љубави, утехе, страха или среће ради. Као што у трнуцима усона, људи постају себични и често заборављају на бога, тј. веру. Онда бог Мамон (бог новца) или опсесија власти и славе – као да отуђују човека од вере и самога себе. Чине га богохулним и нечовечним.

*II Конвергенција основних истина и вредности
у светим књигама различитих религија*

Религијски плурализам је историјска реалност света, израз различитих услова живота и пракси, културе различитих идентитета народа и људи. Но, и поред мноштва, тј. великог броја религија у свету, оганичне је број институционализованих религија и великих религијских покрета. Овде подсећамо на најбројније: *хришћанство, ислам будизам и хиндуизам*. Али бројни аутори додају и различите листе других религија, као што су *јудаизам, сикизам, ђаинизам, зороастризам, таоизам, шинто, зен будизам, вуду, теозофска доктрина и афричка трансцендентна религија* (опширније Крим 1990, Вауер 2007). Предмет наше упоредне анализе, у овом раду, јесу социјално-етичка учења у књигама истине код набројаних религија.

Сваки говор о религији подразумева разликовање најмање три равни њеног испољавања и и разликовања: а) као објективне *социјалне чињенице*, која је функција одређене друштвене структуре; б) као индивидуалне *психичке чињенице*, или као што се то обично каже, *вере* и в) најзад, религија као институција, организација, као конфесионална заједница (Ћимић 1985:12). Нас овде пре свега занима религија као културни и социјално-психолошки феномен. У фокусу наше анализе су социјално-етичка доктринарна језгра у великим религијским учењима, пре свега хришћанству и исламу, али и јудаизму и будизму.

Најопштије посматрано може се рећи да све религије, мање или више, говоре различитим језиком о истом (Ђуро Шушњић) или како је то дефинисао Лав Толстој: „*Људи различито говоре о Богу, али га осећају и схватају сви једнако*“ (Толстој 2005:20). Поља философије и религије у космополитском кантовском смислу се укрштају и с правом је Кант у свом делу *Критика чистог ума* (у одељку „О идеалу највишег добра“) формулисао чувена четири питања: 1) шта могу да знам; 2) шта могу да чиним; 3) чему смем да се надам; 4) шта је човек? На прво питање вели Кант, одговара – метафизика, на друго – морал, на треће – религија, на четврто – антропологија.

Религија, као облик друштвене свести, уосталом као и философија, као елемент погледа на свет човека, трага за одговорима на „вечита питања“ – постанка и развоја света и човека, дефинисања њиховог творца (праузрока, демијурга, ствараоца), смисла живота и судбине човека у свету, као и пројектовања оног у шта он треба да верује и да се нада (долазак царства божјег, спасења). У том смислу, религија није упућена само на прошлост, већ и на утопијску трансценденцију постојећег и предестинацију будућности (утопијска нада – Блох; ускрснуће Христа и спасење човека; пројекат могућег бољег и

праведнијег света). Разлика између философије, науке и религије је у томе што прве две следе рационалистички метод, а религија идеалистички, метафизички.

Основи религијског погледа на свет дефинисани су у светим књигама и предањима: Талмуду, Библији, Курану, Абидхами, индијским Ведама и Упанишадама. Све религије имају темељни *појам бога*, као Творца, Спаситеља, Промислитеља и Судије. Бог као идеја и идеал, као вечна истина. Наравно, термилошки, оне га различито именују. Стога се он појављује у лику – Јахве, Бога (Исуса Христа), Алаха (Мухамеда), Готама Буде... Други кључни појам јесте *побожност*, тј. човекова вера, оданост Богу. Затим, појам *светости*, тј. осећање светог у себи, у природи и у души човековој. Појам светости и савршенства иду заједно: светост је осећање човеково за виши и праведнији живот од овоземаљског, огреховљеног и пролазног. Светост је религиозно осећање којим се доживљава свет као божја творевина и положај човеков у свету као пролазни, истинска припрема за есхатолошки крај – у божанском, богочовечанском, бесмртном, безгрешном безграничном савршеном и вечном свету. У светим књигама дата је не само метафизичка визија, већ и етичка правила понашања верника, процедуре, радње (молитве, обреди, ритуали...) којих треба да се држе, тј. да их следе, верујући као припадници одређених конфесионалних заједница, за које је свети Августин сматрао да представљају изасланике божје на земљи.

Упоредна анализа основних светих докумената (светих списа) различитих религија упознаје нас да је у свима њима, само различитим језиком, испричана историја о врховном творцу света и човека – богу и врховном добру, експлицирана социјална етика милосрђа и солидарности, врлине моралности, тежња ка савршенству и одговорности, љубав, вера, правда и мир као највише вредности и дата есхатолошка визија човековог пута од беспућа до раја. Услов успења на том путу је богољубље и човекољубље; развијена свест и истинска вера о јединству божанском и богочовечанском (о богочовеку и човекобоштву), јединство мисли, речи и дела.

Све монотеистичке религије у свету повезује вера у једног Творца (Бога), без обзира како га именују. Друго, све оне истичу човека као врхунац свега што је створено, као носиоца, субјекта достојанства. (Многи сматрају да се ова библијска идеја – о поимању човека као разумног и слободног бића – касније у време просветитељства и европског рационализма даље развила и да је данас, у ери глобализације, еволуирала у идеју универзалних људских права и слобода). Треће, идеја човекове верске слободе и слободе свести као универзална, што значи да је избор припадности религијама слободан и да нико не може силом постати верник. Четврто, у складу са процесима плурализације, демократизације и глобализације – прошло је време затворених друштава на европском простору, те да међу људским правима постоје и

право људи да мењају своју веру и верска убеђења (прозелитизам) (опш. Стреса 2003:88-89).

Дужност је верујућег човека да, тежећи савршенству у животу, следи завете великих књига истине, а даће га као награда стићи спас и вечни рајски живот. *Шопенхауер* је сматрао да је религија популарна филозофија или народна метафизика чије је сазнање компновано од рационалних и ирационалних елемената. Неки филозофи истичу, насупрот Марксу, да религија и наука нису у супротности, већ да представљају релативно целовит начин сазнања света, бога и човека. Хелена Петровна Балацка, један од утемељивача теософије као доктрине „Мудрости-религије“ и филантропског покрета за научно пропагирање Универзалног братства човечанства, у својој студији *Кључ теозофије* (1889), заступа тезу о јединству и синтези религије, филозофије и науке, указујући да „ни једна религија посебно нема целу истину, већ да су оне узајамно комплементарне“, она истиче: „једино проучавање различитих великих религија и филозофије човечанства, упоређујући их непристрасно и без предрасуда, људи могу надати да ће доћи до истине“ (Балавацка 2001:63).

III Процеси десекуларизације и могући узроци обнове религије у савремености

Живимо у доба велике историјске рестаурације. Она је у знаку експанзије глобалног капитализма на стратегији неолиберализма, тј. експлоатације без граница (П. Бурдије) и неоколонијалне реокупације света и новог поробљавања човека. Кастелс о том процесу пише као о антиномији хипер-технолошке развијености глобалног умреженог света, али и сцијалном субразвоју човечанства, тј. дефициту социјабилности и солидарности. Као реакција на неуспех модернизације и пад социјалне државе, настао је успон нове себичности, социјалдарвинизације света и човека, ширење процеса десекуларизације и обнова религије у светским размерама. Многи истраживачи, међу њима и Ј. Хабермас, пишу о *доласку постсекуларног друштва* и новом праску, експанзији религије у глобланом добу – од обновљеног пантеизма, космотеизма од зен будизма, теософије и појаве нових синкретичних форми и личних микро-религија.

Постоје бројни фактори који у својој синергији производе у савремености процес десекуларизације и појаву ривалвације религиозности. Овде указујемо само на неке од њих. *Прво*, то је слом просветитељске идеје о непрестаном прогресу у историји човечанства, као и несупех пројекта модернизације, посебно у земљама трећег света. *Друго*, имплозија социјализма и класичних вредности либерализма и обнова неоконзервативних идеологија и покрета. *Треће*, историјска рестаурација капитализма на платформи неоли-

берализма, као система радикалног тржишног функционализма и неконтролисане експлоатације (успон капитализма катастрофе – Наоми Клајн) и сумрак оптимистичких перспектива (хоризонта наде) у развоју човечанства. *Четврто*, структуралне социјалне неједнакости, беда и насиље у савремености што изазива масовну несигурност, зебњу и страх код огромног дела становништва. *Пето*, слом, тј. анемија система вредности, „морална паника“ и егзистенцијална тескоба на преласку из модерне у постмодерну. *Шесто*, слом институција колективне солидарности, појава и ширење новог социјалдарвинистичког егоизма. *Седмо*, глобализација и интензификација просторне и социјалне мобилности становништва, мешање верника широм планете. *Осмо*, демократизација односа у свету и универзализација људских права и слобода, па и права на вероисповест као интегрални део корпуса основних људских права – као светски процес. *Девето*, замор савремене западне цивилизације, хиперматеријалистичке оријентације, масовног потрошачког „друштва спектакла“, отуђеност човека – и бег из ње у нове просторе имагинарне религиозности, трансценденталне метафизике.

И као што смо у XIX и XX веку, као последицу духа модерне и просветитељства, либерализма и социјализма (грађанске и социјалне револуције), под слоганом „Слобода, једнакост, братство“ /истина, прогрес, еманципација/ имали успон идеје прогреса и атеизма, експанзију процеса модернизације и секуларизације у друштвеним променама, тако данас на почетку новог миленијума – као израз процеса историјске рестаурације имамо раст процеса десекуларизације и ревалвације религије у савремености. Као да је под утицајем процеса мекдоналдизације друштва, настао замор човека савремене западне цивилизације. Западна цивилизација је постала сувише утилитарна и бездушна, прагамтична, еуклидовска и квантофренијска. Она би да све измери („све потопи у леденој води рачуна“ – Маркс), да подвргне калкули, инструментализује, подведе под начела корисности, економичности и ефикасности, тј. логици профита, бога Мамона, похлепе и потрошње.

Па ипак, човек и његова душа не дају се редуковати на бројку, нити се може измерити његова тежња за слободом и срећом. Отуда све више јеретика и побуњеника од ње, који у религији и егзотеричним архетипским пределима, кроз нов повратак природи, траже спас за своју душу, откривају своје ново небо. Није стога случајно да један број нових верника тражи излаз, за своју свакодневну егзистенцијалну и метафизичку тескобу – у новим религијама и сектама (зен будизам, New age), тим пре уколико су традиционалне религије постале троме, бирократизоване, нефлексибилне за задовољавање потреба и изазова нове осећајности младе генерације.

И као што се на прелазу из модерне у постмодерну, руше бројне истине великог формата и оспоравају бројни ауторитети у науци и филозофије, у име непоновљиве индивидуалности и плурализма многогласја, тако се и у свету

религије, у перспективи може очекивати велики прасак феномена религиозности: до појаве нових типова вера и тзв. индивидуалних (приватних) религија без посредовања црквених храмова и хијерархија, тј. може доћи до својеврсне обнове пантеизма или других синкретичких форми религиозне осећајности и до појаве нових јеретика. У вези с тим *Валтер Ниг* у својој студији *Књига јеретика* (1949) између осталог, каже: „Модерном човеку је потресно дошла до свести потпуна недовољност искључиво овоземаљске оријентације, пошто животу одузима сваку дубину ... само метафизичко утемељење пружа човеку унутрашњи ослонац који га чини отпорним на све буре“ (Ниг 2004:532).

Говорећи о модерном осећању живота и бекству човека од прагматичне свакодневнице живота, Валтер Ниг истиче нови повратак јеретика, попут модерног Одисеја, у завичај, повратак изгубљеног сина, који сада као „савремени човек креће пут куће као свесни јеретик (2004:532). У вези са тим, он истиче да је то трагање за новом метафизиком и трансценденталношћу отворен процес, тек у настајњу, и није извесно какав ће конкретан облик попримити, закључивши: „Човек данашњице још не располаже новим религиозним језиком који ће заменити старе појмове претворене у фразе и дозволити му да новом азбицом поново на одговарајући начин говори о Вечном... Нова реч, може израсти из новог доживљаја божанског“ (Ниг 2004:533).

О томе какве ће све форме властитог испољавања попримити религија у будућности и којим ће све језиком проговорити и који ће религиозни духовни покрети бити њени актери, историјски је неизвесно и у поседу је једнако како Свевишњег тако и нових генерација верника, а не актуелних црквених хијерархија и нових доктринарних идеолога.

IV Међурелигијски дијалог и култура мира у служби партнерства међу цивилизацијама и глобализације разумевања и солидарности међу народима

Плурализам религијских култура и цивилизација у свету не значи и нужност њиховог сукоба, већ може представљати богатство различитости идентитета и њихову конвергенцију која се развија кроз њихову коегзистенцију у историји и савремености. Насупрот таквом схватању, деведесетих година XX века С. Хантингтон је лансирао тезу о сукобу цивилизација у XXI веку, који ће заменити све врсте других сукоба. Ваља, међутим, рећи да та теза умногоме подсећа на тезу кинеских догматичара из доба хладног рата о неизбежности ратова. Отуда је неопходно Хантингтонову тезу критички демистификовати.

Хантингтонова теза о сукобу различитих цивилизација израз је особене гекултуре најразвијеније земље светског центра (САД). Она скрива (нео)империјалну суштину спољне политике САД, која је, како тврди Н.Чомски, ратна. У крајњој линији, она жели легитимисати експанзију моћи

САД на нове геопросторе у XXI веку (Евроазија) који су етнички, верски и цивилизацијски мешовити, а у циљу стављања под контролу еколошких ресурса и других енергената од значаја за екстрапрофит западних транснационалних корпорација. Ова Хантингтонова теза, у крајњој линији, афирмише културу смрти (зла) и могући расизам и фундаментализам, а оспорава могућност конвергенције и сарадње различитих цивилизација и култура, тј. дијалогичку културу мира, радост живота, богатство различитости човековог стваралаштва и ускрснућа. Она, између осталог, говори о томе да хладни рат у свету није престао ни после 1989. године, већ да су се само променила средства и механизми његовог извођења. Уместо идеолошких и класичних војних и геополитичких средстава, прешло се на геоекономски и геокултурни план остваривања његових циљева. Међутим, последице по свет су сличне: јачање поларизације света и стварање нових „покретних берлинских зидова“ чјие сада кретање иде о Западу на Исток, од Севера на Југ; пут ка Евроазији и Латинској Америци. Ова тенденција је препознатљива у лику ширења НАТО алијансе на исток, затварање граница према Мексику и латино-америчким земљама; али и кроз експанзију папозезаристичке мисије римокатоличке цркве у свету. Али се разоткрива кроз вапај геостратега америчког глобализма З. Бжежинског; „Комунизам смо срушили, али православље још нисмо“.

Ваља, међутим, рећи да наша анализа основних књига истине код главних светских религија показује да доктринарне разлике у култури, социјалним и етичким одредницама, а посебно кад је култура мира у питању, нису велике и не представљају препреку за дијалог између различитих религија и конфесија у савремености. Примера ради, у *Талмуду* се тврди: „На трима темељима свет постоји: на истини, на закону и на миру! Јер је речено: истинито и мирољубиво судите на вратима градским... будите ученик Ахаранов, који воли мир и стреми миру... Нека твој дом буде широм отворен и нека сиротиња буде члан дома твога!“ (1982:145-146). У *Курану* пише: „Ко убије једног човека као да је убио човечанство“, односно човечанство представља јединствену целину и да уколико бисмо ранили ма који његов део, пати цео организам. У *браманизму* се истиче: „Не убиј ни једно животно биће... Јер раниш ли ма које живо биће, ранићеш тиме самога себе!“

Анализа ових и других порука из светих књига најбројнијих религија у савремености управо показује да постоје доктринарне сличности основних етичких језгара у њима, те да разлике у верским учењима, по правилу нису стварни узрок религијских сукоба. Ако изузмемо догматска спорења у средњем веку и однос инквизиције према јеретцима, извесно је да су верски сукоби често билиповод или легитимација за крсташке ратове који су скривали другу суштину – освајања, колонизацију, под фирмом освећења Христовог гроба, или пак за нове облике реколонијације света под фирмом неизбежних сукоба цивилизација у XXI веку.

Како показује историја у XX веку, посебно на Балкану као региону етно-верског коктела, где се секу лукови различитих цивилизација (католичанства, православља, ислама), верске разлике међу становницима, често су коришћене као повод, инструментализоване од стране политичког фактора (спољњег или унутрашњег) у раздобљу кризе за остваривање несветих циљева. Примера ради, сетимо се улоге Ватикана и католичке цркве за верме Другог светског рата или муслиманског цихада у „несветом рату“ у Босни 90-тих година прошлог века, или пак међународног тероризма у Чеченији или талибана у Авганистану. По правилу, то су псеудосвети ратови инструментализовани у геополитичке циљеве.

Доктринарне разлике између различитих религија, по правилу нису унутрашња граница међурелигијском дијалогу, већ бирократсак и догматсак хијерархија или пак политичка инструментализација од стране државе и партија. Као што је познато, у средњем веку је постојало ривалство и сукоб између цркве и државе, док се као тековина грађанске револуције држава одвојила од цркве, то пак не значи да друштвеној пракси нема преплитања и злоупотребе вере у политичке сврхе. Стога увек треба указати на опасност политизације и инструментализације религије данас у свету, као и подвући да *религиозно право, као интегрални део људских права, треба да остане у сфери приватности*. Све док религија и црква делују аутономно у оквиру своје аутентичне духовне улоге, оне не представљају реметилачки фактор у друштву и међу људима, различитим религијским културама и цивилизацијама. Када изгубе аутономност, под утицајем хетерогених сила политичке сфере, онда настаје злоупотреба и вере и цркве (опш. Митровић 1997:339-353).

Уобичајено се сматра да је међу религиозним и митоманима највише фанатика и догмата затворених за искуства разлике других, те да је немогућ дијалог међу њима. Ваља, међутим, рећи да ствари могу изгледати и другачије. Наиме, у људској природи је и инстинкт радозналости, а не само послушности, егоцентризма и трибализма. Хтели би људи да ослушну звук, музику, мисао, ритам, дах туђе мисли, музике речи. Да осете „искуство разлике“ других култура. Да у различитости и промишљању света – попут шаренице дугиних боја – уживају у изазовима лепоте природе, која је највећи уметник; да пробају и искушавају туђа добра и обогаћују свој виноград новим врстама лоза. Све је то у знаку синергије, коезистенције, проналажења равнотеже у природи, друштву, космосу. Човек је само делић тог сложеног свемирског система. Кроз нашу врсту свет је постао смосвестан, материја је добила моћ да мислим, способност самоосвешћења. А самосвест се формира тек у интеракцији са другим, са светом.

И без обзира на неке специфичности религије, у условима преласка са политеизма на монотеизам, оне имају и свој заједнички именитељ. Њихово етичко језгро је, мање више, слично. Управо оно представља могућу основу

за ковергенцију, дијалог и сарадњу различитих религија. Све оне имају за кредо: Веруј у једног Бога, као творца света и слушај његове поруке љубави, милосрђа, правде и мира, па ћеш ићи у Рај. Ваља, међутим, рећи да је пракса деловања конфесионалних заједница и њихових црквених хијерархија изградила бројне баријере, забране, тврђаве, зидове између различито верујућих, тј. припадника различитих религијских субкултура, ради очувања своје догме и правоверности.

Историјско искуство учи, да док се религија и црква крећу унутар свог аутономног поретка, нема проблема. Али, онда када изађу изван тог свог „свемира“ и желе се етаблирати и као нова арбитарна социјална и политичка концепција, чије се догме желе наметнути читавом друштву, онда настају бројни фундаментализми и тоталитаризми (какав је, између осталог, кроз историју представљао римокатолички папоцезаризам или у савремености, исламски цихад). То исто важи и обрнуто: када политика наруши аутономију цркве и инструментализује је за своје сврхе, претварајући религију у анцилу политике, тада у пракси настаје њена злоупотреба, када се “крст претвара у нож“, а у религијским етничким, класним и расним разликама – тражи се основа за мржњу, насиље и сукобе.

Наше је мишљење да обнова религије у савремености (у плурализму форми њеног испољавања) може бити фактор културе мира, али и сукоба. То ће пре свега зависити од тога – да ли религија има аутономију или је подређена ванрелигијским факторима за постизање вандуховних циљева. Уверен сам да је могуће и пожељан и *дијалог различитих религија и конфесионалних заједница*, те да црквене хијерархије не треба да се затварају и супротстављају екуменским покретима и асоцијацијама, уколико они не претендују на врховни ауторитет и заснивање тоталитарне моћи у области богатства различитости духовног рада човечанства. Хантингтон је све светске религије, у погледу могуће сарадње, поделио на потпуне (тоталне), у које је сврстао ислам, и инструменталне (хришћанство): прве је сматрао затвореним, одрицао им је могућност сарадње и модернизације, док је друге сматрао отвореним за модернизацијске изазове и интеркултурни дијалог. Чини нам се да је оваква класификација превише крута и дискриминативна. Сматрам да је могућ и неопходан дијалог различитих религија и цивилизација, па и хришћана и муслимана, ради развијања културе мира и остваривања човечанства као заједнице различитих култура, али и равноправних грађана и народа. Искуство показује да се најчешће црквене конфесионалне заједнице боје дијалога, затварају и супротстављају према екуменистичким покретима, једнаком жестином као и према појави секти, нових облика религијске диференцијације у плуралистичком свемиру човечанства.

У погледу развоја *екуменистичког покрета* и његове улоге у савременом свету, постоје контроверзна гледишта, у распону од оних који то

сматрају пожељним обликом међурелигијске и међуконфесионалне комуникације и сарадње, до оних који га изједначавају са псеудохришћанством и папско-цезаристичким и римокатоличким обликом деловања за ширење духовне хегемоније на нове просторе.

Наше је мишљење да ни једна религија и ни једна црква, немају право монопола на религијску истину, те да је пут дијалога и сарадње различитих конфесија (цркава, удружења) и путем екуменским и васељенских црквених сабора – такође од значаја за унапређење развоја Христове спаситељске мисије за цео људски род. Наравно, слажући се са поруком *Аве Јустина* да „нема дијалога љубави, без дијалога Истине. Иначе, такав дијалог је непримерен и лажан“ (*Азбучник...2006:75*). У овом контексту треба посебно истаћи да екуменски покрет не сме прикривати папоцезаристичке амбиције већ мора неговати дијалогичку мира и љубави – као основу разумевања и сарадње међу народима. Такође треба указати на тежњу екумениста да уз респект различитих религија развију универзалне вредности религије и заснују *светску етику* и афирмишу *планетарну културу* (опш. Морен 1989, 2004).

Суочени са актуелним последицама економске и социјалне кризе у свету и нараслим регионалним сукобима који прете да израсту у глобални грађански рат између богате мањине и сиромашне већине становника у свету, као и имајући у виду постконфликтно стање на геопростору Балкана (који је у стању „недовршеног мира“), ваља истаћи да велики значај имају савремени религијски и мировни покрети који делују у правцу развијања толеранције, културе мира и ненасиља. Време је, како би то рекао шпански филозоф *Унамуну*, да религија родољубља више не облачи војничко рухо и да се крст не претвара у нож! Потребно нам је „преливање родољубља“ у човекољубље и обрнуто. Само у том контексту и хомо религиосус и његово богољубље не могу сметати савременим изазовима модернизације/секуларизације и изграђивању човечанства као заједнице равноправних грађана и народа и богатства културних различитости.

Наравно, обнова аутентичне људске заједнице и остваривање овакве будућности човечанства нису могућа без темељних структуралних промена савременог друштва, радикалне измене владајуће стратегије друштвеног развоја у свету. У том контексту, борба за мир данас је повезана са проблемима развоја, те како каже бразилски председник Силвио Лула: „Без глобалне правде, нема глобалног мира“, тј. истински мир може бити само дело јединства развоја и социјалне правде.

У савременом свету присуствујемо обнови религије и успону феномена религиозности. Кључно је, међутим, питање да ли ће се овај талас

религиозности искористити за ново ускрснуће стваралачких снага и човечанства, солидарности и глобализације размевања међу народима и различитим културама, или ће бити инструментализовани његови потенцијали (религије, религиозности) за јачање процеса мржње, подела, зла, за нове крсташке ратове међу припадницима различитих религијских култура. Да ли ће некадашње поделе из времена хладног рата бити замењене религијским, за исцртавање мапе духовне Јалте, раст шизме – да ли ће се ширити нови покретни берлински зидови широм света?

Ауторов је пледоаје на стани дијалогистике и интелектуализма, социјалдемократске визије света, у чијем средишту је стратешки, *хуманистички, геокултурни компромис међу народима и културама и партнерство међу цивилизацијама* који претпоставља развој и солидарност у функцији свих народа света и сваког човека. На том фону и религија – као истинско богољубље и човекољубље, може служити човеку и човечанству, а улога је верујућих грађана и секуларних хуманиста да шире толеранцију, културу мира и истинску еванђелијску поруку о универзалном братству свих људи света „Љуби ближњег свога као себе самог!“.

Мир мора бити дело правде и свих људи!

Литература

- Азбучник богочовечних мисли Аве Јустина* (2006), зборник (прир. Н. Пјевар). Београд: Звоник.
- Балавацка, Х. П. (2001) *Кључ теозофије*. Београд: Metaphzsica.
- Beuer, P. (2007) „Religion and Globalization“ у: G. Ritzer, *The Blackwell Companion to Globalization*. Oxford, Blackwell.
- Крим, К. (ур.) (1990) *Енциклопедија живих религија*. Београд: Полит.
- King, H. (1987) *Postoji li Bog?* Zagreb: Naprijed.
- Митровић, Ј. (1997) „Геостратешки аспекти сусрета и сукоба религијских култура и цивилизација на Балкану“, *Теме*, br. 3-4.
- Морен, Е. (1989) *Како мислити Европу*. Сарајево: Свјетлост.
- Moren, E. (2004) *Etika*. Zagreb: Masmedija.
- Ниг, В. (2004) *Књига јеретика*. Београд: Гутембергова галаксија.
- Стрес, А. (2001) „Допринос цркве и верских заједница Југоисточне Европе развијању сарадње међу људима и народима“ у: *Демократија и религија* (прир. Г. Башић и С. Деветак). Београд, Марибор: Центар за истраживање етницитета, ISCOMET, ECERS.
- Талмуд* (1982). Ријека: „Отокар Кершовани“.
- Толстој, Л. Н. (2005) *Пут у живот*. Београд: Добра.
- Ћимић, Е. (1985) *Догма и слобода*. Београд: Књижевне новине.

Ljubiša Mitrović

Interreligious Dialogue and the Culture of Peace

Summary

The contemporary world witnesses the rebuilding of religion and the rise of the phenomenon of one being a religious person. The process is generated by numerous sociocultural factors: historical restoration, blocked modernization, desecularization, the neoliberal market fundamentalism (which has put profit above man), emphasized hypermaterialistic and pragmatic consumerism of the contemporary society, the social-darwinization of individual and group relations in the world, the global and regional contradictions and conflicts. However, the key issue is the following one: will this wave of new religious feeling be used for the resurrection of the creative capacities of man and of mankind, for the solidarity and globalization of understanding among nations and cultures, or will it serve the purpose of increasing hate, divisions and evil? Will there emerge new crusades against the members of different religious cultures and nations? Will the Cold War divisions be substituted by a new religion-inspired map of spiritual Yalta, ie. will there emerge new movable Berlin walls, or will the processes of co-operation, understanding and unification of various nations and cultures prevail?

The paper attempts to analyse the various aspects and preconditions of a fruitful interreligious and interconfessional dialogue, as well as of the dialogue between the atheists and believers, in the context of the development of the culture of peace, the globalization of understanding and solidarity among various nations and cultures in the contemporary world. In the analysis of the given preliminary questions, the paper adheres to the paradigm of multiculturalism, interculturalism and dialogics both in terms of theory and the actual practical actions, the given paradigm thereby being considered as a road to the creation of a strategic, humanistic geocultural compromise among different religions and cultures, the one which may pave the way to peace, co-operation and partnership, rather than to conflicts among different civilizations.

The paper eventually points to the importance of sociological and cultural explorations of the phenomenon of religion in the contemporary culture with a view to developing interreligious dialogue as the basis of tolerance and the creation of a new model of cultural policy.

Key Words: Revivalization, Desecularisation, Multiculturalism, Dialogics, Ecumenism, the Culture of Peace

Душан Мојић
Филозофски факултет
Београд

УДК 316.334.2+316.72:331.101.3
Прегледни рад
Примљен: 21. 9. 2009. г.

УТИЦАЈ КУЛТУРЕ НА МОТИВАЦИЈУ У РАДНИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Резиме

У раду се настоје осветлити културни утицаји на процесе мотивације у организацијама. За разлику од друге две битне детерминанте сфере рада – технологије и друштвеног система, у социологији рада и социологији организације анализа утицаја културе на организационе структуре, системе и процесе је дуго било релативно занемарено подручје истраживања. Показало се да је већина најзначајнијих теорија мотивације културно ограничена, тј. да су њихове основне претпоставке и закључци у великој мери израз вредности и норми културе САД у којој су и настале. Када је реч о утицају културе на мотивацију у организацијама, анализирана су првенствено схватања Хофстедеа, те Ерез и Ерлија. На крају рада је анализиран утицај глобализације и новолибералне идеологије на промену културних образаца у пост-социјалистичким друштвима (укључујући и друштво Србије), као и могуће последице тих промена по природу мотивационог процеса у нашим радним организацијама.

Кључне речи: социологија рада, социологија организације, мотивација, култура, глобализација.

Увод: о социолошкој анализи мотивације за рад

Мотивација за рад налази се већ деценијама у средишту пажње истраживача из области социологије рада и социологије организације, може се рећи од чувених хоторнских (*Hawthorne*) истраживања Елтона Мејоа (Elton Mayo) и сарадника (више о овим истраживањима у Miller, Form 1966). Наравно, не заборавља се ни на допринос покрета „научног управљања“ Фредерика Тејлора (Frederick Taylor) (Тејлор 1967), који се ипак не може оценити као социолошки у ужем смислу. Као што је познато, хоторнска истраживања често се истичу и као кључна за успостављање нове социолошке дисциплине – социологије рада (првобитно назване индустријска социологија). Може се рећи да је почетна традиција означавања дисциплине као индустријске социологије у британској и америчкој социологији задржана све до данас. Са друге стране, европска (посебно француска традиција), инсистира на изразу социологија рада који је несумњиво шири и садржајнији од појма индустријске социологије и на потпунији начин указује на сложеност проучавања рада као друштвене појаве (Болчић 2003: 25).

Но, независно од поменутих традиција и њихових утицаја, истраживања мотивације за рад несумњиво представља једну од централних истраживачких тема страних али и домаћих социолога рада и организације

(Watson 2003; Дрјахлов и др. 1997; Милошевић 1991; 2004а; Болчић 2003; Миладиновић 2003 и други). Може се рећи да, на изванредан начин, социолошка истраживања мотивације на врло упечатљив начин одсликавају дугогодишњу „напетост“ између две струје: једне, која у социологији види првенствено хуманистичко-еманципацијску (интелектуалну) и друге, која у њој види утилитарно-прагматичку (стручњачку) делатност. Тешко је не сложити се са оценом да се све више „помера и тежиште интересовања социолога, са интелектуално-стваралачког на утилитарно-прагматичко деловање у конкретном друштву. На тај начин, делатност све већег броја социолога губи особине интелектуалног промишљања и поприма обележја стручњаштва“ (Милошевић 2007: 23).

Покушај помирења две наведене „струје“ неопходан је (а чини се и могућ) савесним и критичким промишљањем сваког конкретног истраживања и његових могућих последица. Када је реч о истраживању мотивације у организацијама, социолог мора имати на уму две димензије или могућа практична исхода:

1. Побољшање људске продуктивности, ефикасности и креативности рада;
2. Побољшање квалитета радног живота у организацијама (Бахтијаревић-Шиббер 1986: 32).

Наведени циљеви не морају увек и нужно бити супротстављени. Наравно, не треба посебно образлагати да је најчешће остварење првог циља првенствено у интересу власника (послодаваца) радних организација и да може (али и не мора) утицати на побољшање положаја осталих запослених (радника). Када је реч о другом циљу, он несумњиво има општељудски (цивилизацијски) карактер и подразумева тзв. хуманизацију радног места или настојање да се што потпуније задовоље потребе људи у процесу рада. „Помирење“ наведених циљева упућује на примену тзв. акционог приступа у којем циљ није само описати и објаснити неку појаву у процесу рада (на пример, мотивацију), него подстаћи укључивање запослених у процес истраживања, те иницирати процесе промена у којима ће запослени имати активну улогу и који ће довести до уважавања њихових људских потреба. Истраживачи (социолози) у оваквом истраживању би имали улогу медијатора који уносе ширира и поузданија научна знања, помажу у систематичнијој анализи чињеница и подстичу комуникацију међу кључним актерима (Болчић 2003: 30-31).

Наравно, да би таква улога социолога била шире препозната и подржана потребно је прихватити (и превазићи) и неке једностраности и недостатности знатног броја социолошких анализа. Када је реч о социологији рада и социологији организације, то би, између осталог, значило и темељније анализирање утицаја културних чинилаца на структуре, системе и процесе у радним организацијама. Наиме, често се истиче да највећи број досадашњих истраживања и расправа у социологији рада најчешће издваја технологију као

свеопшту детерминанту особина самог рада, карактеристика актера рада, организације рада и целовитих „социјалних система“ који обликују радну делатност (Болчић 2003: 285). Поред тога, детаљно су анализирани и глобални друштвени систем (и у оквиру њега посебно важан *систем својинских односа*), док се култура као трећа важна детерминанта рада у социологији рада ипак знатно ређе истраживала.

Када је реч о утицају културе на мотивацију, али и друге процесе, структуре и системе у организацијама, познати социолози организације Ламерс (Lammers) и Хиксон (Hickson) сматрају питање да ли су организације условљене културом чисто реторичким, пошто готово свако са бар основним сазнањима о организацијама у другим културама одговора позитивно. Аутори сматрају да чак и питање у ком погледу и до којег степена су организације културно ограничене није до краја прецизно. Кључно питање у овом погледу јесте следеће: „Каква је релативна јачина културних утицаја наспрам других на карактеристике организација?“ (Lammers, Hickson 1979: 402).

Одређење радне мотивације

Када је реч о проучавању мотивације, упркос несумњиво вредним социолошким налазима, никако се не сме заборавити на допринос психолога, који често истичу да мотивација представља једну од најстаријих, најважнијих, највише проучаваних, али и најсложенијих области у психологији (Еванс 1978; Furnham 2005; Пајевић 2006). Само мотивационо понашање изазива нека потреба и усмерено је ка одређеном циљу којим се та потреба може задовољити. Три су главне врсте подстицаја за мотивационо понашање: унутрашња стања организма (нарушавање физиолошке равнотеже), појаве у социјалној и физичкој средини (људи, социјалне ситуације, природне појаве) и промене у самој личности (способностима, ставовима, мислима и осећањима). Мотиви представљају органске и психолошке чиниоце који покрећу на активност, усмеравају је и одржавају ради достизања циља којим се може задовољити одређена потреба (Пајевић 2006: 231).

Сам израз „мотивација“ има порекло у латинској речи *movere* (померити), а појам се односи на „оне психолошке процесе који узрокују појаву, правац и опстајање добровољних активности које су циљно усмерене“ (Kreitner, Kinicki, Buelens 1999: 181). „Мотивација је процес изазивања, усмеравања и одржавања наше активности ради достизања одређеног циља којим се може задовољити нека потреба“ (Пајевић 2006: 231). Мотивација се дефинише и као „процес покретања, усмеравања и одржавања људског понашања ка одређеном циљу“ (Јанићијевић 2008: 111). Такође, мотивација се схвата и као „скуп процеса који се повезују са интензитетом, усмереношћу и истрајношћу напора појединаца који се улажу у постизање циља“ (Robbins 2001: 155).

За разлику од мотивације уопште, где поменути напор може бити усмерен ка било ком циљу, код мотивације за рад је нагласак на циљевима организације и мотивисаности појединаца (чланова организације) да остваре управо те циљеве. „Радна мотивација је психолошки процес који одређује начин на који се лични напори и ресурси усмеравају ка активностима повезаним са процесом рада, укључујући и правац, интензитет и истрајност тих активности“ (Kanfer, Chen, Pritchard 2008: 5).

Према схватању Роберта Бека (Robert Beck), теорије мотивације за рад не разликују се битно од општих мотивационих теорија, пошто се и једне и друге ослањају на различита схватања о људској природи:

1. Човек као рационално-економско биће. Према овој претпоставци, људи су мотивисани искључиво економским разлозима и у стању су да рационално економски одлучују. Кључни чиниоци мотивисања радника су плате и награде и сматра се да се људи могу релативно лако „контролисати“ новчаним подстицајима.
2. Човек као социјално биће. Позната Хоторн студија показала је да физички услови рада (осветљење) знатно мање утичу на производњу од друштвених чинилаца попут задовољства послом и међуљудских односа.
3. Човек као самоактуализујуће биће. Према овом схватању мотивисаност потиче из човекове потребе да оствари своје могућности кроз рад.
4. Човек као сложено биће. Овај приступ узима у обзир различите мотиве, емоције, искуства и способности људи, као и њихову променљивост током времена. Нови мотиви и вештине, успеси и неуспеси утичу на став према послу и учинак. Због тога не може постојати јединствена стратегија поступања не само према свим радницима, него и према истом раднику у различитим временским периодима (Бек 2003: 390-391).

Занимљив је приступ који представља својеврсну везу између поменутих схватања о људској природи и конкретних „мотивационих пракси“ у организацијама. Реч је о Теорији Х и Теорији У познатог аутора Дагласа МекГрегора (Douglas McGregor), које су суштински засноване на теорији хијерархије потреба Абрахама Маслоу (Abraham Maslow) (и које су Маслоу учиниле познатим у теорији и пракси организације и менаџмента). Основне претпоставке два наведена приступа мотивацији су следеће:

1. Теорија Х: Људи по природи не воле да раде. Због тога је нужно да постоји претња кажњавањем како би се радило напорно, али и чврста контрола. Просечна особа више воли да буде усмеравана (вођена) и није расположена за преузимање било какве одговорности, него је првенствено заинтересована за испуњавање потреба за сигурношћу.
2. Теорија У: Природно је да људи улажу напор у процесу рада. Контрола и кажњавање нису једини начини подстицања људи за рад. Особа ће се сама усмеравати ако је посвећена циљевима организације и ако је

рад извор задовољства. Просечна особа ће преузети одговорност под одговарајућим условима. Запослени воле да се користе својом маштом и стваралаштвом у доношењу одлука којима се решавају проблеми.

На основу МекГрегоровог разликовања Теорије Х и Теорије У, Јосип Жупанов издваја три основна приступа радној мотивацији: приступ „класичне школе“, приступ „школе међуљудских односа“ и савремени модел „мобилизације људских ресурса“. Наиме, уз МекГрегоров „конвенционални приступ“ према Теорији Х (Жупанов га назива „традиционалним“), издвојени су (из Теорије У) преостала два, међу којима су разлике, може се рећи, ипак веома тешко уочљиве (*примедба Д. М.*).

Када је реч о подели различитих теорија мотивације, најчешће се истичу две основне групе: садржинске или теорије потреба и процесне теорије. Код првих је нагласак на питању *шта* је то што мотивише појединца (*садржај*), док друге првенствено занима *како* мотивација доводи до неког понашања (*процес*). Међу садржинске теорије се најчешће убрајају приступи Абрахама Маслоуа, Клејтона Алдерфера (Clyton Alderfer), Фредерика Херцберга (Frederick Herzberg) и Дејвида МекЛиленда (David McClelland), а у процесне теорије схватања Едвина Лока (Edwin Locke) и Герија Латама (Garry Latham), Џона Стејси Адамса (John Stacey Adams) и Виктора Врума (Victor Vroom). Реч је о теоријама чије су основни појмови и идеје код нас опсежно представљане у социологији (Милошевић 1991; 2004а; Болчић 2003), психологији (видети, поред осталог, Пајевић 2006), и теорији организације (Јанићијевић 2008), тако да ће пажња у овом раду бити првенствено усмерена на осветљавање природе односа културних чинилаца и мотивације у организацијама.

Културна ограниченост теорија мотивације

Последњих деценија у теорији и истраживањима организација све чешће се може чути подсећање да су и „научници из области проучавања организација људи“ (дакле, припадници одређених култура) (Хофстеде 1994), или, другим речима, да њихове несвесне претпоставке, уверења и вредности неминовно утичу на осмишљавање теоријских појмова и начин истраживања појава у организацијама. Нарочито се у овој области истраживања указује на теорије мотивације као потенцијално културно пристрасне.

Наиме, најутицајније теорије мотивације разликују се међусобно по начину настанка, степену емпиријске подршке, практичној применљивости и другим аспектима, али имају једну заједничку карактеристику: већина је развијена у Сједињеним Америчким Државама од стране Американаца и о Американцима (Robbins 2001: 175). Тако, хронолошки прва и дуго времена најутицајнија, Масловљева теорија хијерархије потреба, према Робинсовом мишљењу, има веома ограничену могућност примене и то искључиво унутар

америчког културног обрасца (Робинс, Култер 2005: 407). Комбинација високог индивидуализма, ниског избегавања неизвесности и изражених тзв. „мушких“ вредности у овој култури може објаснити популарност и распрострањеност поменути теорије мотивације (Hofstede 2001: 385). Масловљева хијерархијски највиша категорија потреба (самоактуализација) је изразито индивидуалистичка по својој суштини. Истраживање спроведено у 14 земаља средином 1960-их година (Haire, Ghiselli, Porter 1966) показало је да су само амерички менаџери рангирани своје потребе у складу са Масловљевом хијерархијом.

Теорија ЕРГ Алдерфера није често истраживана у различитим културама, иако су у њој веома успешно анализирани потребе и мотиви који покрећу људе у организацијама (Јанићијевић 1997: 227). Претпоставка је да је утицај културе на сваку од кључних категорија потреба овог модела различит:

1. Егзистенцијалне потребе (физиолошке потребе и потребе сигурности) наглашено су важне у културама са високим избегавањем неизвесности. Често се истичу два вредносна обрасца националних култура када је реч о задовољавању ових потреба. Културе са израженим индивидуализмом, тзв. „мушким“ вредностима и ниском дистанцом моћи вреднују самосталност и појединачни учинак. Насупрот томе, културе са тзв. „женским“ вредностима, колективизмом и високом дистанцом моћи излаз у задовољавању егзистенцијалних потреба виде кроз припадност и оданост колективу.
2. Потребe повезивања (припадање и љубав, те уважавање од других) кључне су у културама које одликују високо избегавање неизвесности и дистанца моћи, колективизам и тзв. „женске вредности“.
3. Потребe развоја (самоуважавање и самоактуализација) најважније су у културама у којима преовладавају тзв. „мушке“ вредности, индивидуализам, те ниска дистанца моћи и избегавање неизвесности (Јанићијевић 1997: 227-230).

Када је реч о двофакторској теорији Фредерика Херцберга, разликују се мишљења у њеној културној универзалности или специфичности. Нека истраживања показују да је жеља за интересантним послом изгледа важна готово свим радницима, без обзира на њихову националну културу. У студији о седам земаља, запослени у Белгији, Британији, Израелу и у САД ставили су „занимљив посао“ на прво место међу једанаест радних циљева. Тај фактор је био на другом или трећем месту у Јапану, Холандији и Немачкој (Робинс, Култер 2005: 408). Ипак, друга истраживања (Богићевић 2001) су показала да у културама са израженим колективизмом (пример Србије) Херцбергова подела не важи, пошто испитаници као најважније мотиваторе наводе факторе које је овај аутор, управо супротно, сврстао у хигијенске – факторе радног окружења на које појединци имају веома мали утицај и који зависе од организације. Ауторка закључује да ови резултати у великој мери доводе у

питање применљивост Херцбергове мотивационо-хигијенске теорије у различитим културним контекстима и сведоче о њеној културној ограничености.

Вероватно највише проучавана теорија мотивације уопште јесте познато схватање МекЛиленда и сарадника. Они су били критиковани због занемаривања ситуационих и контекстуалних детерминанти људске мотивације у анализи мотива постигнућа и, у складу са таквим аргументима, бројне студије су указале на квалитативно различит тип мотива постигнућа у западним друштвима који се одликује јасно исказаним социјално оријентисаним елементом. Појам социјално оријентисаног постигнућа се заснива на потреби друштвеног одобравања помоћу испуњавања очекивања значајних особа и група, пре него на тежњи да се оствари лични напредак (Hofer, Bond 2008: 105).

У неким културама Источне Азије мотивација за постигнућем није индивидуално него групно усмерена. У Јапану, на пример, групни мотив постигнућа јесте управо она кључна „покретачка снага“ у организацијама о чему сведочи и изрека да „ексер који штрчи бива закуцан“ (Steers, Bischoff, Higgins 1992: 323). Појединачно постигнуће се нити вредније нити награђује. Насупрот томе, у САД се индивидуална достигнућа и „хероји“ организације веома цене и поштују и појединци који се издвајају од осталих се награђују.

Често се као добар пример културне ограничености схватања мотивације наводи теорија очекивања Адамса. Основна претпоставка овог приступа је да ће особа која перципира неједнак (неправедан) *рацио* (однос) својих улагања и исхода у односу на друге у организацији бити мотивисана да разреши ову неједнакост на више могућих начина (смањење напора, напуштање посла и слично). Истраживачи су истакли да је ова претпоставка очигледно културно условљена (ограничена), наводећи неколико култура из Источне Азије где појединци спремно прихватају јасно стање неједнакости ради очувања друштвене хармоније. Најчешће се указује на потпуно исте послове које обављају жене и мушкарци у многим азијским компанијама који су различити плаћени (наравно, на штету жена). Према теорији једнакости то би водило настојањима ових жена да разреше постојеће стање на неки од наведених начина, што истраживања нису показала, чиме је и целокупна теорија, сматрају њени критичари, доведена у питање.

У целини, често се истиче да је снажан нагласак на индивидуализму у америчкој националној култури логично водио развоју теорија једнакости и теорија очекивања – теорија које истичу рационално, индивидуално размишљање и одлучивање као примарну основу људског понашања. Такође, истицање постигнућа није изненађење имајући у виду наглашену спремност припадника поменуте културе да прихвате ризик као и изражену бригу за учинак. Због тога, наведене теорије не пружају универзална објашњења за мотивацију него пре представљају одраз вредносног система САД (Adler 2001: 182).

Утицај културе на мотивацију у организацијама

Када је реч о радним организацијама, све до шездесетих година XX века преовладавао је став да постоје универзални принципи њиховог организовања и структурирања, независно од културних чинилаца. Ипак, већ од краја поменуте деценије наведено схватање се све више оспорава (Мојић 2007). Разлози за то су научни али још више практични: убрзани процес економске глобализације и ширења мултинационалних компанија наметао је потребу анализе културних чинилаца као могућих препрека (или пак подстицаја) успешном пословању.

Прекретницу у овом погледу представљало је познато истраживање холандског аутора Хофстедеа (Hofstede 1980: 2001) у којем је аутор издвојио четири димензије разликовања култура: дистанцу моћи, избегавање неизвесности, индивидуализам/колективизам и „мушко/женске“ вредности. Његово проучавање разлика између националних култура доживљавало је неумерено величање и жестоко оспоравање. Често се дешавало да се, критикујући Хофстедеов приступ, посредно доводи у питање и могућност емпиријског истраживања националних култура (више о овом у Мојић 2009). Иако је последњих година приметна некритичка примена појма културе у теорији и истраживањима, проучавање културних разлика ипак пружа корисну и подстицајну основу за анализу културних утицаја на организације (укључујући и мотивацију) и никако се не може занемарити или, чак, у потпуности одбацити.

Према Хофстедеу, најбољи оквир за разумевање културних утицаја на мотивацију пружа матрица две димензије националне културе – избегавања неизвесности и „мушких“ вредности. Две крајње тачке на оси избегавања неизвесности су мотивација помоћу успеха (нада у успех) и мотивација сигурношћу (страх од неуспеха). Супротстављене крајности на оси „мушких“ вредности су его потребе, с једне, и потребе припадања, са друге стране. Комбинацијом две осе добијамо четири квадранта у које су сврстане различите културе из Хофстедеовог истраживања и сваки од њих захтева другачију хијерархију која би објаснила мотивацију људи у поменутом културном обрасцу.

Првом квадранту (ниско избегавање неизвесности и снажне „мушке“ вредности) припадају културе англоамеричке културе САД, Велике Британије и њихових бивших колонија. У њима је мотивација заснована на личном, појединачном успеху, исказаном у виду богатства, признања и самоактуализације. То је, како га Хофстеде назива, „класичан МекЛиленд-Маслов-Херцберг образац“ (Hofstede 2001: 386). У другом квадранту са снажним избегавањем неизвесности и наглашеним „мушких“ вредностима (Јапан, земље немачког говорног подручја, неке латинске земље и Грчка) мотивација има у својој основи личну, индивидуалну сигурност која се, пак, заснива на богатству и, нарочито, на напорном раду. Наведене земље су имале веома брз

економски развој након Другог светског рата, што је у супротности са предвиђањима МекЛиленда.

Трећем квадранту (високо избегавање неизвесности и израженије „женске“ вредности) припадају Француска, Шпанија, Португал, бивша Југославија и део латинских и азијских земаља. У њима су у основу мотивације потребе за сигурношћу и потребе припадања. Појединачно богатство је мање важно од међусобне солидарности. У четврти квадрант спадају културе са ниским избегавањем неизвесности и „женским“ вредностима (земље северне Европе и Холандија). У њима је мотивација заснована на успеху и на међусобним односима људи, с тим што се успех овде делимично мери и „квалитетом“ људских односа и услова живота (Hofstede 2001: 386).

Друго познато схватање о утицају културе на мотивацију у организацијама представља модел културног самопредстављања (*self-representation*) Мириам Ерез (Miriam Erez) и Кристофера Ерлија (Christopher Earley), који повезује културу као макро-ниво, менаџерске поступке у организацијама као мезо-ниво и самоперцепцију и понашање појединаца као чиниоце микро-нивоа (Erez, Eden 2001: 4). Аутори истичу да култура обликује когнитивне схеме које приписују значење и вредност мотивационим варијаблама и управљају нашим изборима, нивоом посвећености и стандардима понашања (Erez, Earley 1993: 103).

Ерез и Ерли сматрају да културне димензије индивидуализма/колективизма и дистанце моћи представљају најважнији потенцијални критеријум оцене мотивационог потенцијала различитих менаџерских поступака (Erez, Earley 1993: 104). Посредујући утицај наведене две културне димензије на однос између мотивационих приступа и понашања запослених аутори анализирају на примеру четири технике мотивације: учешћу запослених у постављању циљева, круговима квалитета, „обогаћивању“ посла и систему награђивања (Erez, Earley 1993: 103-104).

У индивидуалистичким културама са ниском дистанцом моћи систем награђивања се заснива на принципу једнакости, одлучивање на делегирању ауторитета, успех постављања циљева се омогућава личним учешћем запослених, „обогаћивање посла“ се позитивно вреднује, пракса унапређивања квалитета је „скројена“ по мери појединачних запослених. У културама са израженим индивидуализмом и високом дистанцом моћи систем награђивања се у највећој мери ослања на принцип резултата, одлучивање је централизовано, циљеви су наметнути запосленима, послови су уређени у складу са хијерархијом одговорности, унапређивање квалитета је централизовано и усредсређено на појединце.

Када је реч о колективистичким културама са ниском дистанцом моћи – систем награђивања се углавном заснива на принципима резултата и потреба, одлуке се доносе групном партиципацијом, циљеве одређују чла-

нови групе, задаци се одређују за тимове у облику аутономних радних група и самоуправних тимова и „кругова квалитета“, праксе унапређивања квалитета су прилагођене тимовима. У културама са снажним колективизмом и високом дистанцом моћи систем награђивања се у највећој мери ослања на начело резултата и потреба али на групном нивоу, одлучивање је централизовано, циљеви су наметнути групи, послови су одређени за тимове које непосредно контролише топ-менаџмент, унапређивање квалитета се централизовано контролише и усмерено је на тимски рад (Erez 1997).

Упркос поменутиим разликама између појединих култура, Ерез и Ерли сматрају да постоје и одређени универзални принципи мотивације прихватљиви у различитим културама. Садржински домен људских потреба и мотива је универзалан. Потребе за личним напретком, ефикасношћу и конзистентношћу су универзалне људске карактеристике. Оно што се разликује у културама јесу истицање (нагласак) различитих потреба, као и средства за њихово задовољавање. Такође, садржински домен и структура мотивационих типова вредности могу се сматрати универзалним. Ипак, релативна снага различитих мотивационих типова разликује се од културе до културе. Даље, мотивациони след је универзалан. Циљеви и намере су непосредни регулатори понашања и посредник између вредности и учинка. Међутим, релативни значај вредности и значење специфичних циљева може се променити у складу са културним вредностима (Erez, Earley 1993: 117-118).

Закључак

Анализа културних утицаја на процес мотивације у радним организацијама несумњиво указује на закључак да постоје знатне разлике у поимању и пракси мотивације организација из различитих култура. Штавише, и саме теорије мотивације су, показало се, у великој мери културно условљене. Наравно, несумњив значај уважавања друштвено-културних норми и вредности у анализи обликовања структура, система и процеса у организацијама никако не сме водити неоправданом пренаглашавању културних утицаја и запостављање других битних детерминанти сфере рада – првенствено технологије и друштвеног система.

Када је реч о социолошком проучавању мотивације за рад, не смемо заборавити на чињеницу да су у основи људске мотивације потребе и њима одговарајући вредносни системи, а који настају под утицајем одговарајућег типа друштвених делатности и друштвених односа. Наиме, „научно истраживање мотивације било ког степена општости не може претендовати на (релативну) објективност уколико не утврди основне релације између глобалних друштвених чинилаца и њиховог утицаја на понашање људи у друштву. Те релације (скоро) никада нису директне, већ су опосредоване

низом чинилаца који се испољавају у посебним релативно трајним облицима груписања људи“ (Милошевић 2004а: 364).

Посебно је у том погледу важна анализа утицаја процеса глобализације на трансформацију организација рада. С правом се истиче да се та трансформација рада одвија у правцу њихове све веће променљивости, прилагодљивости и привремености (Милошевић 2004: 144). Међутим, оно што је посебно важну за ову расправу јесте указивање на чињеницу да процеси глобализације у свом основу имају јасно културно утемељење – доминантне новолибералне вредности. Милошевић сматра да процеси глобализације стварају повољан међународни оквир за ширење новолибералне идеологије, како у економски развијеним друштвима, тако и у друштвима постсоцијалистичке трансформације, што ће несумњиво утицати и на структуре, системе и процесе у организацијама свих поменутих друштава.

У пажљивом сагледавању снаге културних утицаја на организације несумњиво је корисно и подстицајно становиште познатог британског социолога организације Џона Чајлда (John Child) који помиње три врсте чинилаца који пресудно утичу на обликовање и функционисање организација: карактер друштвено-економског система, контингентне организационе факторе (величина, технологија, старост), те културу која има, као што се истиче, посредујућу улогу у деловању осталих фактора. Аутор додатно разликује снагу утицаја културе на поједине организационе процесе, системе и структуре. Тако, према његовом мишљењу, културни утицаји су најснажнији на процесе у организацији који се тичу ауторитета, стила вођства, мотивације, партиципације, док су слабији када је реч о формалној структури и стратегији организације (Child 1981: 348). Све наведено морамо имати на уму када анализирамо утицај културе на мотивационе процесе у организацијама.

За нашу социологију рада и организације највећи значај имају трансформациони процеси у радним организацијама Србије, који су последње две деценије несумњиво под највећим утицајем драматичних промена у глобалном друштву. Крах социјализма, периоди блокиране и, потом, одблокиране постсоцијалистичке трансформације битно су изменили сферу рада и утицали на организационе структуре, системе и процесе. Ипак, ширење новолибералних вредности (индивидуализам, ефикасност, инструментална рационалност) у великој мери је онемогућено националистичком мобилизацијом, ратним дешавањима и вредносном ретрадиционализацијом. Социолошка истраживања вредности (Лазих 2005; Пешић 2006) показују опстајање колективизма, ауторитарности и патријархалности и две деценије након почетка (додуше целу деценију блокиране) постсоцијалистичке трансформације.

Све то несумњиво утиче и на мотивационе обрасце у нашим радним организацијама. Колективизам, изражена ауторитарност, избегавање неизвесности и сличне вредности, претпоставка је, указују да се још увек код нас

мотивација у радним организацијама заснива првенствено на доминацији потреба припадања у односу на егзистенцијалне и развојне потребе, колективном пре него индивидуалном систему награђивања, једнакости пре него резултатима као принципу дистрибутивне правде и сличним начелима. Ипак, какав је међуоднос различитих утицаја на мотивацију и каква је заиста природа те мотивације могу показати само нова истраживања. На жалост, анализе структура, система и процеса у нашим предузећима нису тако честа последњих година. Изузетке представљају истраживања структуре организација (Јанићијевић 2008), мотивације (Богићевић 2001; Качавенда 2002; Милошевић 2004а;), стилова вођства (Мојић 2003), система награђивања (Богићевић 2007) и друга. Таква истраживања су нарочито важна у периоду садашње економске кризе, која је на глобалном нивоу жестоко уздрмала доминантни неолиберални модел и у великој мери довела у питање претпостављено приближавање културних образаца постсоцијалистичких друштава поменутом систему вредности.

Литература

- Adler N. J. (2001) *International Dimensions of Organizational Behavior*. Fourth Edition. Cincinnati, OH: South-Western.
- Бахтијаревић-Шиббер Ф. (1986) *Мотивација и расподела*. Загреб: Информатор.
- Beck R. C. (2003) *Motivacija: teorija i načela*. Zagreb: Naklada Slap.
- Bogićević-Milikić B. (2007) "Role of the Reward System in Managing Changes of Organisational Culture", *Ekonomski anali*, Vol. 52, No. 174/175.
- Богићевић Б. (2001) "Културна ограничења теорија мотивације: Херибергова хигијенско-мотивациона теорија", *Економски анали*, Год. 44, Бр. 153-154.
- Болчић С. (2003) *Свет рада у трансформацији*. Београд: Плато.
- Еванс Ф. (1978) *Мотивација*. Београд: Полит.
- Erez M. (1997) "A Culture Based Approach to Work Motivation". In: C. P. Earley, M. Erez (Eds.), *New Perspectives on International Industrial/Organizational Psychology*. San Francisco: New Lexington Press.
- Erez M., Earley P. C. (1993) *Culture, Self-Identity, and Work*. New York; Oxford: Oxford University Press.
- Erez M., Eden D. (2001) "Introduction – Trends Reflected in Work Motivation". In: M. Erez, U. Kleinbeck, H. Thierry (Eds.), *Work Motivation in the Context of a Globalizing Economy*. Mahwah, NJ; London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Јанићијевић Н. (2008) *Организационо понашање*. Београд: Дата статус.
- Јанићијевић Н. (1997) *Организациона култура: колективни ум предузећа*. Нови Сад: УЛИХЕС; Београд: Економски факултет.
- Kanfer R., Chen G., Pritchard R. D. (2008) "The Three C's of Work Motivation: Content, Context, and Change". In: Kanfer R., Chen G., Pritchard R. D. (Eds.), *Work Motivation: Past, Present and Future*. New York; London: Routledge.
- Качавенда, М. (2002) "Социолошке особености радне мотивације у региону 90-их: новосадски узорак". *Социолошки преглед*, Год. 36, Бр. 1-2.

- Kreitner R., Kinicki A., Buelens M. (1999) *Organizational Behaviour*. First European edition, Berkshire: McGraw-Hill.
- Lammers C. J., Hickson D. J. (1979) "Are Organizations Culture-Bound?" In C. J. Lammers, D. J. Hickson (Eds.), *Organizations Alike and Unlike: International and Inter-Institutional Studies in the Sociology of Organizations*, London: Routledge & Kegan Paul.
- Миладиновић С. (2003) *Увод у социологију организације*. Београд: Факултет организационих наука.
- Miller D. C., Form V. H. (1966) *Industrijska sociologija*. Zagreb: »Panorama«.
- Милошевић Б. (2007) *Социологија и савремени свет*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Милошевић Б. 2004. "Трансформација организације рада у процесима глобализације: утицај новолбералне идеологије", *Социологија*, Год. 46, Бр. 2.
- Милошевић Б. (2004а) *Умеће рада: прилози социологији рада*. Нови Сад: Прометеј.
- Милошевић Б. (1991) *Социологија рада*. Београд: Култура.
- Мојић Д. (2009) "О могућностима и донетима емпиријских истраживања културе и њиховом значају за проучавање организација", *Социологија*, Год. 51, Бр. 2.
- Мојић Д. (2007) "Организације и национална култура", *Социологија*, Год. 49, Бр. 4.
- Мојић Д. (2003) *Стилови вођства менаџера у Србији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета.
- Пајевић Д. (2006) *Психологија рада*. Београд: Либер.
- Robbins S. P. (2001) *Organizational Behavior*. 9th edition. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall; London: Prentice-Hall International.
- Робинс С. П., Култер М. (2005) *Менаџмент*. Осмо издање. Београд: Дата статус.
- Steers R. M., Bischoff S. J., Higgins L. H. (1992) "Cross-Cultural Management Research: The Fish and the Fisherman", *Journal of Management Inquiry*, Vol. 1, No. 4.
- Тејлор Ф. В. (1967) *Научно управљање*. Београд: Издавачко предузеће »Рад«.
- Furnham A. (2005) *The Psychology of Behaviour at Work: The Individual in the Organization*. Hove: Psychology Press.
- Haire M., Ghiselli E. E., Porter L. W. (1966) *Managerial Thinking: An International Study*. New York: Wiley.
- Hofer J., Bond M. H. (2008) "Do Implicit Motives Add to Our Understanding of Psychological and Behavioral Outcomes within and across Cultures?" In: R. Sorrentino, S. Yamaguchi (Eds). *Handbook of Motivation and Cognition across Cultures*. San Diego: Elsevier/Academic Press.
- Hofstede G. (2001) *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations across Nations*. 2nd edition, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Hofstede G. (1994) "Management Scientists are Human". *Management Science*, Vol. 40, No. 1.
- Hofstede G. 1980. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Child J. (1981) "Culture, Contingency and Capitalism in the Cross-national Study of Organizations". In: L. L. Cummings, B. M. Staw (Eds.). *Research in Organizational Behavior*, Greenwich, CT: JAI Press.
- Watson T. (2003) *Sociology, Work, and Industry*. 4th edition. London: Routledge.

Dušan Mojić

Influence of Culture on Motivation in Work Organisations

Summary

In the paper an attempt has been made to enlighten cultural influences on motivational processes in organizations. Unlike two other important determinants of the sphere of work – technology and social system, the analysis of impact of culture on organizational structures, systems and processes has been rather neglected field of study in sociology of work and sociology of organization. The study revealed that majority of the most important theories of motivation has been culture-bound, in other words that their basic assumptions and conclusions represent values and norms of US culture in which they originated. As for cultural influences on motivation in organizations, standpoints of Hofstede and Earley and Erez have been mainly analyzed. Finally, the influence of globalization and neo-liberal ideology on change of cultural patterns in post-socialist countries has been presented, as well as their possible implications to motivational process in Serbian work organizations.

Key Words: Sociology of Work, Sociology of Organization, Motivation, Culture, Globalization

Мирјана Крстовић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.774(4-12)
Претходно саопштење
Примљен: 20. 9. 2009. г.

КА КОНСТИТУИСАЊУ МОДЕЛА МЕДИЈСКИХ СИСТЕМА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ: ПРОПИТИВАЊЕ ПРИМЕЊИВОСТИ ХАЛИН-МАНЧИНИЈЕВЕ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЈЕ*

Резиме

У овом раду приступа се пропитивању примењивости модела медијских система у земљама западне демократије на земље у транзицији – три модела које су предложили Данијел Хелин (Daniel C. Hallin) и Паоло Манчини (Paolo Mancini) – кроз разумевање медијског система у некој држави као подсистема, то јест, као елемента њеног глобалног друштвеног система. То упућује и на третирање сваког конкретног медијског система, разматрајући присуство и утицај бројних, различитих фактора. То такође упућује на постојање и идентификовање већих или мањих разлика, односно сличности, између појединих националних медијских система.

Оно са чиме се теоријско промишљање савременог процеса обликовања и функционисања медијских система у државама источне (и јужне) Европе суочава, јесте сагледавање детерминисаности тог процеса основним карактеристикама, трендовима и последицама транзиције економских и политичких система тих држава. Осим односа политичког и економског, са једне, и медијског подсистема, са друге стране, у случају ових земаља показује се такође релевантним и истраживање односа религијских и медијских институција. При томе, потребно је уважавати и узимати у обзир културне карактеристике које се одражавају на интензитет и смер промена у медијском подсистему као и на међусобни однос овог и политичког, религијског и економског подсистема.

Кључне речи: модели медијских система, културне карактеристике, земље југо-источне Европе.

Допринос Хелина и Манчинија артикулисању модела медијских система, несумњиво, не престаје да провоцира научну мисао која тангира питања праваца и особености промена медијске праксе у некадашњим реалсоцијалистичким земљама – дакако, у смислу критичког промишљања примењивости теоријских концепата двојице аутора на медијске системе ових земаља. Имајући у виду запажања, проистекла из досадашњих научних подухвата поменуте предметне оријентације, могла би се констатовати значајна заступљеност аргументованих упућивања на проблематизовање ослањања на моделе које су понудили Хелин и Манчини, односно експлицитних негирања њихове примењивости – што, на пример, чини П.

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Грос (Jakubowitsz, 2007). Мада односна напомена реферише на једну од земаља југоисточне Европе (Румунију), њој се може приписати опште важење. Присуство бројних и релевантних теоретизирања и истраживања која се односе на ову тему, међутим, не значи и да је она исцрпена – напротив. Напомена са почетка овог рада заснива се на чињеници да је то и даље тема чије је третирање (готово) незаобилазно, у расправама о правцима и тенденцијама промене медијских система у појединим деловима Европе (конкретније, у пост-реал-социјалистичким друштвима).

Освртање на Хелина и Манчинија остаје упутно, између осталог, с обзиром на њихово предочавање да, што се тиче медијских система који нису обухваћени њиховом анализом, модели које они експлицирају “не могу бити примењени без значајне адаптације” (Hallin, Mancini 2006:6). Наведено предочавање заслужује пропитивање с обзиром на контекст овог излагања. Другим речима, да ли би ову сугестију требало сматрати основаном и прихватљивом, што би значило да теоријски подухват, који се односи на земље Западне демократије, остаје полазиште научног ангажмана истоветне интенционалности, усмереног на пост-реал-социјалистичка друштва? Односно – ако је одговор потврдан – разматрање модела медијских система у случају потоњих, као адаптираних модела који су конструисани да би послужили компаративној анализи у случају првих, упућивало би на артикулисање онога што би подразумевала и у чему би се огледала адаптација – пропитивање које би, нужно, морало бити комплексно – наравно, уколико се увиђају и уважавају постојеће разлике међу земљама о којима је овде реч.

Претходно размишљање иницирано је објекцијом коју Хелин и Манчини, у неколико наврата, наводе. Међутим, поклањање пажње поменутој објекцији не имплицира њено безпоговорно прихватање, него, напротив, она може бити повод за уобличавање другачијег становишта сагледавања теме која се обрађује у овом раду. С тим у вези, назначићу оно што представља његову полазну тезу. Наиме, пропитивању модела, као теоријских конструкција које служе компарирању друштвених (под)система, приступам као пропитивању принципа (критеријума) на основу којих су они настали. Наравно, то важи и за медијске (под)системе, односно и за моделе који чине референтни оквир овог разматрања. Такође, уколико се ова теза може сматрати плаузибилном, њено заступање могло би бити оправдано и инструктивно – не само у конкретном случају, то јест, приликом промишљања примењивости понуђених модела, односно упућивања на њихово адаптирање, него и иначе, у смислу њиховог критичког третирања (што значи принципа и критеријума од којих се кренуло и код којих се застало, приликом уобличавања ових модела).

У свом раду примењујем социолошку перспективу која подразумева посматрање медијског система као једног од подсистема, односно елемената

глобалног друштвеног система одређене земље, у смислу њиховог међусобног утицаја; исто важи и за односе медијског и других подсистема. С тим, наравно, што међусобни утицаји могу бити различитог интензитета и неравномерни, што зависи од конкретних, бројних и различитих околности, пре свега оних које се показују као доминантне у неком друштву. Постојеће околности одражавају се и на степен аутономности сваког од подсистема, у односу на друге. Аутономност је неопходан предуслов за њихово функционисање, обављање делатности које су њихов *raison d'être*. Међутим, ова аутономност има границе. Наиме, без тога, она би се претварала у сопствену супротност, постајала би контрапродуктивна, и по сам подсистем који тежи успостављању апсолутне аутономности, то јест тежи да „присвоји себи монополну позицију моћи”. Релативна аутономија је оно што је за сваки од подсистема *conditio sine qua non* сврсисходности његовог функционисања (Врег 1991:175). Али, такође, то је и претпоставка функционисања глобалног друштвеног система – кроз узајамно утицање његових елемената (различитих подсистема) као међусобно релативно аутономних.

Из напред реченог произилази, између осталог, упућивање на истраживање карактеристика медијских подсистема у појединим земљама (друштвима) кроз/као њихову детерминисаност карактеристикама других подсистема, односно упућивање на истраживање утицаја потоњих на прве – као и *vice versa*. Оно што се може приметити, то је да се научна третирања овог питања углавном тичу појединих, или само једног од потоњих и њиховог утицаја на медијски под-систем. Ова напомена послужила је за увођење у консидарацију поводом Хелиновог и Манчинијевог рада. Наиме, као што је познато, теоријско полазиште (основа) њиховог подухвата јесте однос политичког и медијског подсистема. Сличности (разлике) у погледу карактеристика поменутог односа у земљама западне, северне и јужне Европе и Северне Америке које Хелин и Манчини идентификују, представљају теоријски оквир за њихову конструкцију три модела медијских система ових земаља. То су: 1. Медитерански или Поларизовани плуралистички модел (Француска, Грчка, Италија, Шпанија, Португалија), 2. Северноевропски или Демократско-корпоративни модел (Данска, Финска, Норвешка, Шведска, Немачка, Холандија, Белгија, Швајцарска, Аустрија) и Северноатлантски или Либерални модел (Британија, Ирска, САД, Канада). Као параметри за компаративну анализу послужила су следећа обележја: развој медијског тржишта; политички паралелизам, „то јест степен и природа веза између медија и политичких партија, или, много шире, степен у којем медијски систем одражава главне политичке поделе у друштву“ (Хелин и Манчини; 2006:21); развој новинарског професионализма; степен и природа интервенисања државе у медијски систем. Понуђени теоријски модели конструисани су

на основу сагледавања сличности, односно разлика у погледу ових обележја, у земљама чији медијски системи су обухваћени компаративном анализом.

У овом тексту остаће се код назначивања поменутих параметара, будући да се он неће бавити питањем њихове примењивости, као оквира за компарирање медијских подсистема у пост-реалсоцијалистичким земљама. Наиме, предмет разматрања је, заправо, примењивост самог приступа теоријског подухвата двојице научника, то јест, усредсређивање на однос политичких и медијских подсистема. У наставку ћу покушати да укажем на разлоге због којих се овај може сматрати плаузибилним, али, такође, и да пропитам да ли би и утицај неких других подсистема требало имати у виду – управо када се ради о земљама на које је овом приликом фокусирана пажња.

Најпре, приступ за који су се определили ови аутори основан је и оправдан – што имплицира и претходно указивање на различите интензитете утицаја. Ако је реч о оном који политички подсистем има на медијски, његово, не само константно, него и снажно, присуство не може се порицати. То не важи само за земље којима се приписује ознака „не-демократске“, као што ни овај утицај не мора бити „огољен“, нити (искључиво) формалан. Претварање медија у пуку трансмисију политичког подсистема представља најгрубљи, али не и једини вид њиховог потчињавања носиоцима монопола политичке моћи. Ствар је у томе да утицај политичких институција (поготово оних најмоћнијих) на медије, може бити итекако снажан, „чак и онда када се ради о слабој или никаквој формалној повезаности. Ограничавање на овај вид повезаности доприноси игнорисању степена до којег су институције испреплетане и помаже подржавању једног од распрострањених митова у вези медија у Западним демократијама – да су они, с обзиром да захтевају политичку независност, и одвојени од политике.” (McQuail 2003:211).

Дакле, узимање у обзир поменуте повезаности и утицаја (уз подразумевање њихове узајамности), приликом пропитивања медијских подсистема у пост-реал социјалистичким земљама које би требало да помогне концептуализацији развојних модела ових подсистема, свакако је незаобилазно. Међутим, оно што се овде заговара, то је један шири приступ, то јест онај који би укључивао и повезаност медија са неким другим друштвеним институцијама – посебно оних чији утицај јача у време “транзиције”. При томе пре свега мислим на институције религијског подсистема и то на цркву, као главну, најмоћнију међу њима. Што се њеног утицаја тиче, могуће је говорити о извесним разликама међу европским земљама којима се приписује одређена атрибуција – то јест о већој или мањој мери, о једном или другом начину његовог очитовања. Оно што је неспорно, то је да се ради о феномену чије непосредно и изразито присуство, бар што се тиче неких од ових земаља, коинцидира са урушавањем реал-социјализма.

Поменула бих нешто што освртање на однос религијског и медијског подсистема чини посебно релевантним и незаобилазним. Имам у виду политички утицај, пре свега, цркве, на медије. Ово, уједно, даје повод за указивање на упутност пропитивања утицаја политичких институција, али и политичког утицаја оних које чине елементе других подсистема. Такође, оно што би требало имати у виду у вези потоњег, тиче се указивања на то да политички утицај може бити формалан и неформалан (Croteau, Hoynes 2000), односно непосредан и посредан. У контексту овог разматрања, показује се упутним скретање пажње на манифестовање политичког утицаја (у једном и/или другом виду) религијских на политичке институције. Управо то је недавно био случај у Србији – приликом доношења Закона о забрани дискриминације. Иако се ради о теми која је за себе предмет критичке рефлексије, један од њених аспеката се и те како тиче односа чијем је третирању посвећен овај део излагања. То би, ако се ради о конкретном примеру, управо укључивало пропитивање консеквенци утицаја СПЦ (и других традиционалних цркава у Србији) на ревидирање предлога поменутог закона, на овдашњи медијски систем. Указивање на пример једне пост-реал-социјалистичке земље може послужити као повод за критичко освртање на досадашње поклањање научне пажње феномену о којем је конкретно реч. Наравно, то не значи да је ова изостала, када се ради, најпре, о односу политичких институција, и то посебно, државе у земљама у „транзицији“ са једне, и цркве, као елемента њихових религијских подсистема, са друге стране. На овом месту подсетила бих на две контрибуције у којима се ова тема дотиче, чији аутори су Splichal (2001), односно Jakubowicz, K. и Sükösd, M. (2008). Оно што би, међутим, требало да уследи, то је темељно и детаљно истраживање овог односа и његовог рефлектовања на медијске подсистеме – као и феномена о који је претходно апострофиран, то јест, онога што би се могло перципирати као самосвојан политички утицај религијских на медијске институције. Такође, оба, али посебно други аспект овог питања, заслужује да буде прихваћен као теоријско полазиште компаративних истраживања односа религијских и медијских подсистема у овим земљама. Ово не само, али свакако, с обзиром на основаност пропитивања сличности/разлика у погледу традиције свеукупног друштвеног утицаја доминантних цркава у појединим од ових земаља, па тиме и утицаја тих цркава на медије.

Усмеравање претходног излагања на однос политичког, али и религијског подсистема и медијских институција, има упориште у тези о утицају потоњег на ове институције. Легитимизација експлициране тезе, односно објашњење овог утицаја, итекако се заснива и упућује на признавање присуства и деловања једног фактора – оног чијем третирању је намењено посебно место у овом раду. Подразумева се да назначаваче његовог присуства и деловања, с обзиром на одређени сегмент друштвене стварности, не значи

занемаривање основаности и задатости свеобухватног приступа овом питању. Приликом његовог разматрања у оквиру овог рада настојаћу да доследно применим такав приступ, полазећи од схватања његове плаузибилности за сагледавање питања којим се конкретно бавим, а које се, да подсетим, тиче модела медијских ситета у пост-реал-социјалистичким земљама. Пре него што кренем у образлагање поменутог схватања, изнећу још неколико напомена које не само да могу, него би и требало да буду третиране као надовезивање на претходно тематизирање утицаја политичког и религијског на медијски подсистем.

Наиме, ако се не може оспоравати извесност експлицираних видова утицаја, па утолико и инструктивност њиховог узимања у обзир – када се пропитују доминантна обележја медијских подсистема у овим земљама, као и принципи (критеријуми) који би служили као полазиште за конструисање њихових развојних модела, подједнако је неосновано пренебрегавати да се иста врста пропитивања налаже и у односу на друге, поготово одређене, подсистеме. Рекла бих да би то свакако и посебно могло да важи за један од њих – а то је економски подсистем. Сматрам да је могуће артикулисати неколико аргумената у прилог наведеног става. Однос економског и медијског подсистема (сагледаван као/кроз утицај првог на потоњи) заслужује да буде предмет научне опсервације, и то из перспективе одвијања процеса „транзиције” у економској сфери, карактеристика, доминантног усмерења, као и домета овог поцеса и одражавања његових поменутих одредница на медијски подсистем. С тим у вези, незаобилазно је упућивање на радове појединих теоретичара у којима се критички промишљају промене у европским земљама, захваћених оним што се означава као „транзиција”.

Уколико се пропитује утицај економског на медијски подсистем, не би требало губити из вида да постоје различити начини на које се овај може вршити, односно да тај утицај може имати различит карактер, као и последице. Запажање изнето у контексту разматрања утицаја религијских институција на медије, показује се основаним и апликабилним и у овом другом случају. Реч је, дакако, о запажању које реферише на политички утицај на медијске институције, од стране других институција, оних којима не припада одредба елемената политичког подсистема. Такође, не само да не би требало губити из вида, него се његово наглашавање може сматрати оправданим, указивање на постојање и коришћење два типа овог утицаја – формалног и неформалног. Могућност економских институција (организација) за вршење политичког утицаја на медије, односно оног чије остваривање значи и остваривање политичких интереса и циљева њихових власника, произилази из моћи коју ове институције (организације) стичу и којом располажу, по основи обављања своје делатности и обезбеђивања претпоставки њеног успешног реализовања и проширивања. Другим речима, таква могућност

произилази из њихове моћи као економских предузећа. То, утолико што је приватизација и комецијализација медија у пост-реал-социјалистичким земљама доминантан, (многи би рекли неумитан и “пожељан”) тренд, подразумева њихово деловање саобразно логици и захтевима тржишта.

Социолошки приступ подразумева узимање у обзир целине међусобних односа друштвених подсистема, али и конкретних друштвено-историјских околности које могу детерминисати доминантан значај неких од тих односа, као и њихово усмерење. На овом теоријском становишту базира се опредељивање за апострофирање политичког, религијског и економског подсистема и њиховог утицаја на медије, у земљама које су прихватиле (којима је наметнут?) неолибералистички трасиран процес трансформације – међу њима су и оне које егзистирају на простору некадашње Југославије. Ово теоријско становиште, међутим, такође имплицира комплексност односа поменутих подсистема. Отуда, пропитивање се не може сводити на пропитивање појединачног утицаја сваког од њих на медије – поготово, што, делимично, сугерише претходно излагање, у смислу одређене врсте утицаја. Наиме, он може проистећи кроз/као интеракција ових подсистема, чија обележја ће детерминисати доминантни начин његовог манифестовања.

Досадашња елаборација тичала се, односно престављала је покушај образлагања, основаности одређеног приступа разматрању медијских подсистема пост-реал-социјалистичких земаља, то јест кроз њихов однос са неким од других друштвених подсистема, и то преваходно у смислу једносмерне детерминисаности – чиме, наравно, не спорим легитимност и релевантност третирања њиховог односа са становишта међусобне повезаности и условљавања. Оно што се за један, као и за други приступ показује подједнако незаобилазним и инструктивним, јесте питање чинилаца који детерминишу степен и особености њихове међузависности. Излагање које следи биће посвећено, не само денотирању једног од тих чинилаца, него и експлицирању неких од разлога због којих се његово третирање показује круцијалним за разумевање поменутих односа, када се ради о земљама којима се конкретно бавим. Наиме, излишно је напомињати да се тиме што се одређена одредба приписује целини ових земаља, као некој врсти „заједничког именитеља“, не оправдава њихова једнообразна, стереотипизирана слика, то јест игнорисање свести о постојању, не само сличности, него и њихових међусобних разлика. Присуство једних, као и других производи као последица деловања одређених чинилаца. Препознавање ових чинилаца, сагледавање и уважавање њиховог утицаја доприноси објашњавању (и разумевању) сличности и разлика – како међу самим пост-реал-социјалистичким земљама, тако и појединих од њих са једне, и земаља развијене Западне демократије, са друге стране. Култура представља један од чинилаца чије третирање не само што се не може заобићи, него изискује да му се посвети посебна пажња – то јест, да јој

се приступа као једној од окосница промишљања која имају одређену тематску оријентацију. Овакав став происходи из схватања, односно увиђања утицаја културе: другим речима, из схватања и увиђања да се ради о снажном утицају који прожима различите (заправо, све) сфере друштвене праксе.

Потоња напомена упућује на основаност поимања културе као детерминанте комуникативне праксе, које је, да подсетим, својствено бројним ауторима (Carey 1992; Lull 1995; O Connor и Downing 1995, на пример). Ова, као и друга реферисања на културну условљеност комуницирања, свакако се односе и на институционални – посредовани вид његовог практиковања. Критика Хелиновог и Манчинијевог теоријског подухвата, као што је познато, управо се тиче занемаривања ове условљености. У контексту конкретног разматрања, међутим, посебно се показује инструктивним један комплекснији критички осврт на одређену инсуфицијентност овог подухвата. Имам у виду консидерацију о „култури као кључном елементу политичких система и политике, институција као што су медији, и других аспеката друштва” (Gross 2008:131).

Најпре, ако, несумњиво, политички системи, њихове карактеристике, представљају референтан оквир анализе, компарације медијских система у земљама централне и источне Европе, као и западног Балкана, а потом и могућег конструисања развојних модела ових система, потребно је имати у виду међусобне сличности и разлике ових првих, које су културно детерминисане. На то, такође, упућује и McQuail (2000:212). Култура условљава и карактер односа политичког – али не само овог – и медијског подсистема. Осим тога, треба имати у виду и односе који се успостављају и јачају у одређеним периодима у неком друштву – што представља појаву која се не може објаснити ако се не узме у обзир утицај културе (као у случају односа религијских институција и медија).

Оно што не би требало пропустити да се нагласи приликом освртања на Хелинов и Манчинијев рад, јесте да у њему није изостало помињање културе и њеног утицаја, напротив. Проблем је, међутим, у томе што овом питању није посвећена већа пажња, односно што се застало код његовог помињања, без упуштања у његову експликацију. Примедба се заснива на поимању културе као тоталитета њених облика и начина оспољавања, односно то је смисао критичког одношења према теоретизацији ове двојице научника. Другим речима, наведена примедба могла би се оспоравати, уколико се прихвати да се ова врста теоретизирања може ограничавати на поједине сегменте културне праксе – а управо то чине Хелин и Манчини. Један од тих сегмената којим се они баве, јесте политичка култура. Приступ за који су се Хелин и Манчини определили могао би се сматрати оправданим, с обзиром на њихово фокусирање на однос политичких и медијских подсистема. Међутим, такође је могуће препознавати разлоге због којих постаје упутно

проблематизирање таквог приступа. Ти разлози управо се тичу увиђања потребе и релевантности глобалног третирања културе, односно кроз присуство и интеракцију бројних чинилаца различитих видова њене праксе. Из тога произилази да је бављење политичком културом и њеним карактеристикама незаоблазно приликом тематизирања односа политичког и медијског подсистема, али да би то требало чинити из шире перспективе, односно оне која подразумева мишљење културе као комплексног друштвеног феномена, и политичке културе као једног од његових елемената. Ово утолико што само таква перспектива може допринети целовитом сагледавању културне димензије детерминисаности односа политичког – као и других – подсистема и медија, али утолико и утицаја појединих културних чинилаца, укључујући и политичку културу.

Претходно реферисање на културу и њен утицај представља теоријско полазиште артикулисања одређеног приступа конструисању модела медијских система, а то је приступ који подразумева њихово одређење као културно заснованих модела. Они се овде апострофирају као теоријски конструкти чије креирање и примена могу бити у функцији компаративних анализа медијских система у европским земљама у „транзицији” – укључујући и ex-YU земље. Напоменула бих да залагање за експлицирани приступ тангира још једно питање – оно са почетка овог рада, тачније, које се односи на примењивост Хелин-Манчинијевих модела у конкретном случају. Да ли одговор може бити позитиван – и важећи у овом случају – али, само уколико се обави одређена адаптација модела који су они понудили, Хелин и предочавају нужност њихове адаптације, као и културне особености као детерминанту те нужности? Или би другојачији одговор био примеренији? Ово друго, управо полазећи од критичке опсервације које се тичу третирања културе у њиховом теоријском подухвату. Другим речима, теза коју овде заступам је она која упућује на поимање културно заснованих модела медијских система. Овај приступ подразумева детектовање међусобних сличности и разлика медијских система земаља југоисточне Европе који произилазе из културних сличности, односно разлика и, на тој основи, концептуализирање теоријских модела примењивих у компаративним истраживањима ових медијских система.

Литература

- Carey, J.W. (1992) *Communication as Culture*. New York: Routledge.
- Croteau, D. and Hoynes, W. (2000) *Media/Society (second edition)*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Gross, P. (2008) „Dances with Walves: A Mediation on Media and Political System in the European Union’s Romania“ in: *Funding the Right Place on the Map* (ed.). Bristol: Intellect Books.
- Hallin, D.C. and Mancini, P. (2006) *Comparing Media Systems – Three Models of Media and Politics*. Cambridge: University Press.

- Jakubowitsz, K. (2007) Call for participation in a WG2 project on “Beyond Hallin and Mancini: Reconsidering Media Systems in a Democratic Perspective”.
- Jakubowicz, K. and Sükösd, M. (2008) „Twelve Concepts Regarding Media System Evolution and Democratization in Post-Communist Societies“ in: *Funding the Right Place on the Map* (ed.). Bristol: Intellect Books.
- Lull, J. (1995) *Media, Communication, Culture – A Global Approach*. Cambridge: Polity Press.
- McQuaill, D. (2000) *McQuaill's Mass Communication Theory (4th edition)*. London: SAGE Publications.
- O Connor, A. and Downing, J. (1995) „Culture and Communication“ in: *Questioning the Media* (ed. J. Downing, A.Mohammadi and A.Sreberny-Mohammadi). Thousand Oaks, London, NewDelhi: SAGE Publications, inc.
- Splichal, S. (2001) „Initiative Revolutions: Changes in the Media and Journalism in Central and Eastern Europe“, *Javnost/The Public*, volume 8, number 4.
- Vreg, F. (1991) *Demokratsko komuniciranje*. Sarajevo: NUB BiH.

Mirjana Kristović

Towards a Construction of Models of Media Systems in Southeast Europe: Exploring the Applicability of the Hallin-Mancini's Conceptualisation

Summary

In this paper I am approaching to questioning of applicability of media systems models in Western democracy countries – three models proposed by Hallin and Mancini – on transition countries, through the comprehension of media system in some country as a sub-system, that is, as an element of its global social system. It refers to treating of every concrete media system, considering presence and influence of numerous, different – external – factors. It also refers that bigger or smaller differences, that is similarities between single national media systems can be identified in this sense.

The one that theoretical perceiving of contemporary process of shaping and functioning of media systems in Eastern (and South) Europe countries is facing with, is the statement about how this process is determined by basic characteristics, trends and consequences of these countries' economic and political systems transition. Beside the relation of political and economic, from one side, and media sub-system, from other side, in the case of these countries, what is shown relevant is also, a research of relation of religious and media sub-system. By that, one should respect and take into consideration cultural characteristics which reflect on intensity and direction of changes in media – and also in other two – system. Culture is exactly what can be shown as inter-determinant, that is as a crucial factor which connects these (sub)systems.

Key Words: Models of Media Systems, Cultural Characteristics, SEE Countries

Martina Topić
Fakultet političkih znanosti
Zagreb

UDK 316.647.8:323.15(497.9)
Originalan naučni rad
Primljen: 26. 4. 2009. g.

NACIONALISTIČKE PREDRASUDE I SOCIJALNA DISTANCA – OD VANJSKE PREMA UNUTARNJOJ PRIJETNJI

Sažetak

Nakon proglašenja neovisnosti od SFRJ 1991. godine, Republika Hrvatska našla se u ratu za neovisnost. Logična posljedica rata bile su snažne tenzije prema državljanima srpske nacionalnosti, mnogi od kojih su napustili teritorij RH nakon vojnih akcija 1995. godine i potom mirovne reintegracije okupiranih područja. Oni koji su ostali živjeti u RH ostvarili su pravo na državljanstvo i deklarativno sva prava koja pripadaju i drugim državljanima RH susreli su se, međutim, s nacionalističkim predrasudama, netrpeljivošću i ksenofobijom, a koje u nekim dijelovima RH postoje i danas.

No, istraživanje provedeno koncem 2008. godine, ispitalo je stavove građana grada Zagreba prema nacionalnim manjinama uključivši u pitanja o nacionalnim manjinama i neke druge društvene skupine. Prema rezultatima istraživanja, čini se dakle da, barem kada je u pitanju hrvatski glavni grad (a njega se može smatrati 'Hrvatskom u malom'), nacionalističke predrasude padaju u drugi plan te da primat na ljestvici prijetnji zauzimaju neka druga pitanja s čime se trend opadanja tenzija prema nacionalnim manjinama kontinuirano nastavlja. Zaključak rada je kako su netom nakon neovisnosti kao unutarnje prijetnje uzimani pripadnici nacionalnih manjina (najviše Srbi ali i drugi) s obzirom na vanjsku prijetnju u vidu Srbije dok se u novije vrijeme građani sve više okreću onome što smatraju prijetnjama, a to više nisu nacionalne manjine (a dakle niti Srbija) nego ono što smatraju društveno neprihvatljivim grupama od kojih osjećaju unutarnju prijetnju.

Ključne riječi: nacionalističke predrasude, vanjska i unutarnja prijetnja, nacionalne manjine, Zagreb, Hrvatska.

Uvod

Godine 1991. (25. lipnja¹¹ na temelju referenduma od 19. svibnja¹²), Republika Hrvatska proglasila je neovisnost od Jugoslavije. Nedugo nakon toga događa se 'balvan revolucija' kojom počinje pobuna građana srpske nacionalnosti protiv novonastale neovisne hrvatske države. Ova pobuna bila je opravdavana negativnim povijesnim iskustvom stvaranja neovisne hrvatske države iz Drugoga svjetskog rata koja je nastala kao nacistički satelit i počinila masovne zločine protiv Srba i Židova, a što je najmračnije doba hrvatske povijesti.

Međutim, iako se uskrsnuće NDH nije dogodilo, a pobunjenike se opetovano pozivalo na mir i jamčilo sva prava kao budućim nacionalnim manjinama u skladu sa međunarodnim konvencijama, ipak je došlo do rata za neovisnost u kojemu su pobunjenici uz pomoć JNA pokušali odcijepiti dio

¹¹ Juna.

¹² Maja.

hrvatskoga teritorija u sadašnjoj Dalmaciji te Slavoniji i Baranji. Rat je završen 1995. godine oslobođenjem teritorija vojnim akcijama 'Bljesak' i 'Oluja' i mirovnom reintegracijom okupiranih područja. Međutim, osim obnove ratom prouzročenih šteta u Hrvatskoj, tada je nastupila i kriminalna privatizacija za vrijeme koje su tvrtke masovno upropaštavane za interese politički povezanih moćnika (vidi Petričić, 2000), a građani ostajali na ulici. Kako bi se spriječilo istinito izvještavanje o onomu što se događalo u zemlji, rađeni su i udari na slobodu medija (Topić, 2009) i jednom riječju, nastao je kaos, a zemlja je – dodatno opterećena prognanicima i izbjeglicama i izdancima koje je briga za njih nosila – 'pala na koljena'. U svemu tome, veliku žrtvu ponijele su i nacionalne manjine, tj. građani drugih nacionalnosti koji su se najednom našli u dvostruko nepovoljnoj situaciji. Prošli su rat i ratna razaranja kao i većinsko hrvatsko stanovništvo, ali su se našli i u poziciji unutarnjih neprijatelja i potencijalnih prijetnji za opstojnost novostečene samostalnosti. Pod utjecajem političke vrhuške koja je pokušavala zataškati gospodarske i privatizacijske skandale, istovremeno huškajući na nacionalne manjine (Bijelić 2006; Topić 2009 a), veliki bijes većine zbog loše situacije u kojoj su se našli te ratnih trauma, okrenuo se prema nacionalnim manjinama.

Sa stajališta teorije nacionalizma, s obzirom da se Srbiju moglo percipirati kao vanjsku prijetnju pripadnike srpske nacionalne manjine moglo se dakle tretirati kao unutarnju prijetnju opstojnosti novostečene samostalnosti. Međutim, godine 2008. u gradu Zagrebu provedeno je istraživanje predrasuda i socijalne distance u društvu koje je pokazalo zanimljive rezultate prema kojima je srpska nacionalna manjina pala na samo dno ljestvice onih prema kojima građani imaju predrasude i prema kojima osjećaju socijalnu distancu, tj. pala je na deveto mjesto, a i druge nacionalne manjine dobro kotiraju na ljestvici prihvaćenosti dok su društvene skupine s problematičnim navikama one koje građani u velikome broju ne prihvaćaju.

Ovaj rad dakle prvo prikazuje problematiku manjina i manjinskih prava u RH. Drugo, rad prikazuje rezultate spomenutoga istraživanja. Treće, rad teoretizira pitanje nacionalističkih predrasuda kroz pitanje unutarnje i vanjske prijetnje i stoji na poziciji da se hrvatsko društvo (polazeći od teze da je grad Zagreb 'Hrvatska u malom') okreće samome sebi te da izvore svojih problema više ne pronalazi u vanjskoj prijetnji (dakle najviše u Srbiji) nego u onima koje percipira kao unutarnje prijetnje (dakle narkomani i alkoholičari).

Problematika nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, u Republici Hrvatskoj živjele su 22 nacionalne manjine.¹³ Neke od priznatih manjina mogu se tretirati kao

¹³ Albanci, Austrijanci, Bugari, Crnogorci, Česi, Grci, Mađari, Makedonci, Muslimani, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovenci, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi i Židovi (Statistički ljetopis, 1992).

autohtone s obzirom da tu žive stoljećima dok se druge tretiraju kao nove manjine s obzirom da su status manjina dobili naknadno, tj. nakon proglašenja neovisnosti RH 1991. godine budući da bi njihovo nepriznavanje povuklo uzimanje prava već priznatim manjinama, a što Hrvatska pod pritiskom međunarodne zajednice nije mogla učiniti (Tatalović, 2001).

U trenutačnoj situaciji u Hrvatskoj, prava nacionalnim manjinama jamči Ustav RH¹⁴ kao najviši zakonodavni akt, a pored toga i niz zakona kao što su: Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina¹⁵, Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina¹⁶, Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina¹⁷ te Rezolucija o zaštiti ustavnog demokratskog poretka i prava manjina. Međutim, u Ustavu je navedeno samo 10 manjina dok u izborima za Sabor RH sudjeluje njih 22: Srbi, Mađari, Talijani, Česi, Slovaci, Austrijanci, Bugari, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusini, Rusi, Turci, Ukrajinci, Vlasi, Židovi, Albanci, Bošnjaci, Crnogorci, Makedonci i Slovenci. Ovome mnogi prigovaraju kao načinu da se smanji težina autohtonih manjina budući da ovakav broj manjina izjednačava na neki način sve manjine iako nemaju sve manjine isti status, kulturu i jezik niti se zauzimaju za svoje manjinsko određenje. Osim toga neke su manjine i brojčano suviše male da bi bile priznate kao takve (npr. Vlaha na razini cijele Hrvatske ima tek 12; DSZ 2001).

Hrvatska se odmah po proglašenju neovisnosti obvezala poštivati sve međunarodne dokumente vezane uz poštivanje ljudskih i manjinskih prava, a potpisala je i sve važne međunarodne konvencije koje se odnose na zaštitu prava manjina,¹⁸ a ubrzo po proglašenju neovisnosti otpočelo se i sa donošenjem zakona

¹⁴ Ustav RH je nekoliko puta mijenjan, tj. 1997. g. donesene su nove Izvorišne odredbe prema kojima se RH ustanovljuje kao „nacionalna država hrvatskog naroda i država pripadnika autohtonih nacionalnih manjina: Srba, Čeha, Slovaka, Talijana, Mađara, Židova, Nijemaca, Austrijanaca, Ukrajinaca, Rusina i drugih, koji su njezini državljani, kojima se jamči ravnopravnost s građanima hrvatske narodnosti i ostvarivanje nacionalnih prava u skladu s demokratskim normama OUN i zemalja slobodnog svijeta“. Ovaj dio nije više mijenjan (Ustav RH, Izvorišne odredbe, Pročišćeni tekst, NN 28/01).

¹⁵ NN 155/02. Proglašenjem ovoga Zakona prestao je važiti dotadašnji Ustavni zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina u Republici Hrvatskoj, NN br. 65/91, 27/92, 34/92-Pročišćeni tekst, 51/01 i 105/00-Pročišćeni tekst.

¹⁶ NN 56/00.

¹⁷ NN 51/01.

¹⁸ Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina NN 51/01, u Temeljnim odredbama navodi Povelju UN-a, Opću deklaraciju o pravima čovjeka, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Međunarodni pakt o gospodarskim, socijalnim i kulturnim pravima, Završni akt Organizacije za europsku sigurnost i suradnju, Parišku povelju za Novu Europu, dokumente OEES-a koji se odnose na prava čovjeka, Dokument kopenhavskog sastanka OEES-a o ljudskoj dimenziji, Dokument moskovskog sastanka OEES-a o ljudskoj dimenziji, Konvenciju Vijeća Europe za zaštitu prava čovjeka i temeljnih sloboda te

koji su se odnosili na regulaciju ovoga područja. Gledajući formalnopravno sustav zaštite prava manjina ubrzo je počeo funkcionirati. Međutim postojali su određeni problemi sa primjenom donesenih zakona s obzirom na nemogućnost, a u nekim slučajevima i ne-htijenje, državnih službi koje su imale primjenjivati donesene zakone (Tatalović, 2001). Osim toga, državna politika, iako je službeno donosila zakone kojima se imalo štititi manjinska prava, sama je nekoliko puta mijenjala metodologiju popisivanja stanovništva te listu priznatih nacionalnih manjina kojoj je bio cilj izbaciti Bošnjake i Slovence iz popisa nacionalnih manjina, a Srbe staviti na tu razinu umjesto narodnosnu koju su imali u Ustavu iz SRH (vidi Mesić, 2003)¹⁹. Međutim, počeci rješavanja pitanja nacionalnih manjina svodili su se na deklarativno rješavanje toga pitanja kako bi se zadovoljila međunarodna zajednica, ali kako u isto vrijeme ne bi bila ometena nacionalna izgradnja. Pokušala se naime izbjeći autonomija za dva kotara sa značajnom srpskom većinom s obzirom na 'imperijalnost' te nacionalne manjine (vidi Mesić, 2003). No, formalnopravno Hrvatska je po pitanju prava nacionalnih manjina jedna od vodećih država u regiji s obzirom na svoj zakonodavni sustav.

Ono što je značajno za ovaj rad jesu nacionalističke predrasude i nesnošljivost prema nacionalnim manjinama s obzirom na uzlet nacionalizma na početku stvaranja hrvatske neovisnosti. Naime, pod političkim pritiskom koji je stalno karikirao s pravima nacionalnih manjina, a i s obzirom na rat, većinsko hrvatsko stanovništvo nije odmah blagonaklono gledalo na susjede i/ili kolege drugih nacionalnosti, a stvorile su se i predrasude prema nacionalnim manjinama.

Iako neki autori navode kako je „osnovna ocjena da se položaj nacionalnih manjina poboljšava započetim političkim, upravnim i društvenim promjenama (...)“ (Tatalović, 2006: 171) u jednoj od novijih situacija, tj. u rujnu 2008. g. (dakle u godini provođenja istraživanja 'O stanju nacije' o čemu će više biti riječ u nastavku), Srpski Demokratski Forum uputio je otvoreno pismo Vladi u kojoj traži da učini nešto po pitanju lošega položaja manjina istovremeno priznajući značajan napredak u zakonodavnom području i u području povećanja volje za rješanjem

protokole uz tu Konvenciju, Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, Konvenciju o sprječavanju i kažnjavanju zločina genocida, Konvenciju o pravima djeteta, Deklaraciju o ukidanju svih oblika nesnošljivosti i diskriminacije na temelju vjere i uvjerenja, Konvenciju o borbi protiv diskriminacije u oblasti prosvjete, Deklaraciju UN-a o pravima osoba pripadnika nacionalnih ili etničkih, vjerskih i jezičnih manjina, Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina Vijeća Europe, Europsku povelju o lokalnoj/mjesnoj samoupravi, Instrumente SEI za zaštitu manjinskih prava te Preporuku iz Lunda o učinkovitom sudjelovanju nacionalnih manjina u javnom životu.

¹⁹ Bošnjačka i Slovenska nacionalna manjina izbačene su iz Ustava amandmanom iz 1997. g. kada su proglašene neautohtonim nacionalnim manjinama na što se posebno pobunila Bošnjačka nacionalna manjina koja je taj problem nazvala problemom bošnjačko-hrvatskih odnosa u cjelini (vidi Pismo SDF, 2008).

pitanja nacionalnih manjina.²⁰ Jedno od pitanja koje je pismo adresiralo jest i: „Kako neutralizirati svakodnevne opstrukcije provođenja tih prava na različitim nivoima, i konačno, kako razbiti i neutralizirati ustaljene stereotipe i predrasude koji vladaju našim društvom kada se radi o nacionalnim manjinama?“ (SDF, 2008:1).²¹

Predrasude prema nacionalnim manjinama su naime najveći problem zbog kojega mnogi teoretičari multikulturalizma ne zastupaju egalitarni stav političke države u kojoj ne bi bilo nacionalnih manjina s obzirom da se boje da bi i tada u društvu ostale etničke predrasude, ali bi manjine uz to ostale i bez formalnopravne zaštite. Najveća razina predrasuda u Hrvatskoj prisutna je pak na športskim natjecanjima gdje tisuće navijača protivničke igrače vrijeđaju na temelju nacionalnih stereotipa,²² a osim toga postoje i brojne kontroverze oko Marka Perkovića Thompsona.²³ Ovo sve utječe na položaj nacionalnih manjina, ali i na razinu predrasuda

²⁰ SDF tako u pismu navodi: „Određeni pomaci na području zaštite ljudskih i manjinskih prava postoje. Oni se prije svega vide u zakonskim standardima koje je Hrvatska donijela, a koji služe da bi štitili interese i prava nacionalnih manjina. Službena hrvatska politika napravila je značajan iskorak i nakon dugih godina negiranja i autizma, priznala da nacionalne manjine imaju probleme i da te probleme treba riješiti. I to je početak! Ali, na žalost, na tom početku nalazi se i kraj napora i političke volje državnih institucija u provođenju standarda u zaštiti prava nacionalnih manjina. Hrvatska ima veliki problem u provođenju vlastitih zakona, kada se radi o pravima nacionalnih manjina, a prije svega Srba, kao najbrojnije, te historijski, kulturološki i društveno najprisutnije nacionalne manjine“ (SDF, 2008:1).

²¹ Vidi još i Amnesty International Report 2008-The State of the World's Human Rights.

²² Zbog enormnih incidenata na međunarodnim utakmicama hrvatske nogometne reprezentacije zbog kojih je Hrvatski Nogometni Savez plaćao pozamašne novčane kazne u više navrata se govorilo o donošenju novoga Zakona o sprječavanju izgređa na športskim terenima (ili popularno nazvani Zakon o navijačima) s obzirom da je prvi u praksi doživio gotovo nikakvu primjenu. Zbog incidenata 2008. godine najavljeno je donošenje strože verzije spomenutoga zakona međutim ta je inicijativa ponovno naišla na neučinkovitost i probleme (vidi Index, 2009).

²³ Marko Perković Thompson je pjevač iz dalmatinske Zagore koji u svojim pjesmama indirektno (a prema nekim navodima, na zatvorenim javnim nastupima bez kamera i izravno; vidi npr. Index, 2003) na javnim nastupima neverbalnom komunikacijom i stilom odijevanja poziva na Ustaštvo pod krinkom domoljublja. Na njegovim koncertima pojavljuje se marginalizirana skupina koja nosi ustaško znakovlje i salutira uz bojne pokliče iz vremena NDH. Thompson se nikada nije javno odrekao Ustaštva iako se to opetovano tražilo od njega no vlast mu još uvijek nije zabranila nastupe dok se toga ne odrekne unatoč opetovanim zahtjevima medija, a i šire javnosti. U tom kontekstu često se promatra pitanje statusa nacionalnih manjina s obzirom na nevoljkost vlasti (ali i oporbe) da se pozabavi ovim pitanjem. U 2009. godini je pak dobio zabranu ulaska u Švicarsku, a s obzirom da je Švicarska članica Schengena (iako ne i Europske unije), ovime je posljedično izgubio mogućnost ulaska na teritorij EU u cjelini. Umjesto da ovu odluku tretira kao što bi se to učinilo da je u pitanju neki anonimni državljanin RH, Ministarstvo vanjskih poslova i europskih integracija iznimno se zauzelo za Marka Perkovića

prema njima u društvu koje je gotovo opsesivno zaljubljeno u timske sportove. Međutim, prateći športska natjecanja, neminovno se utječe na stavove gledatelja prema nacionalnim manjinama s obzirom na pokliče prepune stereotipa i govora mržnje. Incidenti utječu i na one koji ne prate športske prijenose s obzirom da su navijački ispadi, danima nakon što se ispad dogodi, glavna tema svih nacionalnih medija. U kombinaciji s ne tako davnom netrpeljivošću prema nacionalnim manjinama prouzročenu ratnim razaranjima (Babić, 2005), ovo je vjerojatno imalo negativne implikacije prema statusu nacionalnih manjina u društvu te ukupnoj razini predrasuda i socijalne distance koju su građani osjećali prema nacionalnim manjinama.

Prethodna istraživanja pokazuju različite rezultate, ali i smjer kretanja stupnja socijalne distance koji, čini se, ipak napreduje mada ne i zadovoljavajućom brzinom. Najveći broj istraživanja koncentrirano se na položaj romske populacije dok su ostale manjine i prava nacionalnih manjina značajno manje zastupljeni. Tomu je vjerojatno tako zato što se problematici problema srpske (ali i bošnjačke) nacionalne manjine manje pristupalo s obzirom na osjetljivost velikoga dijela javnosti koja je (posebno) srpske zahtjeve doživljavala kao novu prijetnju, a jedan dio javnosti takvima ih doživljava i danas. O tomu svjedoči popularnost Thompsona koji ipak nema cijelu naciju iza sebe niti prodaja ulaznica za njegove koncerte izaziva isti stupanj nacionalne histerije kao npr. za koncert Rolling Stonesa, no dvorane u kojima nastupa jesu pune.

Osim toga, za vrijeme rata devedesetih malo se govorilo i raspravljalo o položaju nacionalnih manjina budući da su i država i društvo bili koncentrirani na rat te na kreaciju jedinstvenoga nacionalnoga identiteta koja se provodila na svim razinama, a čiju su žrtvu ponijele najviše nacionalne manjine i žene (Topić, 2009a). U tom se smislu uključila i akademska zajednica koja je ponajviše raspravljala o tranziciji, demokraciji, izborima i sličnim temama, a jako malo o nacionalnim manjinama i ljudskim pravima, a ona istraživanja koja jesu rađena, pokazivala su uglavnom socijalnu distancu prema pripadnicima manjinskih skupina.

Istraživanje iz 1996. godine, pokazalo je dakle stupanj neprihvatanja romske populacije te postojanje problema asimilacije, segregacije i integracije Roma. Naime, socioekonomski položaj, integracija u sve strukture društva, očuvanje kulturne različitosti, prestanak getoizacije, omogućavanje života u urbaniziranim naseljima te osiguravanje prava na socijalnu pomoć uz uvođenje interkulturalnoga obrazovanja za sve, bili su problemi s kojima se tek trebalo suočiti (Hrvatić, 1996). Ovi problemi s kojima se romska zajednica suočavala ujedno su problemi koji su se manifestirali na etničkoj razini s obzirom na stupanj stigmatizacije i izopćenosti. Iako se neke od problema barem pokušalo riješiti,²⁴ problem distance i neteri-

Thompsona, a što je izazvalo gromoglasne kritike nacionalnih medija, a i zgražanje i prigovore ljudsko-pravaški orijentiranih pojedinaca i udruga (Index 2009 a; Monitor 2009; Tportal 2009).

²⁴ Primjerice, 2004. g. donesen je Nacionalni program za Rome, 2005. g. donesen je Akcijski plan Desetljeća za uključivanje Roma 2005-2015., a 2008. g. donesen je Nacionalni program zaštite i promicanja ljudskih prava od 2008. do 2011. godine (*Zakoni, strategije i programi RH*).

torijalnosti zajedno sa vrijednosnim rodbinskim sustavom (Štambuk, 2000; 2000 a) te marginaliziranošću Roma (Šučur, 2000) i dalje je ostao na snazi, a Hrvatska je s tim problemima ušla u novi Milenij.

Babić (2004) u istraživanju identiteta i stigmatizacije Roma na području grada Zagreba nalazi pak kako je stupanj socijalne distance još uvijek značajan, međutim, objašnjenje nalazi u socioekonomskim (npr. nizak životni standard) i sociokulturnim (npr. gotovo nikakva naobrazba roditelja) činiteljima koji su ostali nepromijenjeni. Naime, istraživanje je provedeno temeljem metode intervjua nastavnika u naselju Kozari Bok u Zagrebu, a u kojemu značajan dio stanovnika čini romska populacija. Određena stigmatizacija, prema nalazima ovoga istraživanja, postoji iako su prisutni kontakti ne-romske djece sa romskom, a što upućuje na napredak po pitanju diskriminacije no, još uvijek je prisutan drugačiji obrazac ponašanja i sustava vrijednosti koji značajno doprinosi razlikama u percepciji i smanjenju društvenih kontakata, razloge kojih se mogu naći kako kod romske djece tako i kod ne-romske. Dakle, Romi su i dalje ostali stigmatizirani i marginalizirani uz određenu socijalnu distancu, a problem interkulturalnoga obrazovanja, prepoznat još 1996, ostao je neriješen (Hrvatić, 2004).

Banovac i Boneta (2006) u istraživanju etničke distance dvije godine poslije spomenutoga istraživanja te dvije godine prije istraživanja na koje se mi referiramo, također dobivaju rezultate vezane uz položaj nacionalnih manjina u kojima se pokazalo da se odstupanja u istraživanju odnose na regije zahvaćene ratom pri čemu se nije pokazalo točnim da ratna događanja utječu na stupanj etničke distance budući da su najviši stupanj distance ispitanici pokazali prema Albancima i Romima, a značajno manje prema Srbima i Bošnjacima. U ovom slučaju čini se, kako se društveni izazovi mijenjaju da se tako mijenja i stav prema nacionalnim manjima te njihova percepcija kao neprijatelja (Babić, 2004), a polazeći od već spomenutih vrijednosnih okvira, čini se dakle da se građani najviše distanciraju od onih manjinskih skupina s kojima se najmanje mogu poistovjetiti, tj. pronaći sličnost. U ovome smislu, čini se iznimno važan problem interkulturalnoga obrazovanja koje je predloženo još devedesetih kada su rasprave o nacionalnim manjinama bile u povojima.

Međutim, već spomenuto istraživanje iz 2006. g. (Banovac i Boneta, 2006), pokazalo je određeni napredak u odnosu na istraživanje iz 1997. g. koje je razmatralo mogućnosti mirovnoga suživota nakon povratka srpskih izbjeglica u ratom zahvaćena područja. To istraživanje pokazalo je naime da je postojao određeni stupanj nepovjerenja prema srpskim izbjeglicama te bojazan o tomu hoće li njihova prava biti adekvatno zaštićena. Tadašnje djelovanje hrvatskih institucija bilo je ocijenjeno kao politikom na razmeđu između «objektivnih činjenica i subjektivnoga značenja» (Šundalić, 1996: 230).

Istraživanje obnavljanja prijateljskih veza između Hrvata i Srba na ratom pogođenim područjima u Slavoniji i Baranji, pokazalo je pak napredak u narušenim

odnosima, a posebice po pitanju odgoja djece koju odgajaju roditelji opterećeni ratnim sjećanjima. No, roditelji obiju etničkih skupina pokazali su se skloniji otvorenom odgoju temeljeno na suživotu, a pri čemu srpska etnička skupina nešto više nego hrvatska (Babić, 2007). Ovime se dakle pokazuje uloga interkulturalnoga obrazovanja koje država na počecima svoje neovisnosti nije prepoznala unatoč upozorenjima akademske zajednice.

Upravo je pitanje nacionalne snošljivosti i prihvaćenosti nacionalnih manjina te stupnja socijalne distance u društvu, ono što je propitivalo istraživanje 'O stanju nacije' koje je, kako ćemo prikazati u nastavku, pokazalo da određena nevoljkost u integraciji nacionalnih manjina u društvo postoji međutim, u značajno manjoj mjeri negoli je to bio slučaj ranije. Ovo istraživanje pokazalo je naime kako se građani sve više okreću prema nesnošljivosti prema društvenim grupama s problematičnim navikama, a sve manje prema nacionalnim manjinama koje su relativno dobro prihvaćene u društvu. Naime, nacionalne manjine ovdje nisu bile predmet istraživanja kao takve nego su uklopljene u širi spektar različitih društvenih skupina, a u kombinaciji s drugim društvenim skupinama, pale su na samo dno prijatnji. Ovo istraživanje slijedi obrazac napretka po pitanju suživota nacionalnih manjina sa hrvatskom većinom te pokazuje da se hrvatsko društvo, (jako) polako okreće samome sebi i izvore prijatnja traži u onome što smatra neprihvatljivim, a ne u etničkom podrijetlu. Ovime je napravljen lagani odmak od etnički orijentirane politike kakva je postojala na početku neovisnosti (Topić, 2009a).

'O stanju nacije'

U okviru projekta 'O stanju nacije'²⁵ koji se odvijao tijekom 2008. godine, istraženi su stavovi građana grada Zagreba koji se prema svojoj populacijskoj šarolikosti, ali i spoju regionalnih kultura može smatrati kao 'Hrvatska u malom'. Anketno istraživanje provedeno je na nereprezentativnome uzorku od 200 ispitanika²⁶ s područja grada Zagreba, a rezultati daju indikativne podatke o smjeru kretanja stavova građana grada Zagreba prema različitim društvenim skupinama.

²⁵ Projekt 'O stanju nacije' dio je velikoga međunarodnog projekta 'Land of Human rights', a autorica hrvatskoga dijela tog projekta 'O stanju nacije' je umjetnica Andreja Kulunčić. Podatci iz istraživanja predstavljaju se u ovome radu uz njeno dopuštenje.

²⁶ Grad Zagreb prema popisu stanovništva iz 2001. g. ima 779 145 stanovnika, a šire područje grada Zagreba ima oko milijun stanovnika. Distribucija stanovništva u gradu Zagrebu prema spolu gotovo je ravnomjerno raspoređena međutim, žena ipak ima nešto više (dakle 415 153 žene, a muškarci 363 992) (DZS, 2001). Nezaposlenost u gradu Zagrebu 2008. g. iznosila je 26 584 (DZS, 2009), a 16% stanovnika je visokoobrazovano što čini 40% ukupnih visokoobrazovanih građana RH (DZS, 2001). Prema vjerskoj pripadnosti, u gradu Zagrebu ima najviše Katolika (678 538, tj. 87,09%), Agnostika i neizjašnjenih (31 645, tj. 4,06 %) te pripadnika Islamske vjerske zajednice (16 215, tj. 2,08%) (DZS, 2001).

Ispitanici su naime trebali dati svoja mišljenja o različitim društvenim skupinama te o svojoj spremnosti na stupanje u različite odnose s pripadnicima tih skupina. Istražene skupine uključuju ne samo nacionalne manjine nego i druge društvene skupine koje mogu predstavljati osjećaj ugroze. U ukupnome uzorku ispitanika bilo je 39,5% muških i 60,5% ženskih sudionika. Prosječna dob sudionika bila je 38,14 godina, a najstarijem sudioniku bilo je 78 godina. Većina sudionika srednjeg je obrazovanja (54,5%), a njih 40,5% višeg ili visokog. Većina sudionika (57,5%) navodi da je njihov standard u općim uvjetima u Hrvatskoj prosječan, a gotovo podjednako nižim (24,5%) od prosjeka kao i višim od prosjeka (18%). Važnost vjere u životu sudionika gotovo je podjednako distribuirana u svim ponuđenim kategorijama. Nešto je više onih kojima je vjera važna (52%) nego onih kojima je nevažna (36,5%).

Prva razina pitanja odnosila se na prihvatljivost pojedinih tvrdnji. Ispitanici su naime na ljestvici od jedan do deset, gdje je jedan posve neprihvatljivo, a deset posve prihvatljivo, procjenjivali prihvatljivost pojedinih tvrdnji koje su prikazane u prvoj koloni.

Tablica 1: Prihvatljivost odnosno neprihvatljivost određenih tvrdnji izraženo u postotcima i sa standardnom devijacijom

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	M	SD
Da udana žena / oženjen muškarac ima izvanbračnu vezu	49	9,5	8,5	4	12,5	6	3	2,5	1,5	3,5	2,98	2,555
Homoseksualnost kod muškaraca	37	3	7,5	3,5	12	2,5	4	3,5	4,5	22,5	4,76	3,658
Žena želi imati dijete kao samohrana majka i ne želi stabilnu vezu	12	3	5	4	15	6,5	5,5	9	8,5	31,5	6,65	3,176
Zakonsko pravo na pobačaj	13,5	0	4	0	10,5	3	4	6	4,5	54	7,56	3,293
Bračna zajednica osoba različitih vjera	7	1	3	2	11	2,5	3	5	7	58,5	8,05	2,903
Homoseksualnost kod žena	32,5	2	8,5	3,5	10	3,5	4	4,5	3,5	27	5,18	3,720
Rastava braka	10,5	1	7	0,5	12	3	3	7,5	5	50,5	7,44	3,222
Legalizacija prostitucije	24,5	3	4	3	15	7	3	10	3	27	5,72	3,507
Bračna zajednica osoba različitih rasa	6	0,5	1,5	1,5	9,5	4	2,5	5	5	64	8,36	2,708

Izvor: Podatci istraživanja 'O stanju nacije'

Dobiveni rezultati ukazuju na to da ispitanici najprihvatljivijima smatraju različite bračne zajednice bez obzira radi li se o miješanju rasa ili vjera pri čemu u nešto većem postotku smatraju prihvatljivijim miješanje rasa nego vjera (64 naspram 58.5% kod ocjene deset odnosno kategorije posve prihvatljivo). Nakon toga

ispitanicima su najprihvatljivije tvrdnje koje se odnose na zakonsko pravo na pobačaj (54%) i rastavu braka (50.5%) te na pitanje žene koja želi imati dijete kao samohrana majka ali ne želi stabilnu vezu (31.5%). Nakon toga slijedi homoseksualnost kod žena, odnosno muškaraca pri čemu ispitanici više prihvaćaju žensku homoseksualnost (27%) nego mušku (22.5%). Nakon toga slijedi legalizacija prostitucije koju tek 27% ispitanika ocjenjuje posve prihvatljivom dok je njih 24.5% smatra posve neprihvatljivom, a ostali su negdje između, pri čemu se vidi da je društvo po pitanju ove moguće legislative duboko podijeljeno. Najmanje prihvatljivom ispitanici pak smatraju bračnu nevjeru. Više od polovice ispitanika smatra je vrlo neprihvatljivom (49% za prvu kategoriju odnosno posve neprihvatljivo) dok je samo 3.5% ispitanika smatra posve prihvatljivom²⁷.

Ukupno gledano, miješanje rasa i vjera ispitanici od svih kategorija smatraju najprihvatljivijim s čime se vidi određena razina mijenjanja svijesti kod građana. Stavljajući nevjeru i homoseksualnost ispred vjere i rase na listi neprihvatljivosti, građani pokazuju tendencije prema okretanju samima sebi i svojoj unutarnjoj situaciji unutar koje vide određene ugroze, a ne više prema pripadnicima ovih ili onih nacionalnosti u kojima (ili njihovim zemljama) vide ugrozu za opstojnost države, a time i sebe.

Druga razina pitanja odnosila se na karakteristike koje građani smatraju važnima za školskoga učitelja svoje djece. Zadatak ispitanika bio je da procjene u kojoj mjeri oni osobno smatraju svaku od navedenih karakteristika važnom.

Tablica 2: Čestina pojedinih odgovora izražena u postocima

	vrlo važno	važno	nevažno
Da nema kriminalni dosje	66,5	31	2,5
Da je iz Zagreba	5,5	6	88,5
Da nije alkoholičar/alkoholičarka	75	19,5	5,5
Da je oženjen/udata	4	4	92
Da je Hrvat/Hrvatica	9,5	18,5	72
Da nije ovisnik/ovisnica o narkoticima	87	6,5	6,5
Da je katolik/katolkinja	6,5	22	71,5
Da je heteroseksualan/heteroseksualna	27	23,5	49,5
Da je bijelac/bjelkinja	6,5	13	80,5
Da je vjernik/vjernica	8	15	77
Da ima djecu	3	9	88

Izvor: Podatci istraživanja 'O stanju nacije'

Ova razina pitanja ispitivala je karakteristike koje ispitanici vide kao važne za učitelja svoje djece, a dodatno je ispitala stavove ispitanika te postojanost njihovih stavova u nemiješanju nacionalnog s unutarnje-društvenim pitanjima.

²⁷ Ovo je zanimljivo ako se u obzir uzme podatak da se u Hrvatskoj na 1000 sklopljenih brakova 210, 5 rastavlja dok je prosječno trajanje braka niskih 14 godina (DZS, 2008).

Kako se vidi iz tablice, ispitanicima je vrlo važno da učitelj nije ovisnik o narkoticima (87%), da nije alkoholičar (75%) te da nema kriminalni dosje (66.5%). S druge strane, 72% ispitanika smatra nevažnim je li učitelj Hrvat ili ne, a 71,5% ispitanika smatra nevažnim je li učitelj katolik ili ne. Pitanje rase čak 80.5% ispitanika smatra nevažnim. Osim toga, ispitanicima je nevažno je li učitelj iz Zagreba (88.5%), je li oženjen (92%), da ima djecu (88%), ali im je nešto više važno da je heteroseksualan (27% vrlo važno, 23.5% važno). Iz ovih podataka se vidi da je ispitanicima najvažnija pripadnost učitelja društvenoj, a ne nacionalnoj, rasnoj ili vjerskoj grupi. No, jednako tako, ovi podatci pokazuju konzistentnost u neprihvatanju osoba homoseksualne orijentacije, a što će se dodatno potvrditi i u narednim pitanjima koja ćemo prikazati.

Treća razina pitanja odnosila se na prihvaćenost odnosa s pripadnikom pojedinih skupina, tj. ispitanici su morali naznačiti s kime bi stupili u neki bliži odnos.

Tablica 3: Čestina prihvaćanja pojedinog odnosa izražena u postocima te prosječan broj prihvaćenih odnosa i standardna devijacija

PRIPADNIK SKUPINE	Susjed	Prijatelj	Učitelj/odgajatelj svoje djece	Životni partner brata ili sestice	Životni partner svog djeteta	Životni partner	Predsjednik države	M	SD
Narkoman/narkomanka	38	31	2,5	9,5	5	3,5	4	0,94	1330
Kinez/Kineskinja	88,5	86	69,5	65,5	63	50	34,5	4,57	2,376
Pripadnik/ca Hare Krishna	66,5	55	29	39,5	33,5	18,5	24	2,66	2,559
Ženska homoseksualna osoba	78,5	70	48,5	41,5	35	8,5	44	3,26	2,40
Srbin/Srkinja	86	82	69,5	64	58	53	39,5	4,52	2,558
Samohrana majka (vlastitim izborom)	98,5	95,5	93,5	72,5	67	48	76,5	5,52	1,790
Psihički bolesnik/ca	48,5	40,5	3	19	16	15,5	5,5	1,48	1,848
Židov/Židovka	91,5	87,5	76	72,5	66,5	60,5	51,5	5,06	2,377
Tjelesni invalid	97	95,5	87	75,5	69	61,5	74	5,60	1,931
Muška homoseksualna osoba	69	61,5	45,5	40	34,5	7,5	43	3,01	2,587
Crnac/crnkinja	94,5	89,5	78,5	71	66,5	56	51,5	5,04	2,554
Alkoholičar/alkoholičarka	45,5	38,5	2	11	7,5	5	3,5	1,13	1,443
Musliman/Muslimanka	92,5	90,5	68	64,5	56,5	45	47	4,64	2,312
Pripadnik/ca Jehovinih svjedoka	55	42,5	24,5	30	29	14	20	2,15	2,540
Rom/Romkinja	72	69,5	51	44,5	40,5	32,5	37	3,47	2,801

Izvor: Podatci istraživanja 'O stanju nacije'

Iz ovih podataka vidi se da 88.5% ispitanika smatra prihvatljivim imati Kineza za susjeda, Srbina bi prihvatilo 86%, a Roma 72% ispitanika. S druge pak strane, za predsjednika države Kineza bi prihvatilo 34.5% ispitanika, Srbina 39.5%, a Roma 37%.

Dakle, dok se za susjedstvo sa pripadnikom nacionalne manjine odlučuje oko 80% ispitanika kada je u pitanju obnašanje važne državničke funkcije kao što je predsjednička, broj se smanjuje za više od pola. Međutim zanimljiv je podatak da bi više ispitanika prihvatilo Kineza za susjeda nego Srbina dok je kod predsjedničke funkcije obratno.

Što se tiče prihvatljivosti pripadnika nacionalnih manjina za životnoga partnera situacija je drugačija i primjetna su značajna odstupanja. Tako bi 50% ispitanika prihvatilo Kineza za životnoga partnera, Srbina bi prihvatilo 53%, a Roma 32.5%. Iz ovoga se jasno vidi da su Srbi najprihvatljivija skupina za sklapanje braka i/ili zajedničkoga života dok Kinezi kotiraju nešto niže, a Romi najniže. Što se tiče životnoga partnera svojega djeteta situacija je prilično slična, ali s jednim zanimljivim odstupanjem. Tako 63% ispitanika prihvaća Kineza za životnoga partnera svojega djeteta, Srbina prihvaća 58%, a Roma 40.5%. Ovo dakle znači da dok istovremeno ispitanici za svojega životnoga partnera prihvaćaju Srbina, za svoje dijete to čine u nešto manjoj mjeri dok u slučaju Kineza i Roma za svoje dijete ih prihvaćaju u većemu postotku nego za sebe. U slučaju životnoga partnera svojega brata ili sestre, ispitanici najviše prihvaćaju Kineze (65.5%), zatim Srbe (64%), a potom Rome (44.5%). Dakle, ni po pitanju partnera svojega brata ili sestre ispitanici se ne ravnaju po sebi nego pokazuju neka druga mjerila. Po pitanju pak učitelja odnosno odgajatelja svojega djeteta, Kinezi i Srbi podjednako su prihvaćeni (69.5%) dok su Romi i tu u najnepovoljnijem položaju (51%). Konačno, što se tiče prijateljstva, Kineza prihvaća 86% ispitanika, Srbina 82%, a Roma 69.5%.

Čini se dakle da u ukupnom postotku vlada prilično visoka prihvaćenost Kineza i Srba pri čemu su i jedni i drugi izjednačeni dok su Romi najviše neprihvaćeni iako razina tolerancije raste te se ne može govoriti o posvemašnjoj neprihvaćenosti. Ukupno govoreći, Srbi i Kinezi su relativno dobro prihvaćeni među ispitanicima bilo da se radi o susjedskim, emocionalnim ili pak političkim funkcijama pri čemu su na ovoj trećoj prihvaćeni u nešto manjoj mjeri.

S druge pak strane, kada pogledamo rezultate za društvene skupine koje nemaju veze s nacionalnom pripadnošću, situacija se mijenja. Naime, narkomana za susjeda prihvaća 38% ispitanika, za prijatelja 31%. Kada se pak govori o drugim odnosima ispitanici pokazuju jako nisku razinu prihvaćenosti. Tako bi tek 2.5% ispitanika prihvatilo narkomana za učitelja svojega djeteta, dok bi njih 4% prihvatilo ga za predsjednika, a za životnoga partnera njih 3.5%. U pogledu prihvaćanja narkomana za životnoga partnera svojih bližnjih ispitanici pokazuju nisku razinu prihvaćanja za svoje dijete (5%) te za svojega brata ili sestru (9.5%). Iz ovih rezultata se vidi da je razina prihvaćenosti ove društvene skupine jako niska

te da iako bi ispitanici možda prihvatili za susjeda (iako u jako niskom postotku, a moguće i po principu da s njim ionako ne mora ništa imati niti nešto može mijenjati po pitanju odabira susjeda) za učitelja ili neki bliži odnos ipak ne bi. Alkoholičara pak za susjeda prihvaća 45.5% ispitanika, dok njih 38.5% bi ga prihvatilo i za prijatelja. Ipak, samo 2% ispitanika bi alkoholičara prihvatilo za učitelja svojega djeteta, a njih 3.5% za predsjednika države. U pogledu obiteljskih odnosa ispitanici su nešto otvoreniji međutim još uvijek je prisutna jako niska razina prihvaćenosti. Tako bi 11% ispitanika prihvatilo alkoholičara za životnoga partnera svojega brata ili sestre, 7.5% za životnoga partnera svojega djeteta, a 5% za svojega životnoga partnera. Psihički bolesne osobe također jako loše kotiraju po pitanju prihvaćenosti u društvu. Naime, 48.5% ispitanika prihvatilo bi ih za susjeda, a njih 40% za prijatelja. Međutim, njih 3% bi ih prihvatilo za učitelja svojega djeteta, 19% za životnoga partnera svojega brata ili sestre, 16% za životnog partnera svojega djeteta, a 15.5% za svojega životnog partnera. Njih 5.5% prihvaća psihički bolesnu osobu za predsjednika države. Osim ove društvene skupine, loše na listi prihvaćenosti kotiraju homoseksualne osobe pri čemu nešto bolje ženske homoseksualne osobe od muških. Naime, 86% ispitanika prihvaća za susjedu žensku homoseksualnu osobu dok 69% ispitanika za susjeda prihvaća mušku homoseksualnu osobu. Odstupanja su slična i na ostalim kategorijama pa tako 70% ispitanika za prijatelja prihvaća žensku homoseksualnu osobu dok bi istovremeno njih 61.5% prihvatilo mušku homoseksualnu osobu. U pogledu obiteljskih odnosa, žene homoseksualke također bolje stoje, ali s nešto manjim postotkom. Tako bi 35% ispitanika prihvatilo ženu homoseksualku za životnu partnericu svojega djeteta dok bi za muškarca homoseksualca to učinilo njih 34.5%. Za svojega partnera pak ženu bi prihvatilo njih 8.5%, a muškarca 7.5% ispitanika. Za partnera svojega brata ili sestre, ženu homoseksualku prihvatilo bi 41.5% ispitanika, a muškarca njih 40%. Za predsjednika/icu države, žene su prihvaćene sa 44%, a muškarci sa 43%. Iz ovih podataka vidi se konzistentnost u neprihvatanju homoseksualaca na svim razinama prema kojima postoji određena socijalna distanca budući su podatci o prihvaćenosti ispod 50%.

Alternativne vjerske skupine pak vrlo dobro kotiraju na ljestvici prihvaćenosti, odnosno neprihvaćenosti. Naime, pripadnika Hare Krishna za susjeda prihvaća 66.5%, a njih 55% bi ga prihvatilo za prijatelja. Što se tiče obiteljskih odnosa, njih 29% prihvaća Hare Krishna učitelja za svoje dijete, 39.5% ih prihvaća za životnoga partnera svojega brata ili sestre, za životnoga partnera svojega djeteta 33.5%, a za svog životnog partnera njih 18.5%. Za predsjednika države Hare Krishna prihvatilo bi 24% ispitanika. U ovoj kategoriji (za razliku od dosadašnjih) ispitanici su rigorozni po pitanju svojega osobnog izbora životnog partnera međutim nešto su liberalniji prema svojim bližnjima.

Pripadnici Jehovinih svjedoka pak kotiraju još bolje od Hare Krishna. Njih naime za susjeda prihvaća 55% ispitanika, a za prijatelja 42.5%. Za učitelja svojega djeteta prihvaća ih 24.5%, a za svojega životnoga partnera njih 14%. Za životnoga

partnera svojega djeteta Jehovinoga svjedoka prihvaća 29% dok za partnera svojega brata ili sestre ih prihvaća 30%. Za predsjednika ih pak prihvaća njih 20%. Ovdje kao i kod Hare Krishna postoji nekonzistentnost u prihvaćanju određenih grupa za sebe i za svoje dijete pri čemu ispitanici prihvaćaju ovu grupu za članove svoje obitelji, ali ne i za sebe.

Od svih vjerskih skupina Židovi kotiraju najbolje. Tako njih za susjede prihvaća 91.5% ispitanika, a za prijatelje njih 87.5% dok njih 76% prihvaća Židova za učitelja svojega djeteta. U obiteljskim odnosima prisutna je nešto manja, ali ipak ukupno gledajući visoka prihvaćenost. Naime, 72.5% ispitanika prihvaća Židova za životnog partnera svojega brata ili sestre, njih 66.5% ih prihvaća za životnoga partnera svojega djeteta, a njih 60.5% za svojega životnog partnera. Čak 51.5% ispitanika prihvatilo bi Židova za predsjednika države. Muslimani kotiraju nešto lošije od Židova međutim ipak dobro. Tako bi 92.5% ispitanika prihvatilo Muslimana za susjeda dok bi njih 90.5% prihvatilo ih i za prijatelja. Međutim, samo 2% ispitanika prihvaća Muslimana za učitelja svojega djeteta. No, u obiteljskim odnosima ispitanici su tolerantniji te Muslimane relativno dobro prihvaćaju za životne partnere svoje braće ili sestara (64.5%), životne partnere svoje djece (56.5 %) te za životne partnere za sebe osobno iako nešto manje (45%). Za predsjednika države, prihvaća ih 47%.

Tri preostale i manje-više najviše prihvaćene skupine čine pak samohrane majke, tjelesni invalidi i crnci (crnci sa neznatno manjom prihvaćenošću u odnosu na već obrađene Židove). Najmanje prihvaćeni u ovoj skupini su crnci međutim sa visokim postotkom s čime ih se ne može nazivati neprihvaćenima. Naime, 94.5% ispitanika prihvatilo bi crnca za susjeda, a njih 89.5% bi ih prihvatilo za prijatelje. Čak 51.5% ispitanika prihvatilo bi crnca za predsjednika države, a za učitelja svojega djeteta njih 78.5%. Što se tiče obiteljskih odnosa, 71% ispitanika prihvatilo bi crnca za životnoga partnera svojega brata ili sestre, njih 56% bi ih prihvatilo za svojega životnog partnera, a njih 66.5% za životnoga partnera svojega djeteta. Preostale dvije i ujedno najviše prihvaćene kategorije su samohrane majke i tjelesni invalidi koje prihvaćaju gotovo svi ispitanici. Tako bi samohrane majke za susjede prihvatilo 98.5% ispitanika dok bi invalide prihvatilo njih 97%. Za prijatelje bi ih prihvatilo 98.5% za samohrane majke odnosno 95.5% za invalide. U pogledu učitelja svoje djece samohrane majke prihvaća 95.5% ispitanika, a invalide njih 87%. U pogledu obiteljskih prilika situacija je nešto drugačija, ovaj put u korist tjelesnih invalida naspram samohranih majki. Naime, za životnoga partnera svojega brata ili sestre samohranu majku prihvatilo bi 72.5% ispitanika dok bi invalida prihvatilo njih 75.5%. U slučaju partnerstva sa djecom, 67% ispitanika prihvaća samohranu majku dok 69% ispitanika prihvaća invalida. Za svojega vlastitog partnera samohranu majku bi prihvatilo 48% ispitanika dok bi njih 61.5% prihvatilo invalida. Za predsjednika/icu države samohranu majku prihvaća 76.5% ispitanika, a invalida 74% ispitanika.

Četvrta razina pitanja odnosila se na procjenjivanje stupnja slaganja s pojedinim tvrdnjama na ljestvici od jedan do pet pri čemu je jedan neslaganje, a pet slaganje.

Tablica 4: Čestina pojedinih odgovora izražena u postocima te prosječni stupanj slaganja i standardna devijacija

	1	2	3	4	5	M	SD
Slažem se s uvođenjem zakona koji dozvoljava umjetnu oplodnju samohranih majkama.	12,55	5,5	16	10,5	55,5	3,91	1,436
Homoseksualnim parovima treba zakonski dozvoliti sklapanje braka.	42,5	8,5	16	6,5	26,5	2,66	1,676
U školsko obrazovanje treba uvesti predmet koji podučava o svim vjerama koje susrećemo u našoj zajednici.	6,5	5,5	19,5	13	55,5	4,06	1,249
Slažem se da centar za azilante bude u mom susjedstvu.	25,5	14	31,5	12,5	16,5	2,81	1,384
Homoseksualnim parovima treba dozvoliti usvajanje djece.	50,5	11	12,5	9,5	16	2,29	1,546
Vjeronauku nije u mjesto školi.	24,5	11	26	6	32,5	3,11	1,565
Centri za azilante trebaju biti otvorenog tipa, tj. treba omogućiti slobodno kretanje azilanata.	25	16	32,5	8	18,5	2,79	1,395

Izvor: Podatci istraživanja 'O stanju nacije'

Ova razina istraživanja pokazala je stavove građana o određenim zakonodavnim pitanjima koja bi tek trebala biti uređena ili bi trebala ili mogla biti podijeljena, a tiču se određenih društvenih skupina. Ova razina istraživanja dakle ponovno prati trend neprihvatanja homoseksualnih osoba u društvu. Tako samo 26.5% posto ispitanika smatra da treba legalizirati homoseksualne brakove dok njih 2.29% smatra da homoseksualnim osobama treba dozvoliti usvajanje djece. Međutim, po pitanju umjetne oplodnje za samohrane majke ispitanici su dosta liberalniji pa tako njih 55.5% smatra kako umjetnu oplodnju treba dozvoliti. Po pitanju vjere ponovno se pokazuje visoka razina tolerancije prema pripadnicima drugih vjeroispovijesti pa tako 55.5% ispitanika smatra da treba djecu podučavati svim vjerama koje postoje u društvu. Međutim, kada je u pitanju vjerska nastava u školi općenito mišljenja su podijeljena, ali ipak protiv vjerske nastave u školama. Tako 32.5% ispitanika smatra da vjeronauku nikako nije mjesto u školi dok se njih 24.5% s tim ne slaže. Situacija s položajem tražitelja azila čini se prati službenu državnu politiku.²⁸ Tako se 25.5% ispitanika ne slaže da centar za azilante bude u njihovome susjedstvu dok se njih 16.5% slaže, a ostali su negdje između ali više tendiraju ka negativnome odgovoru nego pozitivnome. Slobodno kretanje tražiteljima

²⁸ Republika Hrvatska od 1990. godine pa do 2008. g. dodijelila je samo dva azila usprkos brojnim zahtjevima (vidi Javno, 2008).

azila omogućilo bi pak 18.5% ispitanika dok bi njih 25% to zadržalo onemogućenim. Ostali su ponovno negdje između ova dva krajnja odgovora ali ponovno više tendiraju ka zabrani kretanja nego ka slobodi istoga.

Ukupno govoreći, čini se da nacionalno pitanje u smislu prihvaćenosti nacionalnih manjina pada u drugi plan kada je u pitanju prihvatljivost odnosno neprihvatljivost određenih društvenih skupina. Osim toga čini se kako prema međuvjerskoj, međurasnoj i međunacionalnoj povezanosti raste tolerancija dok istovremeno opada prema marginaliziranim društvenim skupinama, ali onima koje nemaju (barem ne direktne) veze sa nacionalnošću. Kako prikazuju tablice 5 i 6 koje sistematiziraju po redoslijedu dvije najvažnije kategorije (socijalnu distancu i karakteristike učitelja) koje su se pokazale kao osjetljive u istraživanju stavova ispitanika, brak osoba različitih rasa i vjera nije tabu tema nego ih štoviše većina ispitanika dobro prihvaća. Jednako tako, ispitanici su pokazali izrazitu osjetljivost prema svojoj djeci pa su tako bili rigorozni u procjenama prihvatljivosti kad su učitelji u pitanju. Međutim, i tu se pokazala nacionalna snošljivost pa tako većina ispitanika smatra nevažnim je li učitelj Hrvat, vjernik i katolik. Govoreći o nacionalnim manjinama i njihovoj prihvaćenosti u društvu, indikativno za nacionalnu snošljivost jest to što se nacionalne manjine pojavljuju tek na osmom mjestu neprihvaćenih skupina te što se većina ispitanika ne protivi susjedu i prijatelju pripadniku nacionalne manjine, a u velikome postotku se ne protive odabiru pripadnika nacionalne manjine za životnoga partnera prvenstveno svoga, ali i svojih bližnjih. Osim toga, prisutna je i prilično visoka razina vjerske tolerancije u društvu, najviše prema Židovima, ali i prema alternativnim vjerskim grupama.

Tablica 5: Top lista najvažnijih karakteristika za učitelje

Top lista najvažnijih karakteristika za učitelje (od najvažnijeg prema najmanje važnom)
da nije ovisnik o narkoticima
da nije alkoholičar
da nema kriminalni dosje
da je heteroseksualan
da je Hrvat
da je vjernik
da je katolik
da je bijelac
da je iz Zagreba
da ima djecu
da je oženjen/udana.

Izvor: Podatci istraživanja 'O stanju nacije', vlastita izrada

S druge pak strane, izrazito su neprihvatljivi narkomani, alkoholičari i psihički bolesne osobe, a odmah nakon njih homoseksualne osobe. Sve ove skupine imaju najnižu podršku ne samo za općeniti suživot nego posebice i za obiteljske

odnose u kojima se općenito pokazala veća doza opreznosti i netrpeljivosti nego pri općim odnosima.

Najbolje prihvaćene skupine čine pak samohrane majke i tjelesni invalidi koje ispitanici prihvaćaju u najvećoj mogućoj mjeri iako invalide nešto više nego samohrane majke.

Tablica 6: Socijalna distanca prema različitim grupama
(od najmanje neprihvaćenih prema najviše prihvaćenim)

Socijalna distanca prema različitim grupama (od najmanje prihvaćenih prema najviše prihvaćenim)	M
Narkoman	0.94
Alkoholičar	1.13
Psihički bolesnik	1.48
Jehovin svjedok	2.15
Hare Krishna	2.66
Homoseksualac	3.01
Homoseksualka	3.26
Rom	3.47
Srbin	4.52
Kinez	4.57
Musliman	4.64
Crnac	5.04
Židov	5.06
Samohrana majka	5.52
Tjelesni invalid	5.60

Izvor: Podatci istraživanja 'O stanju nacije', vlastita izrada

Unutarnja vs Vanjska prijetnja (umjesto zaključka)

U svakome društvu koje se susreće sa predrasudama i u kojemu postoji određena vrsta diskriminacije prema manjinskom narodu, za to postoji (barem deklarativni) razlog. Iako se nacionalizam i nacionalističke predrasude ne mogu promatrati sa stajališta opravdanosti jer za nejednako tretiranje 'drugih' nema opravdanja, zanimljivo je razmotriti moguća opravdanja za takvo ponašanje.

Jedan od razloga uobičajeno može biti tzv. prijetnja, tj. pripadnici većinskoga naroda osjećaju prijetnju od manjine. To se primjerice dogodilo u Njemačkoj uoči pogroma Židova u Drugom svjetskom ratu kada su Nijemci zbog loše ekonomske situacije počeli Židove tretirati kao unutarnju prijetnju opstanku (Supek, 1992).

U hrvatskome slučaju, dok su netom nakon samostalnosti 1991. godine postojale određene predrasude i nejednak tretman nacionalnih manjina, može se reći da je u pitanju bio neki oblik vanjske prijetnje. Naime, Srbija je s obzirom na netom završeni rat predstavljala prijetnju opstanku nacionalne države i posljedicu

te vanjske ugroze osjetili su hrvatski Srbi tako što su se suočili s predrasudama i određenim vidovima diskriminacije. Srbi teško da su predstavljali unutarnju prijetnju kakvom ju definira Supek s obzirom da nisu bili na tako jedinstvenome položaju kao što su to bili Židovi u Njemačkoj uoči Drugoga svjetskog rata koji su bili na trgovinskim i financijskim pozicijama. Upravo suprotno, Srbi su bili (a i sada su) inkorporirani u društvo na različitim funkcijama i sa različitim i raznovrsnim ulogama. Time dakle nisu mogli biti smatrani unutarnjom prijetnjom koja postoji sama od sebe. Moglo ih se eventualno smatrati unutarnjom prijetnjom ali uz neizbježnu vanjsku dakle, u slučaju nove intervencije Srbije na Hrvatsku u smislu podrške no kao jedinstveno unutarnju, ne.

Međutim, u trenutačnoj situaciji, kada ne postoji vanjska ugroza koja bi došla od strane Srbije i kada su se tenzije smirile, čini se da se građani okreću unutarnjoj prijetnji kao relevantnoj za moguće ugroze. Tako kao ugrozu prepoznaju alkoholičare, narkomane i psihičke bolesnike dok nacionalne i ostale manjine padaju u drugi plan. Na ukupnoj ljestvici grupa od kojih osjećaju distancu prva nacionalna manjina tako se nalazi tek na osmome mjestu, a nju zastupaju Romi; nacionalna manjina od koje ugrozu s obzirom na njihov status, osjeća većina stanovništva u bilo kojoj zemlji. Tek nakon toga dolazi nekoć 'prijeteća' srpska manjina, dakle na devetom mjestu, a potom na desetom mjestu i kineska.

Iako se u idealnoj situaciji nacionalne manjine ne bi uopće trebale naći na listi potencijalnih ugroza, ne smijemo se zavaravati da je Hrvatska jedinstvena po ovome pitanju, a s obzirom na rat te ne tako davnu odbojnost prema nacionalnim manjinama koja je dosegala dramatične razmjere, ovo je ipak izniman rezultat koji pokazuje da se polako pomiče tijekom demokratizacije u hrvatskome društvu čiji građani – barem u glavnome gradu – opasnosti polako traže u onome što ih smeta i što smatraju neprihvatljivim, a ne u nečem imaginarno opasnom.

Zanimljivo je pak da postoji izrazita vjerska tolerancija. Naime, vjerske grupe najbolje su 'prošle' na ljestvici onih od kojih se građani Zagreba osjećaju ugroženima međutim, to se odnosi na tradicionalne vjerske grupe dok su one alternativne nešto lošije prošle. Tako se na četvrtom i petom mjestu nalaze Jehovini svjedoci odnosno Hare Krishna, a što može biti posljedicom njihove izravnosti u regrutiranju novih pripadnika na javnim mjestima te javnim nastupima²⁹. Tradicionalne vjerske grupe pak nalaze se pri samome dnu ljestvice onih od kojih građani osjećaju socijalnu distancu, tj. riječ je o Muslimanima odnosno Židovima. Od manjina najgore je prošla rodna pa su tako homoseksualne osobe vrlo visoko na listi onih od kojih građani osjećaju ugrozu, a taj trend potvrdio se u svim pitanjima koja su ponudena ispitanicima. Iako homoseksualne osobe ne bi trebale predsta-

²⁹ Jehovini svjedoci hodaju po ulicama i zaustavljaju građane nudeći im letke i pozivajući ih da se pridruže, a što se građanima ne sviđa. Hare Krishna pak povremeno održavaju javne nastupe na središnjim gradskim krugovima odjeveni u vrlo specifičnu odjeću i sa vrlo specifičnim stilom odijevanja koji odskače od uobičajenoga izgleda ostalih građana.

vljati prijetnju 'običnim' građanima budući su i oni sami upravo to i svojim ponašanjem ne odskakuju previše od ostatka građana, ipak građani još uvijek nisu u potpunosti spremni prihvatiti alternativne načine života baš kao niti alternativne vjerske izbore. Socijalna distanca gotovo da se i ne osjeća prema samohranim majkama i tjelesnim invalidima pri čemu su samohrane majke nešto lošije prošle po pitanju životne partnerice, a što zapravo može imati veze s odgovornošću koju (tude) dijete nosi više nego sa stvarnom diskriminacijom.

Ukupno gledajući, čini se da postoji prilično velika razina tolerancije prema onom drugačijem od uobičajenog (ako za uobičajeno uzmemo osobe koje su Hrvati, Katolici i heteroseksualne orijentacije) s čime se čini kao da hrvatsko društvo konačno kreće u završnu fazu demokratske tranzicije³⁰ i približava se imaginarnom pojmu Zapada i zapadne demokracije koliko god taj pojam dvojben bio³¹.

Literatura

- Amnesty International Report 2008 – The State of the World's Human Rights.
- Babić, D. (2007) „Neki segmenti primarnih socijalnih veza Hrvata i Srba nakon ratnih sukoba“. *Društvena istraživanja*, Vol. 17, Br. 4-5: 823-845.
- Babić, D. (2005) „Utjecaj tranzicije i rata na oblikovanje nekih segmenata nacionalnog identiteta Hrvata i Srba (empirijsko istraživanje: bivši ratni prostori zapadne i istočne Slavonije)“. *Migracijske i etničke teme*, Vol. 21, No. 3: 203-220.
- Babić, D. (2004) „Stigmatizacija i identitet Roma – pogled „izvana“: slučaj učenika Roma u naselju Kozari Bok“. *Migracijske i etničke teme*, Vol. 20, No. 4: 315-338.
- Banovac, B., Boneta, Ž. (2006) „Etnička distanca i socijalna (dez)integracija lokalnih zajednica“. *Revija za sociologiju*, Vol. XXXVII, No. 1-2: 21-46.
- Bijelić, B. (2006) „Žene na rubu rodne jednakopravnosti“ u: S. P. Ramet, D. Matić (ur.): *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj*. Zagreb: Alinea.
- Državni zavod za Statistiku (DZS) (2009) „Statističke informacije“. Preuzeto na dan 23. 10. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.dzs.hr/>.
- Državni zavod za Statistiku (DZS) (2008) „Statistički ljetopis 2008“. Preuzeto na dan 10. 04. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.dzs.hr/>.
- Državni zavod za Statistiku (DZS) (2001) „Popis stanovništva“. Preuzeto na dan 10. 04. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2001/census.htm>
- Hrvatić, N. (2004) „Romi u Hrvatskoj: od migracija do interkulturalnih odnosa“. *Migracijske i etničke teme*, Vol. 20, No. 4: 367-385.
- Hrvatić, N. (1996) „Romi u interkulturalnom okruženju“. *Društvena istraživanja*, Vol. 5, No. 5-6: 913-933.

³⁰ Stav autorice ovoga teksta je da demokratska tranzicija, unatoč pompoznom izjavama političara i nekih analitičara, još uvijek nije završena.

³¹ Zapad se također suočava s nacionalizmom, nacionalističkim predrasudama i socijalnom distancom, a u nekim državama predrasude i diskriminacija ili njeni pokušaji idu dalje negoli su u Hrvatskoj ikada išli. Shodno tome, postavlja se pitanje želimo li mi zapravo biti kao Zapad ili je Zapad imaginarni pojam idealnoga dobra kojemu težimo?

- Index (2009) „Kako se kalio zakon o navijačima: Od čelične lady Adlešić do savitljive plastike“. Preuzeto na dan 08. 04. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/kako-se-kalio-zakon-o-navijacima-od-celicne-lady-adlesic-do-savitljive-plastike-/424770.aspx>.
- Index (2009a) „Thompsonu je ulazak u Švicarsku zabranjen zbog obožavanja ustaša“. Preuzeto na dan 22. 10. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/thompsonu-je-ulazak-u-svicarsku-zabranjen-zbog-obo-zavanja-ustasa/453286.aspx>.
- Index (2003) „Thompson: Domoljub ili fašist? Konačan odgovor je...“ /Preuzeto na dan 08. 04. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.index.hr/vijesti/clanak.aspx?id=178032>.
- Javno (2008) „Teško do azila: Afganistanac i Sudanka jedini hrvatski azilanti“. Preuzeto na dan 10.04.2009. sa slijedećega linka: http://www.javno.com/hr/vjesta/afganistanac-i-sudanka-jedini-hrvatski-azilanti_157472.
- Mesić, M. (2003) „Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj“. *Revija za sociologiju*, Vol. XXXIV, Br. 3-4, str. 161-177
- Monitor (2009) „Thompsonu zabranjen ulazak u Švicarsku, koncert otkazan“. Preuzeto na dan 22. 10. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.monitor.hr/clanci/thompsonu-zabranjen-ulazak-u-svicarsku-koncert-otkazan/25147/>.
- Petričić, D. (2000) *Kriminal u hrvatskoj pretvorbi – tko, kako, zašto*. Zagreb: ABAK-US.
- Srpski Demokratski Forum (SDF) (2009) „Otvoreno pismo o statusu i položaju Srba u Hrvatskoj“. Preuzeto na dan 09. 04. 2009. sa slijedećega linka: http://www.sdf.hr/index.php?option=com_content&task=view&id=161&Itemid=44.
- Statistički ljetopis Hrvatske 1992*. Zagreb: Državni zavod za Statistiku.
- Supek, R. (1992) *Društvene predrasude i nacionalizam*. Zagreb: Globus Nakladni zavod
- Štambuk, M. (2000) “Romi u društvenom prostoru Hrvatske”. *Društvena istraživanja*, Vol. 9, No. 2-3: 197-210.
- Štambuk, M. (2000a) “Romi u Hrvatskoj devedesetih”. *Društvena istraživanja*, Vol. 9, No. 2-3: 291-315.
- Šućur, Z. (2000) “Romi kao marginalna skupina”. *Društvena istraživanja*, Vol. 9, No. 2-3: 211-227.
- Šundalić, A. (1996) “A model of peaceful reintegration and the possibility to live together”. *Društvena istraživanja*, Vol. 6, No. 2-3: 217-233.
- Tatalović, S. (2006) “Nacionalne manjine i hrvatska demokracija”. *Politička misao*, Vol. XLIII, Br. 2, str. 159-174
- Tatalović, S. (2001) “Nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj”. *Politička misao*, Vol. XXXVIII, Br. 3, str. 95-105
- Topić, M. (2009a) „Rod i nacija, očuvanje (i kreacija) nacionalnog identiteta kroz rodno diskriminacijsku nacionalističku politiku: slučaj Hrvatske iz devedesetih“, *Sociološki pregled*, Vol. XLIII, No. 2: 185-207.
- Topić, M. (2009) „System of regulation of the freedom of the speech, pluralism and media diversity“. Izlaganje na međunarodnom znanstvenom skupu COST A 30 Action: East of West: Setting a New Central and Eastern European Media Research Agenda. Zagreb: Fakultet političkih znanosti i CEU Budapest.
- Tportal (2009) „MVPEI pomaže Thompsonu, tri godine ne može u EU“. Preuzeto na dan 22. 10. 2009. sa slijedećega linka:

<http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/37683/MVPEI-pomaze-Thompsonuc-tri-godine-ne-moze-u-EU.html>.

Ustav RH, Izvorišne odredbe, Pročišćeni tekst, NN 28/01.

Ustavni zakon o pravima nacionalnih manjina, NN 65/91, 155/02.

Ustavni zakon za provedbu Ustava RH, NN 27/92, NN 34/92.

Zakon o uporabi jezika i pisma nacionalnih manjina, NN 155/02.

Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, NN 56/00, 51/01, 155/02.

____ (2009). *Zakoni, strategije i programi RH*. Preuzeto na dan 22. 10. 2009. sa slijedećega linka: <http://www.iro.hr/hr/javne-politike-visokog-obrazovanja/pravo-na-obrazovanje/zakoni-strategije-i-programi-rh/> .

Martina Topić

Nationalist Prejudices and Social Distance - From External to Internal Threat

Summary

After declaring independence from Yugoslavia in 1991, Republic of Croatia found itself in the war for independence. Logical consequences of the war were strong tensions towards citizens of Serbian ethnical origin, many of whom left the territory of Croatia during the military actions in 1995 and then peaceful re-integration of occupied land. Those who remained in Croatia got citizenship and declaratively all rights that belong to other citizens as well but, they faced nationalist prejudices, intolerance and xenophobia which, in some parts of Croatia, exist up to today. But, research held in 2008 questioned attitudes of citizens of the capital of Zagreb in regard to national minorities and other groups present in the society. According to the research results, it seems that, at least when Croatian capital is concerned (and the Croatian capital can be considered as 'Little Croatia'), nationalist prejudices are decreasing and primacy on the list of nowadays threats is reserved for some other matters with which the trend of decreasing tensions towards national minorities, continues. The conclusion of the paper is that right after the independence, national minorities (mostly Serbs but others as well) were taken as internal threats regarding the external threat that Serbia represented while lately, it seems that citizens are more turning towards what they perceive as threats and these are not national minorities anymore (and therefore Serbia either) but what they perceive as socially unacceptable groups from which they feel internally threaten.

Key Words: Nationalist Prejudices, Internal and External Threat, National Minorities, Zagreb, Croatia

Бранислав Стевановић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 321.7:330.342.172
Оригиналан научни рад
Примљен: 20. 9. 2009. г.

СЛОБОДНО ТРЖИШТЕ И ПОЛИТИЧКА СЛОБОДА: МЕЂУОДНОСИ И ЗАВИСНОСТИ*

Резиме

У раду се пропитује теза о јединству политичке слободе и приватне својине које су, уз величање тржишта, остале до данас угаони камен либералне теорије, а поготову економског либерализма. Иако само слободно тржиште може да постигне непринудну координацију људских активности, оно није и идеални регулатор и дистрибутер индивидуалних заслуга: неспутано тржиште нужно производи економске неједнакости чиме се увећава социјална дистанца између друштвених класа и група. Тиме право на неограничено стицање имовине долази у супротност са савременим појмом демократије који инсистира на разноликим облицима учешћа грађана у јавним пословима. Стога се у разматрању демократије, односно постулиране могућности да грађани у политичком процесу делују као равноправни субјекти, мора узети у обзир не само право на стицање богатства, већ и сва друга демократска права и слободе, у првом реду „слобода од немаштине“. Демократско преимућство грађана и њиховог права на аутономију налаже да тржишна привреда мора да има коректив у правима и обавезама демократског правног система, у демократској контроли свих центара друштвене моћи. Резултат тога је да данашње цивилно друштво на Западу укључује у себе и многе категорије које рани либерализам није познавао („социјална правда“, „здравствено осигурање“, „пуна запосленост“, „гарантовани приход“, етс.), а тичу се побољшања услова живота и рада свих његових припадника.

Кључне речи: тржиште, економски либерализам, правна држава, савремена демократија, једнакост, грађанин, државни интервенционизам.

Актуелна глобална економска криза, која је у нашој средини додатно оптерећена и учесталим протестима радника из неуспешно приватизованих државних предузећа, ставила је изнова у теоријску жижу питање међусобних односа својинских права, тржишта и демократије, односно политичке слободе *per se*. Теза од које полазимо представља класичну тезу из либералне традиције и гласи да је слободно тржиште (и с њим повезано право на приватно власништво) од кључног значаја за функционисање савремене демократије. Концентрација богатства у рукама неке мањине може да има негативне последице по демократију само у условима привредне стагнације и успореног економског раста. И обратно, у условима стабилног и убрзаног

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

привредног раста, евентуалне негативне последице економског раслојавања се мање-више успешно неутралишу општим побољшањем услова живота свих припадника друштва, што је у најразвијенијим државама Запада, до сада, углавном и био случај. Како истиче један од данас најпознатијих ортодоксних заступника слободног тржишта, М. Фридман (Friedman):

„Још једна упадљива чињеница, противречна општој представи, јесте да капитализам води мањој неједнакости него други системи организације и да је развој капитализма умногоме смањио степен неједнакости.“ (Friedman 1997:265).

И заиста, нико не може да оспори чињеницу да, упркос повременим кризама, у најразвијенијим капиталистичким друштвима има неупоредиво мање економске неједнакости, него у најнеразвијенијим земљама тзв „трећег света“. Класно-слојна структура грађанског друштва налази се у процесу сталних промена, сходно његовој унутрашњој динамици, с тенденцијом значајног увећања тзв. „средњих слојева“ – који су још од Аристотела проглашени за гаранта стабилности и праведности једног друштвеног поретка. Јединство слободе и својине, уз величање тржишта, остали су до данас угаони камен либералне теорије, а поготову либерализма у економији. Отуд је овом либерализму страни свако интервенисање, свако планирање у привреди – његова „мала“ држава у оштрој је супротности са планирањем и било каквом „планском рационалношћу“. Економски либерализам, разуме се, претпоставља планирање на нивоу појединачних предузећа, али одлучно одбија могућност некаквог успешног „тоталног друштвеног планирања“. Свесна, планска контрола привредних процеса, коју је одвајкада промовисала левица, по мишљењу економских либерала, није ни могућа ни рационална.³²

У пракси се, без сумње, свако планирање економских токова и израда планова на глобалном друштвеном нивоу, најчешће сводило на бирократско „командно“ планирање које се намеће одозго и демотивише непосредне произвођаче материјалних добара. Нарочито је државно планирање у социјалистичким земљама, подразумевало и константно репродуковало строгу хијерархију и обезличење људских односа, задржавајући притом раднике у подређеном економском и друштвеном положају. Тзв. „државни планови“ су, насупрот идеолошким прокламацијама о одлучујућој улози „базе“ друштва, доводили до екстремне доминације политичке моћи над економијом и привредним ресурсима. Модел централно-планске, административне економије произвео је такав привредни систем који је само формално имао нека

³² Како тврди Ф. Хајек (Наук) „Покушај да се сва економска активност усмери према једном плану покренуо би безброј питања на које би одговор могло да да само морално правило, али на које постојећи морали немају одговора и где не постоји усаглашено гледиште о томе шта треба да се ради.“ (Наук 1997: 94).

тржишна обележја, док је, у суштини, био систем натуралне привреде, сличан феудалном и робовланичком начину привређивања (Максимовић 1993:1155).

У вези са питањем субјекта *својинског права*, свеколика друштвена пракса, а с њом и наука, оповргла је тумачење друштвене и државне својине као својеврсне не-својине, својине без титулара. Једноставно, уколико желе да опстану, и државна и друштвена својина, морају бити тржишно валоризоване. Сходно томе, демократија може имати своје утемељење у економији, само у околностима мање-више слободног и отвореног тржишта, које је неспојиво са тоталним планирањем и некаквом хипер-активном редистрибуцијом економских добара – што је редовно чинила социјалистичка држава. Принципијелно посматрано, свака намера да се на један систематски начин усмерава живот индивидуа, представља атак на њихову слободу и подразумева извесну врсту насиља. У пракси је до сада откривен само један довољно широк и непринудан оквир за доношење колективних одлука на индивидуалној основи, а то је, несумњиво – слободно тржиште. У економском животу читавог друштва, наиме, не постоји никакав “глобални споразум” о редоследу циљева које треба постићи, нити начин њихове реализације. Само слободно тржиште може да постигне непринудну координацију људских активности.³³

У условима слободног тржишта, сваки учесник прилагођава своје акције намерама осталих, реагујући при том на информације о ценама, ресурсима и слично. Крајњи исход ових прилагођавања је успостављање извесне равнотеже, тј. лабаве интеграције циљева и активности, подложне сталном редефинисању. Та економска равнотежа ни у једном моменту не укида слободу појединаца, већ на њу стално рачуна. Како истиче Фридман,

„Потрошач се штити од присиле продавца присуством других продавца са којима може да послује. Продавац се штити од принуде потрошача постојањем других потрошача којима може да продаје. Запослени се штити од присиле послодавца постојањем других послодавца за које може да ради и тако даље. А тржиште ово постиже безлично и без централизоване власти.“ (Friedman 1997:36).

Управо стога што је непринудан и спонтан, тржишни процес је ефикаснији од било каквог централног планирања и дириговања економијом – он омогућава људима да купе оно што желе, а не оно што неко (држава, партија, веће мудраца, etc.) мисли да желе. Фридман га чак упоређује са *политичким системом пропорционалног представљања*: „сваки човек може да гласа, тако рећи, за боју кравате коју хоће и да је и добије; он не мора да види коју боју

³³ Како тврди Фридман ”Размена стога може да успостави сарадњу без принуде. Функционални модел друштва организованог преко добровољне размене јесте *економија слободне размене приватног предузетништва* – оно што називамо конкурентски капитализам.” (Friedman 1997:36).

жели већина и да тада попусти, ако је у мањини.“ (Friedman 1997:39). Слично, разуме се, мисли и Ф. Хајек, кад тржишту придаје и највишу *моралну* димензију:

„Нико не може, осим кроз тржиште, да утврди величину индивидуалног доприноса укупном производу, нити друкчије може да се одреди колика награда мора да буде понуђена некоме да му омогући да изабере активност која ће највише додати протоку укупно понуђених услуга. Наравно, ако се ово друго схвати као морално добро, онда се показује да тржиште производи највиши морални резултат.“ (Хајек 1998a:129).

Супротно тржишту, „командна економија“ производи негативне не само економске, већ и политичке последице, с обзиром да неизбежно води у – тоталитаризам. Држава која у својим рукама држи већину или чак сва економска средства, у стању је да необуздано одређује судбину читавог свог становништва, сведеног на масу индустријских и других радника. У привреди заснованој на безличном тржишту и приватном власништву, пак, ресурси су распршени на мноштво привредних субјеката, што онемогућава концентрацију економске моћи и евентуалне арбитрарне политичке последице које би из ње проистекле. Речју, ако капитализам означава систем такмичења заснован на слободном располагању приватним власништвом, онда је, по логици ствари, демократија могућа само унутар њега, и *vice versa* – „кад потпадне под доминацију колективистичког креда, демократија ће неминовно уништити саму себе.“ (Науек 1997:109).

Заиста се овим фундаменталним препорукама економског либерализма, посматраним *in abstracto* не може аргументовано приговорити. Имамо ли на уму, у пракси потврђену, историјску истину да без слободног тржишта и приватне иницијативе заправо не може бити ни грађанских слобода, залагање за слободан тржишни поредак утемељен на принципу минималне државне регулације, има своје генерално оправдање. Јер, једино је тржиште заиста у стању да без икаквих уплива централних власти, сопственом логиком (тј. законом понуде и потражње) спонтано координише одлуке произвођача добра и њихових корисника. Иако данас мало ко прихвата чисти „*laissez-faire*“ принцип у економији, још је мање оних који би да је стрпају у Прокрустову постељу некаквог детаљног планирања. Актуелној држави, наравно, остаје још увек задатак глобалног усмеравања економских кретања у оквиру којих би се субјектима привређивања дала знатна слобода одлучивања, уз стриктно деловање закона тржишта као најмеродавнијег индикатора пословних резултата. У оним случајевима у којима је тржиште недовољно ефикасно, држава, такође, може да пружи извесну заштиту сиромашнима, путем својих јавних служби, што савремена ”држава благостања” управо и чини.

Из претходно наведеног произилази да су слободно тржиште и аутономија привредних субјеката – *conditio sine qua non* човекове слободе, па

отуд и демократије, што је, дакако, претпоставка како оног класичног тако и тзв. новог либерализма. Како истиче М. Фридман:

”С једне стране, слобода у економском уређењу сама по себи је компонента слободе у ширем смислу, те је тиме циљ по себи. С друге стране, економска слобода је и незаменљиво средство за постизање политичке слободе.” (Friedman 1997:28)³⁴

Претходној констатацији, међутим, ваља приступити с опрезом, јер су у либералној мисли приватна својина и слободно тржиште, одвајкада само *необходни* али не и *довољни* услови (политичке) слободе. Укратко, „историја само подсећа да је капитализам *неопходни услов* за политичку слободу. Јасно је да то *није довољан услов*” (Friedman 1997:30, курзив Б. С.). Демократски процес *per se* не може бити ”загарантован” некаквим пуким постојањем приватне својине, јер је ова постојала (па и данас постоји) и у ауторитарним и диктаторским режимима. Тако се, на пример, фашистичка Италија, Немачка, Шпанија, царска Русија и Јапан пре II светског рата, не могу означити као политички слободна друштва – иако је у свима њима приватно предузетништво било основни облик организације привреде. Р. Дал (Dahl) примећује да „екстремни случајеви – као у Италији, Немачкој и Јапану – показују да једна врста приватног власништва може да коегзистира чак и са друштвеним поретком са централном доминацијом” (Дал 1997:69). Без извесних „правила игре” која пре свега гарантује *демократска правна држава*, приватна својина и слободно тржиште, строго узевши, нису довољни ни за саму „грађанску привреду” која треба да је материјална база демократије.³⁵

У једној од својих новијих књига и Ф. Фукујама/Fukuyama (Фукујама 2007) се и те како дотиче теме о *неопходности постојања демократских, правних држава*, говорећи о извесним „слабим“ и „пропалим“ државама,

³⁴ Овоме треба додати и значај *приватне својине* као такве, о чему смо подробније писали на другом месту (Стевановић 2008:23-40). Изузимајући марксизам и њему сличне радикал-утопистичке концепције, како истиче Ф. Нојман (Neumann) – „постоји скоро потпуна сугласност политичке теорије о великом значењу приватног власништва” (Naumann 1974:110). Сличног је мишљења и Р. Дал по коме је демократија у пракси увек тесно повезана са приватним власништвом над средствима за производњу: „Пада у очи чињеница да су чак и данас у *свакој* земљи где постоји полиархија средства за производњу већим делом приватно власништво. Насупрот томе, *ниједном* земљом у којој су средства за производњу углавном власништво државе или (...) „друштвено власништво“ не управља полиархија.” (Дал 1994:137).

³⁵ Како истиче Р. Роуз (Rose) „развој тржишних механизма је нужан, али не и довољан услов за грађанску привреду, која такође захтева од појединаца и фирми да поштују права својине, уговора, опорезивања. Ако се то не догоди, резултат ће бити неграђанска привреда, у којој тржиште функционише без обзира на право, а држава не можа да сакупља порезе на које грађане обавезује закон” (Роуз 1991:142-143).

премда пре свега као извору неких светских проблема попут сиромаштва, СИДА-е, илегалне производње дроге или тероризма. У фокусу његове пажње, дакле није изградња стабилних демократија по свету *per se*, већ чињеница да су након 11. септембра 2001, „пропале“ државе постале претња светској заједници, што ће рећи најразвијеним земљама Запада. Стога „грађење државе“ постаје једно од кључних питања, само је још потребно пронаћи најбољи начин за преношење постојећих јаких институција у земље у развоју. Како слабе државе представљају огроман стратешки изазов, „Сједињене Државе (су) преузеле на себе нове одговорности за грађење нација у Авганистану и Ираку, након својих војних акција у тим регионима” (Фукујама 2007:8).

Како било, чак и из своје скучене идеолошке перспективе (која заправо тежи оправдавању директног мешања великих и развијених земаља у унутрашња питања земаља у развоју), Фукујама исправно закључује како је будућност модерне државе у јачању оних институција које су од суштинског значаја, што се пре свега односи на институције *правне државе*. Фукујама признаје како је првобитни став развијених земаља – да је у земљама у транзицији најважније смањити делокруг државних функција и по сваку цену „приватизовати“ – био неисправан и без основа. У помоћ позива и М. Фридмана кога смо и ми у нашем тексту досад више пута цитирали, а који се у међувремену показао што је након рушења социјализма, земљама у транзицији саветовао само три речи: приватизујте, приватизујте, приватизујте. Погрешио сам, истиче Фридман у једном интервјуу из 2001. (а преноси Фукујама), јер се испоставило да је „владавина права вероватно важнија основа од приватизације“ (Фукујама 2007:30). У закључном поглављу књиге, Фукујама поентира како је основни задатак међународне „заједнице“ управо „грађење држава“ у slabим и пропалим земљама. Тај кључни фактор очувања светског поретка, који потенцира поменути аутор, уједно сведочи и о својеврсном повратку концепту нације-државе. Они који су заговарали „сумрак суверености“ нису успели да нађу успешну замену за суверене нације-државе, чије ће уметности грађења државе бити и надаље најзначајније компоненте националне моћи, једнако као и примена традиционалне војне силе у циљу одржања „светског поретка“.

Однос између економске слободе и демократије, је, према томе, сложен и нимало једностран. Посматрано као средство за освајање и обезбеђивање политичке слободе, постојање приватне својине и слободног тржишта је, наравно, веома важно. Приватна својина и слободно тржиште, сами по себи, врше снажан утицај на концентрацију или дистрибуцију друштвене моћи, тј. доводе до релативног одвајања политике од економије и омогућују њихову конкуренцију и избалансиран утицај. Али то не значи да се (политичка) демократија може свести на власничка права и необуздано тржиште. Најпре, како истиче Ф. Нојман (Naumann), ”вриједност политичке

слободе је апсолутна; вриједност је власништва обзиром на њу пуко релативна” (Naumann 1974:111). Тако на пример, сви демократски уставни допуштају могућност одузимања власништва уз примерену накнаду. Обратно, ниједан цивилизован устав не би никада могао допустити одузимање живота или слободе неког човека у „јавне сврхе”, без обзира на обилату накнаду.

Друго, ако је приватна својина услов слободе *per se*, како онда стоји ствар с онима који је врло мало или уопште не поседују? Чини се да је марксистички приговор о недовољности „политичке еманципације“ у условима *изразите* економске неједнакости људи, од трајног значаја. Која је вредност „универзалног признања” у либералној демократији ако капитализам перманентно ствара такву економску неједнакост која *ipso facto* имплицира неједнако признање. На ово не утиче ни повећање општег благостања, зато што ће увек бити оних који су релативно сиромашни.

Из претходних разлога, разговор о слободи у демократији не може бити апсолвиран истицањем само једног права – права власништва. Желео неко то или не, свака демократија, па и њен најсавременији облик (актуелна либерална демократија) подразумева идеју *једнакости*, а она се не може помирити са оштрим социјалним разликама које нужно производи логика тржишта и њему инхерентна тежња за индивидуалним богаћењем. Савремени истраживачи демократије Х. Линц (Linz) и А. Степан, с правом истичу да нема учвршћене демократије у диригованој привреди, али и да никад неће бити модерне консолидоване демократије у једној „чисто тржишној привреди” (Линц, Степан 1998:26). Тзв. „социјална држава” или „држава благостања”, која се протеклих деценија формирала на Западу, првенствено реагује на ову неспорну чињеницу, па извесном редистрибуцијом богатства интервенише у привредним процесима, чинећи сталне уступке радницима и нижим средњим слојевима. Смањујући економске неједнакости, социјална држава утиче на равномернију расподелу „животних шанси”, што ће рећи прерасподелу не само економских већ и свих осталих друштвених добара (политичких, културних etc.).

Неолибералистичко строго довођење у везу приватне својине, тржишта и демократије, дакле, садржи неколико проблематичних момената, на које у овом раду управо желимо указати. Прво што би се Хајеку и Фридману могло приговорити је то да савременој демократији (како потврђује и сама пракса у високоразвијеним земљама), заправо више одговара принцип *плурализма својинских облика*, него принцип приватне својине. Историјски развој је, наиме, у доброј мери релативизовао принцип искључивог остваривања својинског права на основу приватне имовине. Многи историјски облици приватне својине преплићу се са супротним полом својинске структуре – са колективном својином. Јачање улоге државе у економском животу, довело је до извесне де-персонализације субјекта власништва и дисоцијације власни-

чког права на *право коришћења* и *право управљања*. Као последица тога, настала је тржишна конкуренција између различитих облика својине: приватне, акционарске, задружне, државне (јавне), etc, – која је дала најповољније економске и друштвене услове за развој савремене демократије.

Следећа озбиљна унутрашња слабост неолиберализма, огледа се у његовом ставу према кључној идеји демократије коју смо већ поменули – идеји *једнакости*. Ради се заправо о његовом готово идолопоклоничком односу према тржишту, које ту једнакост стално провоцира и доводи у питање. Хајеково и Фридманово тумачење једнакости, као и код већине других либералних мислилаца, заправо не иде даље од „једнакости пред законом” или ”признате жеље за признањем” (Фукујама). Сматрати да спрега државног планирања и тржишне утакмице производи све саме негативне последице и на економском и на друштвеном плану – представља својеврсни политички далтонизам и указује на још увек присутна идеолошка ограничења неолиберализма. У мери у којој постојеће имовинске разлике које потврђује „слободно тржиште”, тумачи као резултат различитих „природних способности индивидуа“ а не њиховог актуелног социјалног положаја, неолиберализам се претвара у конзервативну идеологију и апологију пуког *status quo*-а.

Тржиште јесте *досад најбољи*, али *не и идеални* регулатор и дистрибутер богатства и индивидуалних заслуга. Највећи део друштвених неједнакости у грађанском друштву не настаје „неутралном игром тржишних сила” већ по основу конкретног социјалног положаја појединаца, тј. њихове материјалне животне ситуације. Стога је Н. Бобио у праву, кад на једном месту истиче да (економски) либерализам и демократија – „нису баш потпуно компатибилни” (Бобио 1990:131). Разлику између неолиберализма и демократије, овај италијански аутор види као разлику између економског предузимача чија је тежња максимализација *профита* и политичког предузимача чија је тежња максимализација моћи путем лова на *гласове*. Изгледа да, у суштини, не постоји начин било каквог успешног помирења ова два „тржишта” (економског и политичког), па Бобио закључује: „Нема те невидљиве руке која би могла да усклади ова два лика упркос њиховој вољи” (Бобио 1990:132). По британском писцу Д. Хелду, пак, Хајеков модел либералног слободног тржишта, је у супротности са актуелним капиталистичким *корпоративним системом* – кога карактеришу олигополске структуре, економска ривалства регионалних блокова моћи, мултинационалне компаније као и сложен систем економских ограничења.³⁶

³⁶ По Хелду – „ово није свет у коме су тржишта слободни механизми колективног избора. Хајек посебно, а нео-либерализам уопште, пројектују слику тржишта као механизма координације који је ‘лишен моћи’. Но, поступајући на тај начин он потпуно занемарује колико економска моћ деформише демократију” (Хелд 1997:284).

Из претходног произилази да економско-либералистичка „плано-фобија” има свој духовни корелат у обоготворавању тржишта као, наводно, једино рационалног начина регулације привреде. Кад би заиста било тако, међутим, не би долазило до повремених крупних ломова у крилу капиталистичке тржишне привреде. Заиста, могли би се сви, заједно са нашим аутором З. Видојевићем, гласно запитати:

„Откуд онда кризе хиперпродукције које су повлачиле за собом дуготрајну структуралну кризу привреде и друштва у целости, услед чега је и дошло до кензијанског преокрета? Откуд банкротства, монополи, и олигополи, као и законодавство против њих?” (Видојевић 1997: 104).

Не само да тржиште није потпуно рационалан начин регулације привреде, већ слепа игра тржишних сила може довести до урушавања начела једнакости, које, пре или касније, може угрозити и сва остала начела и претпоставке савремене демократије, па и саму слободу тржишта. Препуштање тржишта стихији, тј. спонтанитету доводи до економских неједнакости, а можда и до осиромашења великог дела популације. То чини изгледним сукобе око расподеле друштвеног богатства којима се угрожава опстанак не само политичке демократије, већ и друштва као целине. Речју, претерана економска зависност становништва намеће оштре границе политичкој партиципацији, јер су тржишни односи и „односи моћи” (Д. Хелд) који могу итекако да деформишу демократски процес.

Нерегулисано тржиште нужно производи неједнакости, чиме се увећава социјална дистанца између друштвених слојева, као и економска моћ једних људи на рачун других. Право на неограничено стицање имовине, које је истакла класична либерална теорија, тиме долази у супротност са *савременим појмом демократије* који инсистира на *разноликим облицима учешћа грађана у јавним пословима*. Ма колико је условљавали, слобода је, ипак, недељива – изостанак слободе у једној области, нужно повлачи за собом последице у свим осталим областима њеног испољавања. Стога се у обзир мора узети не само право стицања богатства, већ и сва друга демократска права и слободе, у првом реду „слобода од немаштине” која чини једну од четири чувене *слободе човека* изнете у Рузвелтовом (Ф. Д. Рузвелт/Roosevelt) прогласу из 1941. године.³⁷ Необуздана слобода акумулације богатства у условима све веће концентрације, централизације и бирократизације економског живота (која је евидентна), један је од темељних изазова демократији, тј. постулираној могућности да грађани у политичком процесу делују као *равно-*

³⁷ Рузвелтов проглас од 06. 01. 1941. формулисао је четири основне слободе човека: 1. слобода *говора и изјашњавања*, 2. слобода *вероисповести*, 3. Слобода од *немаштине* и 4. слобода од *страха*; (наведено према: Завадски 1975:37).

правни субјекти. Утопија слободног тржишта коју заговара неолибералистичка концепција, пренебрегава и чињеницу да се производна активност данас одвија у строго хијерархијски организованим предузећима у којима већина нема удела ни у власништву, ни у одлучивању.³⁸

Само јако идеолошки заслепљен „тржишни догматизам” може да не види да у реалности велике мултинационалне корпорације имају енорман утицај на политику, услед чега актуелна либерална демократија нужно производи и привилеговане положаје одређеним групацијама становништва. Уз то, економске политике свих држава морају да прате захтеве међународног тржишта које је под превалентним утицајем крупног капитала, што данас представља главни извор напетости између либералног капитализма и демократије „као такве“. Према томе, тржишни механизми по себи нису у стању да обезбеде демократско уређење друштва. За то су потребна додатна упоришта у самом друштву, а пре свега брига о питањима расподеле, тј. о „социјалној правди”.

Проблем на који овде указујемо не своди се на критику капитализма *in toto*, већ на критику једног, неолибералистички идеализованог и дивинизованог „слободног тржишта” какво заправо више нигде не постоји.³⁹ Како сада ствари стоје, и поред повремених криза, нема економски прихватљиве алтернативе капитализму, али то не значи да се „демократски чвор” у овој области може „развезати” одбацивањем сваког економског планирања на глобалном нивоу и било какве економске регулативе. Демократско „преимућство” *грађана* и њиховог права на *аутономију*, које је изнедрила сама либерална традиција, желео то неко или не, данас за собом повлачи значајна ограничења у области производње и својинских права. Тржишна привреда, мора да има свој коректив у правима и обавезама демократског правног система, у демократској контроли свих центара друштвене моћи, па и оних економских.⁴⁰ Знатан уплив државе у економске токове, сам по себи, говори о великој сложености савременог капитализма, као и о његовој објективној

³⁸ И све то, упркос чињеници, како истиче Хелд – „да се од сваког запосленог очекује да ради у корист свих, као и чињеници да одлуке, политике и стратегије ових економских операција имају велики утицај на друга средишта моћи, од здравља и социјалног благостања до политике” (Хелд 1997:285-286).

³⁹ Како истиче Р. Дал – „ни у једној земљи није потпуно преовладала саморегулишућа тржишна привреда, или, ако јесте, то није дуго трајало. Свуда је еволуција капитализма доносила редуцију аутономије економских организација и, с тим у вези, повећање контроле коју врше и држава и друге неекономске јединице” (Дал 1994:139).

⁴⁰ „Демократија која не омогућује политику која позитивно делује у домену јавних добара, образовања, здравства и саобраћаја, као и у систему ублажавања негативних последица поремећаја на тржишту по грађане и отклањања великих неједнакости - не би могла да се одржи.” (Линц, Степан 1998:28).

немогућности да тај уплив битније смањи а да притом не угрози сопствено функционисање. Стога правна држава у условима високо развијеног и комплексног „позног” капитализма, не може бити ни „минимална држава”, што траже економски неолиберали, нити „држава – ноћни чувар”, као у чувеној Ласаловој (Lassalle) формулацији. Она то заправо никада није ни била, чак ни у златно доба либерализма.⁴¹ Либерална држава је *правна држава*, држава у којој „владају закони а не људи” и почива на сили и закону, на суверенитету и слободи. Управо је модерном грађанству био потребан суверенитет државе да би уништило локалне и партикуларне (феудалне) силе, истиснуло цркву из световних послова и успоставило јединствену управу, осигурало границе и финансирало све те задатке. На директан начин, то истиче Р. Роуз:

”Држава је та, а не тржиште, која законски уређује својинска права. Држава је та, а не тржиште, која обезбеђује да се уговори спроводе. Држава је та, а не тржиште, која одржава јавни ред и ствара безбедне услове који подстичу инвестиције. Исто тако, држава има експлицитне економске функције, као што је управљање централном банком и штампање новца. Ово нису радикалне идеје. Оне су биле познате творцима америчког Устава, као и Гледстону и Дизраелију. *Rechtsstaat* – држава заснована на праву, а не на сили – претходи трагању за профитима на тржишту.” (Роуз 1991:151).

Тржиште није понајбољи начин за дистрибуцију вредности и заслуга у неким битним областима друштвеног живота (здравство, образовање, екологија etc.) које, стога, морају и надаље спадати у домен компетенција државе. Неолиберална критика „welfare state” има свог оправдања само уколико реагује на њене превелике редистрибутивне захвате. Трошкови „јавних служби” и драстично повећање захтева одређених друштвених група, понекад угрожавају профитабилност капитала и опстанак читавог система друштвене репродукције – што може водити опасностима од неког новог „колективизма”, односно егатазма. Данас, међутим, у свету нема ниједне државе која би се у име некакве неодређене „слободе привређивања“ одрекла права (и обавезе!) глобалног усмеравања економских токова, мерама макро-економске и социјалне политике.

Актуелни државни интервенционизам, разуме се, оставља широк простор деловању тржишта, али је, уједно, и главна противтежа његовој стихији. Он није у противуречности са демократијом, јер ова *per definitionem*

⁴¹ Како примећује Нојман – „Никада се политичкој знаности не чини лошија услуга но када се тврди да је либерална држава ‘слаба’ држава. Либерална је држава била увијек толико јака колико су то околности захтијевале. Она је освојила велика колонијална царства, водила ратове, угушивала устанке у својој унутрашњости и за дуго вријеме очувала своју моћ” (Neumann 1974:74).

подразумева остваривање начела аутономије како у (уже) политичкој, тако и у свим осталим областима друштва, па чак (премда више перспективно) и у економији. Наиме, уз сва лоша историјска искуства са „радничким самоуправљањем”, „радничким саветима” и другим формама „ослобађања” у привреди, ова важна сфера живота не би смела остати сасвим по страни од процеса свеколиког „демократског пресврставања друштва”. Демократија не може област производње једноставно „оставити на миру” само зато што су се сви досадашњи покушаји њеног „демократизовања” изјаловили и показали као неуспешни, претежно иделошки вођени пројекти.

Има ли, и у којој мери, простора за демократију у овом „царству нужности”, како су га марксисти понекад називали, може рећи само време пред нама и политичка борба радника, овај пут помоћу њихових *аутентичних* синдиката. Данас економска (или „индустријска”) демократија, подразумева, пре свега, извесну *партиципацију* запослених у процесу одлучивања у предузећима, како по основу рада тако и по основу власништва. Предалеко би нас, међутим, одвело да на овом месту покушамо да прецизирамо како би требало да изгледа некакав нови глобални однос између тржишне економије и политике, и то онај који би поштовао једнако (демократско) право људи за сопственим самоодређењем. Уосталом, проблематика односа између економије и политике и *vice versa*, је нешто о чему политички писци не престају да размишљају, чак и онда кад покушаји њиховог „помирења” никако не дају праве резултате.

Основна интенција овог текста била је да подвуче да се савремена демократија не може замислити без јасно регулисаних права својине, која су још у раној либералној мисли протумачена као основ човекове слободе као такве. Економска делатност присвајања ствари уједно је и начин човекове самореализације, и иде уз бок (политичкој) „борби за признањем” појединца као личности, као аутономног бића. Исто тако, историјски је потврђено да без слободног тржишта и приватне иницијативе не може бити грађанских слобода. У економији која је фундирана на приватној својини и имперсоналном тржишту, средства и добра су расподељена на мноштво привредних субјеката које онемогућава концентрацију економске моћи али и политичку арбитражу по питању њихове расподеле. Али то не значи да је тиме дефинитивно превладан конфликт између либерализма и колективизма, јер је он само форма дубље противуречности грађанског друштва – подељеног између начела *једнакости* и начела (индивидуалне) *слободе*, унутар кога *de facto* ниједна идеологија не може однети трајну победу.

Јер, крах реал-социјализма не значи и неповратну историјску победу либерализма, поготово не оног „изворног” или „класичног” који је апсолутизовао приватну својину, слободу тржишта и капиталистичку рационалност. Протоком времена, либерализам се и сам мењао и кориговао, а сличан процес

пратио је и демократску левицу која још увек постоји и није без политичког утицаја. Резултат тога је да данашње *цивилно друштво* укључује у себе и многе категорије које рани либерализам није познавао („социјална правда”, „здравствено осигурање”, „пуна запосленост”, „гарантовани приход”, etc.), а тичу се побољшања услова живота и рада свих његових припадника. Како резимира Р. Дал – ”није вероватно да ће се систем компетитивног капитализма одржати на основу снаге индивидуалног егоизма. *Да би се сам систем одржао потребна је добра воља, чак и алтруизам*” (Дал 1994:184).

И неки од најпознатијих теоријских експонената *политичког либерализма* у прошлом веку, били су више него свесни колико опасности по демократију са собом носи неограничена „економска слобода”. Један од њих, К. Попер, је сматрао да неограничена економска слобода може да укине саму себе, баш као и неограничена физичка слобода, јер они који поседују вишак хране могу принудити оне који гладују на наоко „слободно” прихватање ропства без употребе насиља (Попер 1993 II:152). Овај, иначе, љутити критичар колективизма и К. Маркса/Marx (кога је с правом сврстао у групу „лажних пророка”), залаже се ни мање ни више до за – заштиту економски слабих од економски јаким појединаца и група. „Морамо – каже овај аутор – тражити да неконтролисани *капитализам* пружи могућности *економском интервенционизму*” (Попер 1993 II:153). У предговору своје књиге на српском језику, Попер још истиче да на Западу људи живе у неком „благом облику социјализма”, тзв. држави благостања, те да је и сам наклоњен „благом облику државе благостања”. Једном речју – „држава мора да буде спремна да помогне онима који живе у беди” (Попер 1993 I:16-17).

Још један веома познати заговорик политичког либерализма у XX веку, И. Берлин, сматрао је да либерализам и државна интервенција у привреди – нису противречни једно дугом. У фокусу његове пажње је, додуше, *essentia* либерализма, тзв. „*негативна слобода*” – слобода појединаца од „спољашњих сила” из које се изводи и могућност њихове слободе али и могућност бескрајне акумулације индивидуалног богатства. Резервисан према „позитивној слободи” („слободи – за”) за коју тврди да се најчешће преобраћа у апотеозу власти, Берлин такође сматра да без „минимума услова” које обезбеђује држава, ни групе ни појединци не могу уживати ни најмањи степен саме ”негативне слободе”. Не бежећи од метафора, свој став по овом питању, он резимира на следећи начин:

”Слобода за вукове често је значила смрт за овце. Мислио сам да данас не треба посебно истицати причу о крвавом економском индивидуализму и необузданој капиталистичкој утакмици.” (Берлин 1992:49).

Све у свему, хтео то неко или не, либерализам је доживео еволуцију која вишеструко надмашује његове ране вредносне и теоријске оквире. То се можда и понајбоље види на примеру Џ. Ролса (Rawls), за кога се не може са

сигурношћу рећи да је либерал, с обзиром на то да је у његовом делу присутно толико тога „социјалдемократског”, да га је можда примереније назвати „пост-либералом” или, пак, највећим левичаром међу либералима. Јер, у његовој (номинално политичко-либералној) концепцији „правде као непристрасности”, друштвене и економске неједнакости могу да постоје само ако задовоље следећа два услова:

”Прво, треба да буду везане за положаје и службе који су отворени за све под условима непристрасне једнакости могућности; и, друго, оне треба да буду од највеће користи члановима друштва у најнеповољнијем положају.” (Ролс 1998:37-38).

Мисли свих поменутих аутора, у мањој или већој мери, подупиру тезу да савремена демократија претпоставља постојање приватне својине и тржишта, али и да се у њима не исцрпљује. Законски (*de jure*) загарантована начела једнакости и слободе, не значе ништа уколико стварно (*de facto*) не могу да се остваре, док с друге стране, и тржиште и приватна својина могу лагодно да постоје и најауторитарнијим режимима, без могућности да их промене својом снагом. Између политичког либерализма и економског либерализма, очито, не може да стоји знак једнакости. Или, како каже Нојман:

”Економијски и политички либерализам нису близанци. Hobbes је био економијски либерал, а политички апсолутист, Locke економијски меркантилист, а политички либерал. Економијски се либерализам може помирити са сваком политичком теоријом.” (Naumann 1974:219).

Ипак, кад се једном нађу на истом послу еманципације индивида и читавих народа, њихова судбина постаје заједничка: истински размах привреде претпоставља правну државу, која, да би била демократска, мора бити подложна контроли народа; и обратно, да би народ био слободан, потребно је да грађани који га сачињавају буду и власници својине чија би се вредност, где год је то могуће, проверавала на тржишту. Кад то није могуће, преостаје могућност обраћања држави и позивање на начело демократског универзализма, односно једнакости. Држава мора имати одговорност за успешно функционисање привреде, да би се створили услови за што већу ”једнакост шанси”, тј. проширило поље за слободу избора и индивидуалну самореализацију њених грађана – које заједно чине саму срж савремене демократије.

Литература

- Friedman, M. (1997) *Kapitalizam i sloboda*. Novi Sad: Нови Сад: Global book.
Hayek, A. F. (1997) *Put u ropstvo*. Novi Sad: Нови Сад: Global book.
Hayek, A. F. (1998) *Поредок слободе*. Нови Сад: Global book.
Хајек, ф. Ф. (1998а) *Кобна идеја*. Подгорица: ЦИД.
Хелд, Д. (1997) *Демократија и глобални поредок*. Београд: “Филип Вишњић”.
Naumann, F. (1974) *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.

- Берлин, И. (1992) *Четири огледа о слободи*. Београд: Нолит.
- Бобио, Н. (1990) *Будућност демократије, Одбрана правила игре*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Видојевић, З. (1997) *Транзиција, рестаурација и неототалитаризам*. Београд: ЦЗСИ, ИДН.
- Греј, Ц. (1999) *Либерализам*. Подгорица: ЦИД.
- Дал, Р. (1994) *Дилеме плуралистичке демократије*. Београд: БИГЗ.
- Дал, Р. (1997) *Полиархија*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Линц, Х., Степан, А. (1998) *Демократска транзиција и консолидација, Јужна Европа, Јужна Америка и посткомунистичка Европа*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Максимовић, И. (1993) „Својина“, у: *Енциклопедија политичке културе*. Београд: Савремена администрација.
- Полањи, К. (2003), *Велика трансформација: политичка и економска исходишта нашег времена*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Попер, Р. К. (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи, Плима пророчанства: Хегел, Маркс и последице*. Том II, Београд: БИГЗ..
- Попер, Р. К. (1993) *Отворено друштво и његови непријатељи, Чар Платона*. Том I, Београд: БИГЗ.
- Ролс, Ц. (1998) *Политички либерализам*. Београд: “Филип Вишњић”.
- Роуз, Ц. (1991) *Ка грађанској привреди*. Трећи програм, бр. 90-91.
- Силвестер, З. (1975) *Држава благостања*. Београд: Радничка штампа.
- Стевановић, Б. (2008) Својина, политичка слобода и демократија, *Годишњак за социологију*, Филозофски факултет, Ниш, бр 4.
- Фукујама, Ф. (1997) *Крај историје и последњи човек*. Подгорица: ЦИД.
- Фукујама, Ф. (2007) *Грађење државе, Управљање и светски поредак у двадестпрвом веку*. Београд: „Филип Вишњић“.

Branislav Stevanović

Free Market and Political Freedom: Inter-relations and Dependences

Summary

Text deals with thesis about unity of political freedom and private property, which together with glorification of the free market, still represent starting place of liberal theory, especially of economic liberalism. Although only free market can reach coordination of people's activities without restraint, market as such is not an ideal regulator and distributor of individual merits: totally uncontrolled market inevitably produces economic inequalities, thus makes a bigger social distance between different social classes and groups also. In that way, the proprietorship collides with current notion of democracy that insists on various ways of citizens's participation in public affairs. Therefore in thinking about democracy, or on postulate possibility of citizens to act as equal subjects in political process, one should take into consideration not only the "right to become rich", but all the other democratic rights and freedoms too, especially the "freedom from want". Democratic priority of citizens and their right on autonomy requires that market economy should have the corrective in rights and obligations of democratic juristic system, in democratic control of all of the centers of social power. As a result, today's civil society in the West includes many categories that early liberalism did not know ("social justice", health insurance", "full employment", "garanted income", etc.) with the purpose of improvement of conditions of life and work of all its members.

Key Words: Market, Economic Liberalism, the Rule of Law, Current Democracy, Equality, Citizen, State Interventionism

Наталија Жунић
Правни факултет
Ниш

УДК 305-055.2
Прегледни рад
Примљен: 20. 9. 2009. г.

ФЕМИНИСТИЧКИ КОНТЕКСТ ИДЕОЛОГИЈЕ РОДА

Резиме

У раду испитујемо, из перспективе феминистичке социјалне теорије, како настаје и како се одвија процес родне социјализације. Затим, како из тог контекста родна идеологија постаје основа произвођења и репродуковања неједнакости људи, мушкараца и жена. Односи између мушкараца и жена, а онда и њихов стварни положај у друштву, значајно су одређени ставовима и вредностима о мушкарцима и женама које дели шира друштвена заједница. Родне улоге су социјалне активности, „додељују“ се мушкарцима и женама на основу претпостављених разлика. Дакле, анализа целокупног социјалног инструментаријума за производњу стереотипа, предрасуда и „готових истина“, нужна је за разумевање механизма репродукције родне неједнакости и стварања родне идеологије о такозваним „мушким“ и „женским“ животним улогама, задацима и аспирацијама.

Кључне речи: социјализација, пол, род, феминистичка теорија, идеологија рода.

Идеја нашег рада је да разговор о родној идеологији, који ћемо водити на нивоу феминистичког концепта формирања мушких и женских социјалних улога, буде угаони камен разумевања и објашњења проблема неједнакости и дискриминације мушкараца и жена. Зато ћемо дебату започети објашњењем „производње“ мушког и женског рода, као и важности утицаја културе и друштва у том контексту. У одговору на питање шта је социјализација и каква је улога и значај овог процеса у развоју мушкараца и жена као родних ентитета, можемо пронаћи различита културна значења која се придају роду и полности. Она, наиме, доприносе разумевању сложене мреже повезивања мушке и женске моћи, статуса и идентитета.

1. Почетни сегмент анализе је дефинисање и значај процеса социјализације у образовању родних улога мушкараца и жена. Тако социолози употребљавају појам социјализације⁴² да опишу процес помоћу кога људи уче да се повинују друштвеним нормама, да објасне начин на који се у друштву преноси култура међу генерацијама и како се људи припремају да учествују у

⁴² „Процес којим се људска бића подстичу, наводе да усвоје стандарде понашања, норме, правила и вредности друштвеног живота, назива се социјализација. Почиње у детињству и наставља се кроз цео живот. После породице важни агенси социјализације у западном друштву су: школа и групе вршњака, улазак у економску сферу, излагање мас-медијима, оснивање брака и породице, учествовање у организованом животу заједнице, и на крају услови пензије. Социјализација је кључни концепт у разумевању огромне разлике друштвеног света.“ (Outhwaite, Bottomore 1996:624).

друштвеним деловањима. У овај концепт укључено је и извесно разумевање симбола, система идеја, језика и различитих врста веза које чине друштвени живот. Процес социјализације се, дакле, може концептуализовати на два начина. Један је да социјализацију замислимо као усвајање друштвених норми, односно, процес у коме друштвена правила постају саставни део личности, у смислу да су самонаметнута, пре него наметнута са стране и да су према томе део личности и њеног сопственог идентитета. Зато појединац и осећа потребу да се прилагоди. Други концепт социјализације може се одредити као део друштвене интеракције, под претпоставком да људи желе да побољшају слику о себи задобијањем статуса и прихватањем од стране других. У овом случају појединци постају социјализовани вођени сопственим деловањем уз сагласност и очекивање других (Abercrombie, Hill, Turner 1989:162). Из перспективе појединца, социјализација је процес кроз који се креира сопствена друштвеност и осећај привржености друштву; кроз учешће у њему и кроз интеракцију са другима, тако што појединци уче културу свога друштва и социјализују се за улоге које се културолошки од њих очекују. У том смислу социјализација представља најзначајнији пут за трансфер културе кроз генерације и кроз време.

Наравно, социјализација јесте и може се посматрати као процес који траје читавог живота – у коме се људско понашање непрекидно обликује друштвеним интеракцијама. У том социјалном континууму социјализација се одвија на два нивоа.⁴³ Као примарна социјализација, у којој је главни посредник социјализације породица, и као, у другој фази, секундарна социјализација у којој су група вршњака, школа, медији, различите организације, радно место и др. агенси социјализације. Социјалне интеракције у овим друштвеним контекстима помажу људима да науче вредности, норме, ставове, моделе и веровања који чине обрасце њихове културе. Друштво ангажује сложен сплет институционалних носилаца чији је основни задатак да процес усмеравају ка друштвеним циљевима и да пружају услове и средства за његово одвијање. Утолико има смисла и тврдња Питера Бергера да не само да људи живе у друштву, него и друштво живи у људима, те је тако социјализација начин друштвене контроле (Berger 1963:208). Модерна друштва придају изузетан значај процесу социјализације, зато што се сматра да је то фундаменталан системски процес којим се одржава и обнавља друштвени систем (Andersen, Taylor 2005:81-86). Наиме, то је процес који траје читавог живота и његове консеквенце су и како се понашамо према другима и шта мислимо о себи.

⁴³ Неки аутори сматрају да постоји и трећи ниво социјализације, онај у којем људи уче улоге као одрасле индивидуе у различитим друштвеним контекстима и интеракцијама (као: запослени, мужеви и жене, родитељи или пензионери (Abercrombie, Hill, Turner 1989: 231).

2. Међутим, нас овде интересује приоцес стварања родних идентитета и родних улога, па ћемо се фокусирати на онај аспект социјализације у којем људи, као мушкарци и жене, уче друштвене улоге, односно, усвајају идеје за друштвена очекивања које као појединци у датој ситуацији треба да следе. Истраживања показују да су различите улоге које полови имају у једној заједници и њихово генерацијско преношење резултат деловања друштва и културе на процес социјализације полова – родне социјализације. У самим основама социјализације стоје, различито друштвено дефинисани, културни обрасци, ставови, карактерне особине и понашања примерене дечацима, односно девојчицама. Родна социјализација као социјални процес оспособљава дечаке и девојчице да се понашају различито, па је далеко најраширенији социолошки одговор, да ми кроз социјализацију учимо такво понашање и ставове.⁴⁴ Наиме, феминистичко објашњење каже да „друштво конструише две одвојене родне културе, веровања, друштвене праксе и институције“ (Levit 1998:15), што показује и реално разликовање статуса мушкарца и жене у свим сегментима друштвеног живота. Родна социјализација је друштвена пракса која утиче на различите аспекте понашања и додирује бројне области живота мушкараца и жена. Чињеница је да је свет у коме живимо подељен и да се категорија пола/рода⁴⁵ мора уважавати и да је неопходно методолошки утврдити односе између биолошког пола (sex) и рода (gender). Уочавање и наглашавање разлика између пола и рода, као и чињеница да је род друштвена категорија и да се жене и мушкарци у социолошком смислу морају третирати као социјална групација, подразумевало је увођење овог проблема у круг најважнијих теоријских питања. Мислимо да овде треба скренути пажњу на још један значајан полемички моменат у феминистичким дебатама у којима се наглашава да се термином „родност“ замагљује суштина проблема „жена“. Новија истраживања у феминистичкој теорији и антропологији указују да је „женскост само делимични идентитет“, што истовремено значи и прихватање претпоставке „о разликама у истости“. Разлика између „пола“ и „рода“ прави се нарочито у литератури на енглеском језику, у том смислу што је „пол“ биолошка чињеница, док је „род“, ма колико заснован на биолошком, социокултурно-психолошка чињеница. С тог становишта било би правилније говорити о идентитету рода (gender identity).

⁴⁴ Постоји неколико главних теоријских објашњења процеса родне социјализације – теорија идентификације, теорија учења, развојно-когнитивна теорија и симболички интеракционизам (Sheryl 2002:9-15).

⁴⁵ Треба знати, због прецизности научне комуникације, да је у литератури на енглеском језику „устаљена разлика између онога што је биолошка одредница женске или мушке особе (sex), и онога што је одредница социјалног миљеа у којем особа живи (gender). За прво значење је у нашем језику пол, а за друго може бити и пол и род“ (Савић 1995:228).

Многа емпиријска истраживања (Levit 1998:16-22) која се баве питањем диференцијације између мушкараца и жена, говоре „о екстремно високом вредновању утицаја социјализације на уочене родно-специфичне разлике“ (Wisniewski, Kunst 1988:215). Утицаји социјализације путем различитих агенса социјализације, који су иначе повезани са различитим родним понашањима, отпочињу већ код новорођених, настављају се током детињства и простиру се до поодмакле старости. У периоду детињства породица је жижна тачка процеса социјализације и њен најмоћнији трансфер културе.⁴⁶ Васпитни модели, узор и стилови обликују понашање, оно се у различитим друштвеним контекстима и релацијама препознаје и дефинише као „типично женско“ или „типично мушко“. Кроз родно диференцирајуће утицаје социјализације код женског пола (у скали различите старосне доби) подржавају се и афирмишу одређени начини понашања, као што су „хуманитарни ангажман“, „социјални рад“, „способност саосећања“, „спремност на пожртвовање“ итд., а супротно, код мушког пола (у скали различите старосне доби) подупиру се „способност реализације“, и одређени агресивни начини понашања. Сходно томе, и одређена подручја позива и занимања означавају се као „типично женска“ или „типично мушка“. Наравно да је нереалан покушај да се уклони родна социјализација, али је важно да се препознају њени штетни ефекти – специјално негативан утицај на развој самопоштовања и самореализације међу девојкама и уопште међу женама.⁴⁷ „Патријархална социјализација мушкараца и жена одувек је инсистирала на усвајању стереотипних маскулиних и фемининих полних улога и особина са циљем да се једни и други што боље уклопе у одговарајући културни и политички систем.“ (Бадентер 1986:230).

Род, мушки и/или женски не постоји изван културе, односно много важније, култура именује понашања као родна и тако их вреднује; у именованим родним идентитетима, као мушким и женским, крије се културно

⁴⁶ Породица је по социолошким феминистичким истраживањима примарни референтни оквир који обликује и одређује не само обрасце понашања већ и целокупни модел културе (без остатка важи за традиционална друштва). У пракси социјализације (односно културализације) потомства (деце оба пола), **жена** преноси усвојене обрасце понашања, односно систем дате културе. То су, пре свега, како систем вредности усвојен у процесу властите социјализације, тако и ставови који произилазе из њеног васпитачког социјалног положаја (као жене, мајке, домаћице, раднице). С обзиром на реалитет редукованог идентитета жене, она се увек у друштву налази у функцији „социјализираног социјализатора“. Та „биолошка судбина“ жене као мајке, у ствари је њен културни позив, њена улога социјализатора деце.

⁴⁷ Проблем је чињеница да момци и девојке, мушкарци и жене, више вреднују мушкост од женскости. Родна социјализација, може да произведе девојке које имају мање самопоштовања према могућностима самореализације, па су упућене на »живот од дужности«, док је дечацима, у највећем броју случајева, допуштен независан, самосталан и активан живот (Levit 1998:62-63).

објашњавање биолошких разлика. Исто тако треба имати на уму да различите културе и различити историјски периоди на другачије начине вреднују и означавају родне разлике, али је такође неупитно да све културе у свим временима категоришу људе по роду! Дакле, род је „уграђен“ у индивидуалну, интеракцијску и институционалну димензију друштва и концептуализовати род као структуру – значи ставити род на ниво општедрушвеног значаја (на исти који имају економија и политика).

3. У социјалној мисли су категорије природе и културе посматране изван контекста историјске условљености и зависности; пре би се рекло као историјски нерелевантне сфере људске егзистенције, у сталној историјској опозицији. Из таквог теоријског искуства може се закључити да је ригидност значења ових категорија жени наменила историјску „ћутњу“ и омеђила је у границе сопственог пола. Зато би предзнаку „природно“ у карактерологији мушкости и женскости требало пронаћи историјски легитимитет. Чини се да су владајуће категорије мушкости и женскости у друштву само идеолошки израз неједнаке, бинарне поделе света на природу и културу, приватно и јавно, интуитивно и рационално, женски и мушки свет.

Објашњење неравноправности полова покушано је да се пронађе у одговору на питање: да ли је природа спрам културе исто што и женско спрам мушког? Ако бисмо следили концепцију женскости по којој је „анатомија њена судбина“, ⁴⁸ онда би женски модел био коначно и нужно одређен њеном природом, затворен у границе биолошке детерминације. Оваква биолошка аргументација имала је у произвођењу полова дефинитиван суд, учинивши да на овај начин обликована историјска свест стално пренебрегава социјални аспект биолошког, формирајући у социјалној мисли став да је неравноправност полова одређена биолошком, генетском предиспозицијом пола. Са друге стране, Шери Ортнер је покушала да на тој линији разграничења природе и културе, присутној у свим друштвима, утемељи објашњење да је „другоразредни положај жене у друштву једна од истинских општости, чињеница важећа за све културе“ (Ортнер 1983:152). Људски полови у оквирима размештања симбола везаних за Природу и Културу заузимају различита места, положаје и улоге. Стога сматрамо да су појмови Природе и Културе релевантни за објашњење универзалне и панкултурне чињенице маргиналног положаја жене. Морамо се сагласити са Шери Ортнер да се свака култура на одређеном ступњу развоја показује не само различитом од природе, већ и супериорнијом од ње. То се показује кроз процес „социјализовања“, „култивисања“ природе, што производи и различито вредновање ових сфера. Култура самим тим добија дигнитет креативног субјекта, док је

⁴⁸ Ово су најпознатије речи С. Фројда које су, несумњиво, постале опште место у литератури женских студија.

природа оно што је одређено и непроменљиво. Ако бисмо ову дистинкцију пројектовали на проблем жена, онда би се и њихов другоразедни положај у свим културама могао објаснити тиме што се жена сагледава кроз природу и ближе њој, а мушкарац као иманентан култури. Или како каже Ш. Ортнер: „Пошто је увек пројекат културе да потчини и превазиђе природу, ако се жене сматрају делом природе, онда би култура сматрала 'природним' да подређује – да не кажемо: угњетава жене“ (Ортнер 1983:161). У свим друштвима и културама жена је дефинисана као „ближа природи“, па се тако и све ситуације везане за њу у животном поретку оцењују као ниже, у култури, наравно, мање вредне, што подразумева да жена остаје без права да учествује у једнакој подели друштвене моћи. Шери Ортнер каже да овако постављена и схваћена супротност између природе и културе није дело природе, већ је заправо резултат у свим друштвима специфичне културне операције којом сам човек један део свог друштвеног бића прима, дефинише и артикулише као мање вредан јер је ближи природи. На тај начин свет се дели по свим принципима на мушки и женски; та подељеност полова је последица ревидирања универзалних културних вредности кроз бинарни систем мушко – женско. Жену владајући стереотипи одређују као: лакомислену, кокетну, детињасту, плашљиву, хистеричну, каприциозну, брљиву, брбљиву, детињасту, лакоумну, лукаву, послушну, пасивну, слабу, несталну, умиљату, срамежљиву, сажаливу, љубопитљиву, склону удешавању, са потребом да се заљубљује и да има децу. За мушкарца се сматра да је: одлучан, непоколебљив, одмерен, смирен, дисциплинован, методичан, организован, дискретан, искрен, амбициозан, жељан моћи и славе, заповедник, самозадовољан, самоуверен, каријериста, жељан афирмације, плаховит, креативан, бистар, објективан, скептичан, разложен, бестидан. Особине мушког и женског стереотипа играју значајну улогу у задобијању позиција које мушкарци и жене имају у приватном, јавном и политичком животу, тако што граде и обнављају наше традиционалне ставове. Дакле, одсуство жена, у прошлости и данас, из друштвеног процеса образовања, политике или рада, резултат је произвођења, културно и социјално, различито утемељених идентитета мушког и женског рода.

4. Стереотипна схватања о карактеристикама мушког и женског пола⁴⁹ стварају две различито друштвено легитимисане идеологије – идеологију мушког рода и идеологију женског рода, или идеологију доминације и идеологију субординације. Шта је род и у каквим се релацијама он „умеће“ у конструкт идеологије рода? Дакле, објашњење идеологије рода захтева

⁴⁹ Илустративно и инструктивно је социолошко истраживање особина мушког и женског стереотипа које је урадила Ан-Мари Рошблав-Спанле. Погледати у: Бадентер 1986:124-125.

разумевање социјабилитета полности у чијим основама лежи идеолошка свест о односима полова и женској судбини у свим друштвеним системима. То неистражено поље идеологије родних улога, које је оперисало „готовим истинама“, митовима, стереотипним значењима, труизмима и „прећутним претпоставкама“, производило је друштвену свест полне дискриминације, дајући тако алиби за праксу увек актуелне неправедности.⁵⁰ Како примећује М. Барет, „феминисткиње су идеологију стављале у центар угњетавања жене, тај централни положај био је више очигледан него аргументован“ (Барет 1983:88). Идеологији рода/мушкости и женскости као начину репродукције неправедности полова, у теоријским истраживањима дискриминације жена у друштву,⁵¹ прилазило се на више начина. Основа за идеологију тражена је, на пример, без остатка у различитим последицама које репродукција има по жене и мушкарце, речју, у „биологији као судбини“. Концепт идеологије женскости, друштвени услови настанка и друштвене последице, постају средишња тачка анализе статуса жене у друштву. Треба напоменути, с обзиром да разумевање положаја жене заснивамо на феминистичком методолошком дискурсу, да и у феминистичкој теорији постоје различита схватања родне идеологије. На пример, радикалне феминисткиње дефинишу идеологију угњетавања као „извор енергије“ патријархалне доминације, као инструмент моћи који је самоодржив и као такав без потребе даљег објашњења. Феминистичке марксистичке оријентације које заступају концепцију „друштвених односа репродукције“, и које су на неки начин покушале редефинисати марксизам и дати му „полну компоненту“, морале су да се суоче и са питањем идеологије. Како каже М. Барет, било је јасно да концепција капитализма заступа економистичку димензију идеологије, по којој пол не игра никакву улогу, па дакле и не може да користи феминистичкој анализи. Феминизам је, сматра она, одиграо пресудну улогу у

⁵⁰ У феминистичким истраживањима и литератури о женском питању овај социјални феномен познат је под именом „парадокс рода“ и он показује да: „када се особине или понашање који су повезани са женом процењују негативно или мање вредно – онда је род релевантан, односно, када се особина или понашање који су повезани са женом процењују позитивно или као драгоцен – онда је род ирелевантан“ (видети детаљно: Rosener 1997 :296).

⁵¹ Жарана Папић каже да аналитичка истраживања и резултати феминистичке теорије, „показују да је сфера људске полности у свим друштвеним наукама била и остала тамни континент кад је реч о разумевању људске друштвености. Проблем специфичности људске полности, односа полова, полне разлике, полне дихотомије и хијерархијске опозиције између полова био је најчешће занемариван, или, што је још проблематичније, интерпретиран појмовима помоћу којих је овај друштвени однос бивао извођен, доказиван или оправдаван неким неупитним, природним својствима мушког и женског пола“ (Папић 1997:6).

дезауисању механицистичког третирања идеологије као консеквентног духовног израза економских противречности (Барет 1983:89).

На овакав аспект идеологије женскости битно је утицала Алтисеова концепција идеолошких апарата државе. Алтисе потврђује да идеологија „представља, у свом нужно имагинарном искривљавању, не постојеће односе производње (и друге односе који из њих произлазе), већ изнад свега (имагинарни) однос група према односима производње и односима који из њих произилазе“ (Althusser 1989:82). Ова имагинарна искривљавања дистрибуирају се преко „апарата идеолошке држава“ у које спадају мас-медиа, закони, религија и образовање. Оно што је у његовом раду било одлучујуће за успостављање релационих односа између појединца/појединки и идеолошких модела културе, пре свега, јесте теза о трансформацији индивида у субјекте⁵² у етимолошком смислу, дакле, у потчињене индивиде које су се спремне подређивати. Алтисе подвлачи, да се појединачни субјекти изграђују и репродукују у идеологији. Сам Алтисе није се бавио питањем идеолошког представљања жена.

Међутим, феминистичке истраживачице су употребиле ове појмове да би показале како идеологија подржава и појашњава женску субординацију. „Апарат идеолошке државе чини да се полне раздеобе сматрају „природним“ и „неизбежним“; оне постају део само-идентитета и због тога високо отпорне на промену“ (Mayes 1989:82). Због тога истраживање и критика идеологије сексизма мора поћи од анализе бинарног система мушко-женско и анализе социјалне конструкције полности. Сексизам⁵³ као парадигма социјалне неједнакости мушкараца и жена представља њен идеолошки израз, њену идеологију. Настао је као производ идеологије доминације мушког пола и „означава дубоко укоренен систем веровања, ставова, институција у којима се разлике у суштинским вредностима људи чине на основу њиховог пола и њихове полне улоге.“ (*Fontana Dictionary of Modern Thought* 1977:2).

Феминистичка истраживања друштвеног положаја жене стоје на становишту да разлика између полова није природна и није заснована на

⁵² Лат. *subiectus* 1. онај који лежи под нечим; суседни 2. подложен; извргнут

⁵³ Сексизам је „предрасудама одређено држање, које процењује и вреднује људе у првом реду према стереотипима пола. Ако је такво држање у једном друштву широко распрострањено, онда из њега настају штете које могу ићи до угњетавања, искористишавања, прогањања па и уништавања човека на основу његове полне припадности. Сексизам би се могао односити како на жене тако и на мушкарце. Али, у ствари, жене много више доживљавају и подносе угњетавања и тешкоће због своје полне припадности. То у најмању руку важи за савременост. Јер сексизам према женама корени се такође у једном, данас још више раширеном патријархалном темељном држању, и прима своју ненарушену снагу из идеолошког подупирања и учвршћивања патријархалне праксе“ (Wisniewski, Kunst 1988:471).

биологији („анатомија као судбина жене“), већ да се појединци производе на нивоу идеологије, као полно одређени субјекти уметнути у категорије женскости и мушкости (Walsh 1997:33-34). Функција идеологије је да тако формиране социјалне типове прикаже као производе природе – неупитне и дефинисане. У самом процесу означавања женског родног идентитета одиграва се процес идеологизације. Јер како каже М. Барет, идеологија је „генерички термин за процесе којима се производи, преиспитује, репродукује, трансформише значење“ (Барет 1989:102). А до значења се долази, по њеном мишљењу, првенствено помоћу комуникације и означавања, што подразумева да се у самом пољу културе обезбеђује тло за изградњу идеолошких процеса. Речју, идеологија рода је трансмисија културних образаца који се преносе на личност, формирајући њену родну улогу и идентитет. Родни идентитет жене је конструисан и произилази из њеног анатомског идентитета – као матрица и основа за произвођење и изграђивање идеологије одређених „жеља и усмерења“.

Извесно је да идеологију не можемо посматрати само као рефлекс стварности, већ као и њеног „успешног“ произвођача. Са аспекта родне неједнакости можемо рећи да она не само да је као такву рефлектује, већ је и ствара. Тако што је и интегративни део „симболичке продукције и репродукције неједнакости полова“, она се показује и као незаменљиви део произвођења свести о статусу и месту мушког и женског рода у приватној и јавној области друштва. Треба напоменути да феминистичка теорија инсистира на томе, да се анализира и обележи, како у различитим културама функционише онај део стварности који се тиче система ритуала и симбола везаних за родне идентитете мушкараца и жена. Наиме, за објашњење друштвеног положаја жене пресудна је интервенција око значења рода.

Род је моћан принцип друштвеног живота и на нивоу разумевања значаја социјалне и културне улоге родне идеологије то треба јасно исказати. „Он је систем друштвених пракси на више нивоа, који производи разлике између мушкараца и жена и организује неједнакости на основу тих разлика“ (Wharton 2005:229). Утолико, значење родне структуре као структуре неједнакости не сме подразумевати само разлику, већ оно означава и подразумева „подељеност, угњетавање, неравноправност и интернализовану неравноправност за жене“ (Барет 1989:145).

Како пронаћи и постоји ли „спасоносно“ решење“ да се ослаби и/или елиминише родна неједнакост? Да ли је кључ за „разбијање“ постојеће идеологије женског рода на плану културне праксе и развоја друштва једнаких шанси. Ен Филипс каже, да „род мијења и треба да мијења начин на који размишљамо о демократији, али с обзиром на прожимајућу снагу постојећих традиција, требат ће неко вријеме прије но што појединости новог крајолика постану јасне. Свеједно не бисмо требали очекивати како ће се баш сви детаљи промијенити.“ (Phillips 2001:148). Извесно је да идеологија игра

кључну улогу у одржавању тог „социјалног вектора доминације и субординације“. Може ли се родна идеологија, упркос снажној инерцији доминантног родног система вредности и погледа на свет, „еманциповати“ кроз, као једну од многих алтернатива, родно редефинисани систем институционалног знања и системске одговорности друштва према женама као дискриминисаној групи? Добра пракса неких модерних друштава Европе то потврђује.

Литература

- Abercrombie, N., Hill, S., Turner, S. B. (1988) *The Penguin Dictionary of Sociology*. London: Penguin Books.
- Andersen, M., Taylor, F. (2005) *Sociology: understanding a diverse society*. Thomson Wodsworth: Thomson Learning Inc.
- Althusser, L. (1989) „Ideology and Ideological Apparatus in Cosin”, u: Mayes, P. *Gender*. New York: Longman.
- Бадентер, Е. (1986) *Једно је друго*. Сарајево: Свјетлост.
- Барет, М. (1983) *Потчињена жена*. Београд: Радничка штампа.
- Berger, P. (1963) *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Doubleday.
- The Fontana Dictionary of Modern Thought* (1977). London: Fontana/Collins.
- Grana, S. (2002) *Women and (In)Justice*. Boston: Allyn and Bacon.
- Levit, N. (1998) *Men, Women and the Law*. New York: New York University Press.
- Mayes, P. (1989) *Gender*. New York: Longman.
- Outhwaite, W. & Bottomore, T. (1996) *The Blackwell Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Ортнер, Ш. (1983) „Жена спрема мушкарца као природа спрема културе.” у: Папић, Ж. и Склевиску, Л. (пр.) *Антропологија жене*. Београд: Просвета.
- Папић, Ж. (1997) *Полност и култура*. Београд: Чигоја штампа.
- Phillips, Anne (2001) *(O)Рађање Демократије*. Загреб: Женска инфотека.
- Rosener, Judy B. (1997) „Leadership and the Paradox of Gender“ in: Walsh Roth, Mary, ed., *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*. New Haven: Yale University Press.
- Savić, S. (1995) „Jezik i pol (II), Istraživanja kod nas“, *Ženske studije*, (2-3) : 223-231.
- Wisniewski, R., Kunst, H. (eds.) (1988) *Handbuch für Frauenfrage: Zur Stellung der Frau in der Gegenwart; Informationen – Analysen – Anregungen*. Stuttgart: Verlag Bonn Aktuell GmbH.
- Walsh, M. R. (ed.) (1997) *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*. New Haven: Yale University Press.
- Wharton, Amy S. (2005) *The Sociology of Gender: An Introduction to Theory and Research*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Natalija Žunić

Feminist Context of Gender Ideology

Summary

In this paper, the author deals with the process of gender socialization from the perspective of the feminist social theory. The author examines how this process starts, progresses and develops and, in that context, how gender ideology becomes the basic footing for producing and reproducing gender inequality among men and women. The mutual relations between men and women, as well as their actual position in society, are significantly determined by the attitudes and values commonly accepted in the community at large. Gender roles are social activities which are traditionally “assigned” to men and women on the basis of assumed gender differences. Therefore, there is a need to analyze the entire set of social instruments that contribute to producing stereotypes, gender-bias and “ready-made truths” taking gender roles for granted. Such analysis is necessary in order to understand the mechanism of re-producing gender inequality and creating gender ideology based on the so-called »male« and »female« roles, duties and aspirations.

Key words: Socialization, Sex, Gender, Feminist Theory, Gender Ideology.

Ана Вуковић
Институт друштвених наука
Београд

УДК 316.66-055.2(497.11)"1990/2009"
Оригиналан научни рад
Примљен: 16. 9. 2009. г.

ТЕОРИЈА КУЛТУРНОГ ЗАОСТАЈАЊА И ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У СРБИЈИ*

Резиме

У овом раду биће говора о вези између процеса културног заостајања и друштвеног положаја жена у Србији током деведесетих година. У првом делу, биће говора о теорији модернизације, у склопу које је теорија културног заостајања развијена. Према неким теоретичарима, прелаз из традиционалног у модерно друштво, никада није кратак и потпун, већ представља процес усклађивања претходних вредности система у складу са новим прокламованим модерним друштвеним вредностима. Овај процес, такође, не мора увек довести до одбацивања старих вредности и прихватања нових вредности у потпуности. То је нарочито видљиво када је у питању културни подсистем једног друштва, у коме су друштвена правила, норме и обичаји, настали као резултат процеса дугог трајања, различито (не)отпорни на утицај друштвених промена. Друштвени развој је вишедимензионалан процес, који поред економске димензије мора узети у обзир и остале друштвене подсистеме, културни и политички. Други део рада, обухватиће резултате неких социолошких истраживања о положају жена од 1990. године до данас у Србији. Покушаћемо да укажемо на везу која постоји између процеса модернизације и друштвеног, економског и културног положаја жена на прелазу из традиционалног у модерно друштво. Трећи део рада, обухватиће податке из истраживања о женском покрету, женским групама и организацијама у Србији и Црној Гори, на основу којих ћемо анализирати ставове мушкараца и жена из Србије и Црне Горе о идеалним родним особинама. На основу пројекција мушкараца и жена о важним особинама за идеалног мушкараца и за идеалну жену, може се донекле утврдити какав је однос мушкараца и жена према традиционалним и модерним друштвеним вредностима. У том смислу, разлике у ставовима жена и мушкараца о идеалним родним особинама ће бити објашњене уз помоћ теорије о културном заостајању.

Кључне речи: модернизација, традиционално друштво, друштвене вредности, положај жена, идеалне родне особине.

Концепција „дијахроне модернизације“ и теорија културног заостајања

По марксистичком (лењинистичком) концепту модернизација је процес током ког неразвијенија друштва попримају особине западних друштава првенствено у економији и политици (Антонић 2003). Насупрот томе, функционалистичка концепција модернизације види модерно друштво

* Текст је рад у оквиру пројекта "Развој српског друштва у савременим светским интегративним процесима: перспективе, алтернативе и импликације" (бр.149020), који се ради на Институту друштвених наука (руководилац др Слободан Вуковић) под покровитељством Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије 2006-2010.

као целовито друштвено стање. Кључна подручја савременог друштва – привреда, политика, култура, свакодневни живот – узајамно су повезана у целовити систем. Зато се једно друштво не може успешно модернизовати тако што ће се развијати само један део система.

Функционалистичка представа о модернизацији почива на разликовању традиционалних и модерних друштава. Ово разликовање Парсонс је преузео од Макса Вебера. За Парсонса, као и за Вебера, модерно друштво није само технолошки развијеније од традиционалног, већ су у њему другачији и људски односи, а пре свега су другачије кључне друштвене вредности (види Табелу 1).

Табела 1: Парсонсово виђење два типа друштва

	Традиционално	Модерно
<i>артикулација друштвене структуре</i>	дифузна (помешане улоге, групе и односи)	спецификована (специјализација улога, односа и група)
<i>основа статуса</i>	приписивање (наслеђивање улога, статуса и идентитета)	стицање (лично постигнуће као основа статуса и слободни избор као основа идентитета)
<i>мерило регрутације</i>	партикуларизам (важнији лична оданост и статус од способности)	универзализам (селекција према способностима)
<i>процењивачка жижа</i>	колективизам (важније „од којих је“ него „ко је“)	индивидуализам (лични поступци)
<i>улога осећајности</i>	афективност (постојање уплива емоција на друштвени живот)	неутралност (забрана испољавања емоција, разборитост, непристрасност)

Извор: Sztompka 1993; Антонић 2003.

Пошто модерно друштво чини јединствени систем установа, вредности и технологије, модернизација се може сматрати само као целовити процес развоја свих елемената система. Код функционалиста, који су развијали концепцију модернизације, као што су Смелсер, Ејзенштат и Леви (Smelser, 1959; Eisenstadt 1964; Levy 1966), таква целовита представа модернизације је дошла у први план, а посебно ју је нагласио Вејнер (Weiner 1966). Вејнер је модернизацију одредио као усклађени развој најбитнијих делова друштвеног система – привреде, политике, управе и културе. У појединим периодима нагласак у развоју може бити на једном од ових подручја, али успешна модернизација значи усклађеност и интегрисаност свих елемената система.

О томе је посебно говорио Смелсер (1967/1973), као о „модернизацији на шест поља“: *економском* (примена научних знања у производњи, прелаз од ситне ка тржишној пољопривреди итд.) *политичком* (изградња националне

државе, ефикасне управе итд.), *образовном* (ширење општег образовања, писмености), *религиозном* (секуларизација), *породичном* (потискивање породичних веза и већа специјализација улога) и *стратификационом* (доминација стеченог уместо приписаног статуса). Овим пољима Инкелес (1976) ће додати и седмо поље – *психолошко*. На психолошком пољу модернизацију чини еманципација људи од традиционалних ауторитета, ширење недогматског мишљења, већа отвореност за нова искуства, ширење вере у разум и науку, значајније планирање времена, жеља за друштвеном промоцијом и већа окренутост будућности (Антонић, 2003). Данас у друштвеној науци преовладава оваква представа о целовитости модерног друштва, па онда и модернизације, као процеса његовог настанка (Табела 2).

Табела 2: Штомкино виђење два типа друштва

	Традиционално	Модерно
<i>економија</i>	статична, натурална, пољопривредна, затворена	динамичка, индустријска, отворена, тржишна
<i>стратификација</i>	на основу приписаног статуса, затворена, велике неједнакости, сиромашни као основна класа	на основу тржишног положаја, отворена, смањење неједнакости, доминантна средња класа
<i>политика</i>	слаба и нерационална управа, ауторитаризам/ауто-кратија, децизионизам, ексклузивно грађанство	јака и рационална управа, демократија, владавина права, опште грађанско право
<i>култура</i>	магичка, религиозна, и елитистичка	сцијентистичка, масовна и секуларна
<i>свакодневни живот</i>	повезаност радног и породичног живота, етос заједништва и преживљавања, слаба граница породице и окружујућих заједница	одвојеност радног и породичног живота, етос потрошачког индивидуализма, јака граница према друштвеном окружењу
<i>личност</i>	скептичност према иновацијама, високо вредновање сигурности, као и сложности у мишљењу и делању, поштовање друштвених ауторитета, изузетни значај прошлости	отвореност за нова искуства, толерисање и подстицање различитости у мишљењу, спремност за рационални ризик, етос такмичења, окренутост ка будућности

Извор: Sztompka 1993; Антонић 2003.

Поставља се, међутим, питање шта се догађа, током процеса модернизације, када је на једном друштвеном пољу бржи развој него на другом? Промене у модерним друштвима, наине, најчешће су у неједнаким размерама и изукрштане, тако да често, у структуралном смислу, имају облик сегменталне

„дијахроније“ (Ранковић 1981:112). У том смислу је могуће говорити о „дијахроној модернизацији“ код које долази до заостајања у једном сегменту структуре, феномен који Огбарн дефинише као „културно заостајање“ (Ogburn 1964). „Културно заостајање“, по Огбарну, „дешава се када се један од два дела културе, који су корелативни, више или у већем степену мења него други део, због чега између та два дела настаје недовољна усклађеност (less adjustment) него што је претходно постојала“ (Ogburn, 1964:86; према Ранковић 1981:184).

У раздобљу када постоји културно заостајање, односно „лоша усклађеност“ (maladjustment) делова друштвеног система, настаје извесна нефункционалност система, то јест долази до поремећаја друштвене равнотеже. То врши притисак на закаснили сегмент структуре како би се надокнадио заостатак, а „дијахронија“ претворила у „синхронију“. Овај процес заостајања и усклађивања могао би се, по Огбарну, представити као у Табели 3:

Табела 3: Огбарнов модел заостајања и сустизања

сегмент	1. ступањ	2. ступањ	3. ступањ
А	-----	-----	XXXXXXXXXXXXXXXX
Б	-----	XXXXXXXXXXXXXXXX	XXXXXXXXXXXXXXXX

Извор: Ogburn 1964:206; према Ранковић 1981:185.

Као што се види из табеле, на 1. ступњу постојала је хомогеност и усклађеност корелативних сегмената А и Б, и систем је био у равнотежи. На 2. ступњу сегмент Б се променио, што је довело до неравнотеже и извесне нефункционалности система. То је вршило притисак на сегмент А, што је довело до тога да се на 3. ступњу и он промени. Успостављена је нова хомогеност и усклађеност корелативних сегмената А и Б, и систем се поново налази у равнотежи.

Културно заостајање и положај жена током деведесетих година у Србији

Са правом се сматра да ниво еманципације жена представља један од главних показатеља опште еманципованости друштва. Такође се сматра да снажан друштвени положај жена у једном друштву показује ниво развијености датог друштва. Током деведесетих година у Србији, због економске кризе, санкција и рата, дотадашњи друштвени положај већег дела и жена и мушкараца доведен је у питање. Многи социолози сматрају да је у том периоду дошло до процеса ре-традиционализације родних улога у друштву (Милић 2002). Према Анђелки Милић „процесом ре-традиционализације улога оба пола, започети модернизацијски конфликти на родној основи из претходне социјалистичке фазе само се привремено одлажу, заташкавају, умирују и евентуално премештају на нека друга подручја породичних и не-

породичних односа и активности” (Милић 2002:13). Такође, према истој ауторки, последице промена на плану родних односа („ре-патријархализација представа о улогама полова у породици и друштву”) утицале су на појаву „мачоизма” код мушкараца која се очитује у порасту насиља и агресивности у породици и друштву, а код жена на повратак традиционалним породичним улогама мајке и домаћице. Анализирајући породицу и породичне односе, социолози су утврдили да су током деведесетих у Србији ојачале традиционалне женске родне улоге и да су жене повратком традиционалистичких образаца кроз „културу жртвеног микро-матријархата” (Благојевић 1997:85) враћене неколико корака уназад у друштвеном положају. Такође, према истраживањима, жене су током деведесетих најчешће прве губиле економску сигурност (принудни тзв. плаћени одмори, па затим отказ у државним фирмама), чиме је значајно угрожена њихова економска независност и квалитет живота. Приметно је да је тада, у друштвеној структури дошао до изражаја традиционални културни образац по коме је мушкарац хранитељ породице, а тиме и став да је његова запосленост важнија од запослења жене. Овде ваља напоменути, да је једна од вредности социјалистичког система била и пуна запосленост жена, која је сматрана врхунцем женске еманипације у друштву (Брунбауер 2002, Милић 1994). С обзиром на то, могуће је претпоставити да би развој ситуације ишао другим током да криза није настала.

Занимљиво је да је већина жена у социјализму, била помирљива према ситуацији двоструког радног оптерећења (на послу и у породици), што је касније довело до тога да су се губитком економске сигурности почетком деведесетих нешто лакше прилагодиле промени стања (повратак у породицу), што није био случај са мушком популацијом. Такође, сектори у којима је била изразито висока стопа запослености жена били су угрожени (образовање, здравство, текстилна индустрија итд.).

На који начин друштвено-културне вредности утичу на положај жене у традиционално-патријархалном друштву? У традиционалним друштвима, улога жене веома је значајна, јер жена у приватној сфери (породици) има већу слободу да организује свој микрокосмос, и тако утиче на функционисање и задовољење потреба свих чланова породице. У тим друштвима, ангажовање жене ван породице, омеђено је традиционалним нормама и, у већини случајева, делимично или потпуно онемогућено. Према М. Благојевић основни и најважнији проблем који се отвара у анализи друштвених неједнакости између полова (родова) у друштву је садржај те неједнакости. Такође, према истој ауторки, производе се разлике у друштвеном положају то јест „учешће у расподели материјалног богатства, моћи и угледа, нема ни појединачно ни заједно, ни објективно ни субјективно, за жене и за мушкарце подједнак значај” (Благојевић 1991:89). На основу емпиријског материјала, ауторка је истраживала повезаност других друштвених неједнакости и неједнакости

међу половима. Испитиване су неједнакости у: а) индивидуалном положају жена и мушкараца (учешће у расподели материјалног богатства, моћи и угледа); б) промоцији жена у друштву (доступност виших друштвених положаја на хијерархијској лествици); в) неједнакост материјалног положаја домаћинства жена и мушкараца из узорка као последица брачне хетерогамije; г) разлике у ставовима мушкараца и жена о друштвеним неједнакостима. С обзиром на тему нашег рада, задржаћемо се само на четвртом аспекту, то јест на подацима који се односе на разлике у ставовима мушкараца и жена о неједнакостима, на основу којих Благојевић формулише једну од четири хипотезе. Према тој хипотези, жене су чешће од мушкараца склоне да у својим ставовима о неједнакостима показују фамилијаристичке вредности (као што су солидарност, кооперација, помоћ, једнакост и сл.). Оне такође сматрају, да су од промена у области политике значајније промене у квалитету живота (свакодневици).

На основу неких показатеља, као што су ниво образованости жена, проценат неписмених жена, удео у структури одређених занимања, можемо уочити у каквим су тада друштвеним условима формирано друштвено-културни ставови жена, као и да ли наведени индикатори утичу на заступање традиционалних или модерних друштвених вредности. Наиме, део резултата истраживања крајем осамдесетих година у Југославији, уочено је да је процес индустријализације (као један део процеса модернизације) потпомогао да мушка популација у већини изађе из пољопривредне делатности, а да у мешовитим домаћинствима жена остане главни носилац пољопривредне производње. Тако да, „у транзиционом периоду преласка из пољопривредног у индустријско друштво развој чак доноси повећање разлика у професионалној структури мушкараца и жена” (Благојевић, 1991:95). То је веома значајан податак, с обзиром на то каква је била образовна структура жена старих 15 и више година. У Србији без покрајина, према попису из 1981. године: 27,5% без школске спреме (19,3% неписмених), средње образовање 19,1%, више образовање 2,0% и високообразованих жена било је 2,7% (СЗС: попис 1981, према Благојевић 1991:94). Такође, друштвена промоција жена била је слабија од друштвене промоције мушкараца због деловања системске инхибиције.⁵⁴

Нешто каснија социолошка истраживања, из друге временске перспективе (крајем деведесетих) покушала су, такође, да боље разумеју и објасне промене које су у сфери односа полова настале током деведесетих. Тако, на пример, Марина Благојевић у свом тексту „Жене и мушкарци у Србији 1990-

⁵⁴ Системска инхибиција је скуп инхибиторних механизма који делују у различитим друштвеним областима (у породици, на тржишту радне снаге, у образовању, у радним организацијама, масмедијима итд.) уз помоћ којих се жене задржавају на нижим нивоима друштвене структуре, и које ометају или онемогућавају промоцију жена у друштву (Благојевић 1991:97).

2000: уродњавање цене хаоса” анализира везу између рода и транзиције, биланс промена у периоду од 1990-2001, и повезаност родности и промена које су настале у периоду од 1995 до 2001. у Србији. Ауторка, такође, сматра да у транзицији не постоји једна „утабана стаза”, универзална матрица трансформације, затим, да је важно уочити разлике које постоје међу земљама у транзицији (Централне, Источне и Југоисточне Европе), и да би Србија с обзиром на период „одложене транзиције” могла нешто да научи или искористи искуства других земаља и унапреди своју позицију.

Као што смо већ навели у овом раду, процес трансформације вредности из једног у друго друштвено стање је нужно дуг процес, процес преиспитивања и стављања на тест старих вредности (у овом случају акценат је на родним вредностима). Промена старих родних улога и вредности, или задржавање неких, а преузимање нових родних улога и вредности и њихова употреба у друштву, зависе и од структуралног фактора (важеће друштвене вредности) и од индивидуалног фактора (вредности појединца). Што је у случају земаља у транзицији, „које су прошле и још увек пролазе кроз веома сложене и међусобно повезане процесе ре-традиционализације и ре-патријархализације јавних дискурса и јавног мњења. У периоду опште нестабилности и неизвесности, потрага за сигурношћу у откривању „правих”, „трајних”, „вечних” вредности је најчешће преведена у низ веома конзервативних ставова, који оправдавају сексизам и искључивање различитих облика „Другости”” (Благојевић 2002:294).

Дакле, економске друштвене промене и заостајање у друштвено-културном развоју неминовно су утицали на положај жена и заостајање у прихватању, или можда боље рећи у примени нових индивидуалних образаца „мушкости” и „женскости”, и родних режима,⁵⁵ који би се разликовали од традиционалних образаца. Наклоњеност жена фамилијаристичко-егалитарним вредностима (као што су солидарност, брига о другима и сл.), на прелазу из традиционалног у модерно друштво, нарочито изражена у периодима кризе, може се сматрати потребом жена да се зарад минималног функционисања система (породице) жртвују лични развој и напредак. С друге стране, може се тумачити као потреба жена да се задрже одређене традиционалне вредности (заједништво, помоћ угроженима) и традиционалне родне улоге (мајка, домаћица), без обзира на то што се кроз напредак помаљају нове вредности и нови друштвено-прихватљиви обрасци понашања. Такође, приметно је да је у периоду од почетка друштвене кризе (почетком деведесетих), до данас, било

⁵⁵ М. Благојевић под синтагмом родни режим подразумева релативно структуриране односе између полова, у институционалном и ванинституционалном окружењу, на симболичком нивоу (дискурса) и на реалном нивоу (пракси). Структурација се огледа у различитим родним идентитетима, родним улогама и родним презентацијама (Благојевић 2002:311).

„сукоба” старих и нових конструката мушкости и женскости (додуше чешће на симболичком него на реалном плану), а и нешто уочљивије у ставовима женске популације. О овоме биће више речи у наредном делу рада.

Разлика у представама о идеалним родним особинама

Промене настале током деведесетих година у друштвеној структури утицале су на промене у ставовима жена и мушкараца о индивидуално пожељним родним особинама. Иако не сматрамо да се само на основу ових података може са сигурношћу тврдити да жене чешће него мушкарци желе да прихвате „модерније” обрасце, резултати неких социолошких истраживања ипак показују одређену тенденцију у том смеру.

У том смислу, М. Благојевић сматра да је и на локалном нивоу (регионалном, националном) и на глобалном дошло до „имплозије патријархата“, то јест, да су родни режими промењени јер је дошло до јачања индивидуализације, кризе модела нуклеарне породице, јачања конкуренције на тржишту, и смањивања разлика између родних улога. Она закључује да су „родни режими једно од места (‘sites’) на којима се у ствари одиграва глобализација“, и да је превасходно глобализација културе довела до преплитања и приближавања система вредности из различитих култура, што је смањило разлике између родних режима, посебно међу млађом популацијом (Благојевић 2002:289).

Показатељ нивоа развијености друштва је између осталог и схватање функција и односа између полова (Папић 1997:245). Сматра се да се у темељу сваке структуралне диференцијације налазе родне улоге и њихова подела. „Чињеница да репродукција људског живота почива на двополности/двородности људског бића довољна је да укажемо на то да је свака култура ту чињеницу људске природе на много начина `прерадила` у чињеницу културе” (Папић, 1997: 245). Родна разлика није значајна само да би се организовао однос између жена и мушкараца („природе” и „културе”), већ да би се уредио систем друштвених односа који се заснива на овој разлици.

У том светлу, идеалне мушке и женске родне особине откривају најраспрострањеније ставове, вредности, па и владајуће предрасуде које детерминишу односе у друштву. Кроз слику идеалне жене и идеалног мушкараца, изражава се читав систем вредности који се односи на „поседовање или придавање одређених културних својстава понашања припадника пола (женственост односно мужевност)” (Милић 2001: 131). Ова слика је у вези са полним идентитетом, који се формира још у детињству. То је процес у коме дечаци и девојчице усвајају особине, вредности, понашања примерена њиховим мушким и женским родним улогама у одређеној култури, а које ће им „помоћи” да касније преузму одговарајуће родне улоге (Рот 2003:87 и даље).

Тако се у традиционалним друштвима девојчице васпитавају да буду послушне, емотивне, толерантне итд., а дечаци да буду храбри, активни, успешни итд.

Као и свако друго понашање, и „женско” и „мушко” понашање такође се уче, па се мушкарци и жене често понашају према очекивањима која поставља култура у којој одрастају и живе. То понашање се не учи само путем награде и казне, већ и тако што дете индиректно усваја одређену родну улогу, имитирајући понашања одраслих (Милић 2001: 186). Тако се ствара и полна стереотипизација, као производ потребе да се генерализацијама дође до одређеног броја категорија и својеврсног референтног оквира који се користи у односу према супротном полу. С обзиром да полни стереотипи настају у детињству, касније, спољни услови могу допринети томе да се полни стереотипи утврде, утемеље или можда и промене.

У патријархалном моделу полних стереотипа постоји јасна подела на пожељне мушке (маскулине) и женске (феминине) родне особине. Маскулине особине су, рецимо, физичка снага, самосталност, самопоуздање, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, храброст, рационалност, заштитничко понашање, а феминине особине су емотивност, верност, нежност, лепота, саосећање, романтичност, способност да се воли, брига о деци, брига о другима, пожртвованост итд. Од идеалног мушкарца се очекује да првенствено има маскулине особине, а од идеалне жене феминине.

Патријархални модел идеалних родних особина настао је као резултат поделе родних улога у традиционалним друштвима. У таквој подели јавна сфера је била намењена мушкарцима, а приватна женама. Јавна сфера традиционалних друштава била је бременита насиљем и агресивношћу, а већина послова била је везана за пуко коришћење физичке снаге. Отуда су маскулине особине биле изузетно пожељне, као нешто што обезбеђује опстанак и заштиту породице.

Процес модернизације, међутим, довео је до суштинских промена у сфери рада, као и у јавној сфери. Физичка снага престаје бити основни услов опстанка и напретка породице, а насиља и агресивности је све мање у јавној сфери. Уместо снаге и агесије, значај, као вредности, добијају информисаност и комуникативност. То у најразвијенијим друштвима доводи до уобличавања једног сасвим другог модела идеалних родних особина – тзв. андрогиног модела. То је спој мушких и женских особина који одговара захтевима модерног друштва, модерне сфере рада и модерне јавности. „Андрогиност подразумева спој емоционалног и интелектуалног, храбрости и нежности, правичности и милосрђа у исти мах представља и мост којим се премашћује усамљеност која раздваја полове” (Кандидо – Јакшић 2001:15). Реч је о моделу који и од мушкараца и од жена захтева да буду саосећајни, рационални, емоционални, предузимљиви, нежни итд. (Вем 1974).

Прва истраживања представа о идеалним родним особинама код мушкараца и жена, у развијенијим друштвима, показала су повлачење патријархалног и успон андрогиног модела идеалних родних особина (Gilbert et al. 1978). Временом, патријархални модел је био све мање присутан, а андрогини све заступљенији, како код жена, тако и код мушкараца (мада је извесна биолошки условљена родна разлика и даље наставила да егзистира; Weinstein et al. 2009). Тако се може поставити теза да процес културне модернизације подразумева и убрзани прелазак са патријархалног на андрогини модел идеалних родних особина.

Каква је, у том погледу, ситуација у нашем друштву? За ову прилику користиће се истраживање из 2001. године (у коме је учествовала и ауторка овог рада), у коме су испитивани и ставови опште популације о идеалним родним особинама мушкараца и жена. Реч је о истраживању „Женски покрет, женске групе и организације крајем миленијума у Србији и Црној Гори”, које је спроведено од стране истраживачке екипе са Одељења за социологију Филозофског факултета у Београду, у координацији професорке Анђелке Милић. Анкетирани су жене и мушкарци из 23 места у Србији и Црној Гори. Истраживањем је обухваћено 1 423 испитаника. Коришћен је квотни узорак, по месту и полу и анкетни метод за прикупљање података. Испитивано је 25 идеалних родних особина, које су подељене у четири групе: 1. Спољашње особине: физичка снага и лепота; 2. Емотивност и вођење бриге: нежност, романтичност, верност, емотивност, саосећање, брига о деци, брига о другима, способност да се воли; 3. Делатне особине: успешност, способност да се преузме ризик, способност за руковођење, активност, самопоуздање, самосталност, рационалност; 4. „понашајне” особине: пасивност, покорност, пожртвованост, агресивност, сексуално искуство, храброст, заштитничко понашање, комуникативност. Испитаници су замољени да оценом од 1 (апсолутно непожељна особина) до 5 (апсолутно пожељна особина) оцене колико свака од 25 наведених особина одговара њиховом схватању идеалног мушкарца односно идеалне жене. Мерење је извршено тако што смо сабрали оцене 4 и 5 и добили табелу социјално пожељних особина код мушкараца и жена за оба пола.

Према процени мушкараца првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: самопоуздање (95,4 посто), активност (94,4), храброст (93,4), комуникативност (92,4), брига о деци (92,2). Мушко виђење пет пожељних особина идеалне жене обухватало је: самопоуздање (94,6), успешност (93,2), активност (93,2), бригу о деци (92,4) и самосталност (91,2). По процени жена, првих пет социјално пожељних особина за идеалног мушкарца биле су: брига о деци (97,8), способност да се воли (92,3), нежност (89,3), верност (88,6), комуникативност (86,9). Идеалну жену, по самим

женама, требало би да краси: брига о деци (96,6), способност да се воли (94,8), самопоуздање (94,4), комуникативност (93,6) и самосталност (91,6).

На први поглед, андрогини модел идеалних родних особина био је присутан и у налазима овог истраживања. Мушкарци су и од жена и од мушкараца очекивали да буду активни, самопоуздани и да брину о деци, а жене су код оба пола цениле комуникативност, а код свог самосталност. Ипак, већ на нивоу првих пет ранжираних пожељних особина може се уочити и важна разлика код мушкараца и жена, која постоји у нашем друштву, у схватању идеалних родних особина. Мушкарци, наиме, најпре далеко више цене активност мушкараца, као типичну маскулину особину, него што је случај код жена. Док 94,4 посто мушкараца активност види као пожељну особину идеалног мушкарца, то жене раде у свега 73,9 посто случајева. Са друге стране жене код идеалног мушкарца, више вреднују као пожељне тзв. феминине особине, пре свега способност да се воли, нежност и верност. Код мушкараца, међутим, способност да се воли је мање важна идеална особина за мушкарце (88,1) од способности да се руководи (90,2) и способности да се преузме ризик (90,6), а верност и нежност су тек на 17. и 18. месту пожељних особина (са свега 68,3 и 67,4 процената највиших оцена).

Такође, ово истраживање је показало да српски и црногорски мушкарци и даље изузетно цене физичку снагу, као идеалну мушку особину, док жене ту особину не вреднују превише, и стављају је далеко испод мушке лепоте, као пожељне особине. Чак 81,9 посто мушкараца, у овом истраживању, оцењује физичку снагу као важну особину за мушкарца, док то чини свега 18,2 посто жена! Ово истраживање је показало да мушкарци у Србији и Црној Гори чак и од жена очекују да поседују физичку снагу (80,5 посто), док то жене саме од себе очекују у далеко мањем степену (30,5 посто). Очигледно, мушкарци се и даље држе традиционалног очекивања да и жена мора обављати физички тешке послове и зато треба да буде снажна и издржљива. Насупрот томе, лепота је за 65,8 посто жена веома пожељна особина за мушкараца, док сами мушкарци сматрају да је та особина за мушкараца важна у свега 29,5 посто случајева.

Ова разлика у схватању значаја физичке снаге код мушкараца и жена у нашем друштву показује колика је још увек снага патријархалног модела код наших мушкараца. У патријархалној култури, наиме, као што смо већ рекли, изузетно је заступљено схватање да мушкарац треба да буде физички јак и снажан. У традиционалном друштву мушкарац једноставно мора да обавља тешке физичке послове, због чега је потребно да буде јаке конституције. Насупрот томе, лепота је била резервисана пре свега за жену, док се од мушкараца она није очекивала. Систем вредности се, међутим, у модерном друштву променио. Физичка снага више није толико неопходна за елементарно преживљавање, док се критеријум лепоте, као пожељне особине, у многоме

проширио и на мушкарце. У случају овог истраживања видимо како су ту чињеницу жене у Србији и Црној Гори одлично разумеле, док мушкарци и даље задржавају старе, патријархалне родне стереотипе.

Слична разлика у схватању идеалних родних особина постоји и када су у питању особине као што су храброст, способност за руковођење или заштитничко понашање. Тако је способност за руковођење за наше мушкарце много важнија особина идеалног мушкарца (90,2), него што то оцењују наше жене (69,1). Слично је и код особине која је описана као „способност да се преузме ризик”, коју, за идеалног мушкарца, као неопходну истиче 90,6 посто мушкараца и свега 57,5 посто жена. Ова разлика је такође последица задржавања патријархалног модела код српских и црногорских мушкараца. У традиционалном друштву, наиме, мушкарци су ти који су руководили неком групом људи или решавали питања од значаја за заједницу, баш као што су традиционално руководили и организовали послове од важности за породицу. Руководећа места увек захтевају борбеност, хладнокрвност, агресивност, па и спремност на ризик. Стога су такве особине биле резревисане првенствено за мушкарце. Жена је могла да „руководи” само женским пословима, у којима ризик практично да није постојао, па се од жена, у патријархалним друштвима, очекивало да „воле” стабилност и сигурност, а да избегавају сваку врсту ризика. Ово истраживање одлично рефлектује задржавање таквог начина размишљања код мушкараца у Србији и Црној Гори.

И храброст као особину идеалног мушкарца такође су сами мушкарци у овом истраживању стављали на највише место (93,4). Они су је чак очекивали и од жена (90,6 посто). Насупрот томе, жене су је, као идеалну особину за мушки пол, стављале на дно лествице (63,4), мада су је цениле кад је реч о пожељним женским особинама (80,0). И ово се једнако може објаснити задржавањем патријархалног модела код наших мушкараца. Традиционална култура је, наиме, војничко-ратничка, и у њој је храброст веома цењена особина. Зато се код мушкараца пре свега ценила храброст показана у рату, у одбрани најближих и земље. У модерном, индустријско-комерцијалном друштву, међутим, тако схваћеном концепту („мушке”) храбрости не придаје се особито велики значај. У модерним друштвима, за постизање високог положаја или моћи у друштву, много су пожељније особине, рецимо, социјална интелигенција или добра информисаност. Због тога жене у САД, како показују најновија истраживања, код мушкараца далеко више цене способност да се воли (скор 4,81), па и постојање смисла за хумор (4,48), него храброст (3,91) (Weinstein et al. 2009).

Заштитничко понашање се, такође, у истраживању пожељних родних особина у Србији и Црној Гори, показало као изузетно важна особина за мушкарце. Ово је случај и када је реч о њима самима (87,9), али и када је реч о женама (83,7). Насупрот томе, жене у Србији и Црној Гори заштитничко

понашање далеко мање виде као важну особину мушкараца (40,6), али и жена (53,2). И ова разлика се да објаснити диспаратним моделима пожељних родних особина. Заштитничко понашање је, наиме, потпуно у складу са традиционалним схватањем родних улога, где је мушкарчева одбрана и заштита жене и деце кључна за преживљавање породице. Мушкарац је своју породицу штитио првенствено физички, а жена социјално. У модерном друштву, међутим, послове заштите обављају друштвене службе: физичку заштиту полиција и обезбеђење, социјалну разне социјалне службе. Отуда, заштитничко понашање је данас више одлика патерналистичког менталитета него функционог и рационалног понашања.

Сличне разлике добијене су и у погледу осећајности, као пожељних образаца понашања. Тако је, рецимо, романтичност особина идеалног мушкараца коју сами мушкарци веома мало цене (свега 53,4 посто). Треба рећи да чак и код жена мушкарци не воле претерано ову особину (67,5). Насупрот томе, жене у чак 79,0 посто ову особину сматрају пожељном код идеалног мушкараца, а у 74,0 посто и код идеалне жене. Романтичност као особину идеалног мушкараца или жене треба поредити са рационалношћу, као пожељном особином. Тако наши мушкарци и од мушкараца и од жена очекују да буду далеко више рационални него романтични. У 80,7 посто случајева мушкарци су рационалности дали високе оцене, када је у питању идеалан мушкарац, што је далеко више од 53,4 посто, колико њих цени романтичност. Рационалност је код мушкараца цењена и у 81,8 посто случајева када су у питању жене (опет више него романтичност, која је заступљена са 67,5 посто). Жене би, међутим, код мушкараца више волеле романтичност (79,0 посто) него рационалност (74,2 посто), мада код сопственог рода више цене рационалност (80,3) него романтичност (74,0).

И нежност као мушка особина високо је рангирана код жена (89,3 посто), док је код мушкараца она на 18. месту (67,4 посто). Насупрот томе, нежност се као женска особина и код мушкараца и код жена слично цени (мушкарци 84,6 посто, жене 89,4 посто). И емотивност жене више цене него мушкарци. За мушкарце, емотивност је цењена особина код мушкараца у 60,6 посто случајева, а код жена у 73,8 посто, док је код жена емотивност цењена код мушкараца у 82,9 посто случајева, а код жена у 79,3 посто. И ставови полова о саосећању као особини су такође различити. Жене мисле да саосећање треба да буде једнако заступљено и код мушкараца и код жена (79,7 и 78,4), а мушкарци да је саосећање особина пожељнија за женски (74,3), него за мушки пол (61,9). И ово разликовање резултат је традиционалне слике пожељних родних особина, која жену првенствено види у приватној сфери. По патријархалном моделу, тек у сфери приватности саосећање, као део бриге о потребама свих чланова породице, постаје суштински важна карактеристика. За мушкарце је, међутим, резервисана

јавна сфера, у којој нема саосећања, већ преовлађују оштра такмичења и беспошtedна конкуренција.

Уопште, традиционална подела родних улога по принципу рационални мушкарац – емотивна жена, последица је различите заступљености у патријархалним друштвима мушкараца и жена у јавној и приватној сфери. Док је јавна сфера, у којој су мушкарци били већином учесници, област у којој се не комуницира путем емоција, са друге стране, у приватној сфери, емоције су биле пожељне у свим облицима односа. Ове родне разлике неговане су још од детињства, тако да се девојчицама није бранило да слободно испољавају емоције, док су се дечази у том погледу рестриктивније и строжије васпитавали. Емоционалност мушкараца била је прихватљива само у породици, али и ту до одређене границе (пошто би интензивно показивање осећања довело до губитка ауторитета традиционалног мушкараца). Са друге стране, пошто је примат у доношењу одлука, како у породици тако и шире у друштву, припадао мушкарцима, то је рационалност код одлучивања и понашања такође везана за идеалне родне особине мушкараца. Ове стереотипе су мушкарци у Србији и Црној Гори, како је показало ово истраживање, и даље задржали, док су жене испољиле далеко већу меру еманципације и прихватања андрогиног модела пожељних родних особина.

Коначно, значајне разлике у оцењивању важности појавиле су се и и када је реч о верности, као пожељној родној особини. Њу жене стављају на високо, 4. место међу пожељним особинама мушкараца, са 88,6 посто високих оцена, док је мушкарци стављају на 17. место пожељних мушких особина, са 68,3 посто високих оцена. Женску верност, међутим, мушкарци много више цене, дајући јој високе оцене у 82,8 посто случајева, слично као и саме жене (80,6 посто). Истражујући ставове адолесцената Маја Кандидо-Јакшић је дошла до сличних закључка када је реч о стереотипним ставовима мушкараца о значају женске верности (Кандидо – Јакшић, 1995:153). Ауторка такав став повезује са традиционалним схватањем брака по коме је он ретко био израз љубави, већ породична и друштвена обавеза из економских разлога и због добијања потомства. По њој, инсистирање на женској верности и стварање осећаја грешности је, кроз историју, био начин да се сузбије сексуалност жене и да се жене држе у покорности.

И доиста, верност је особина која је, у традиционалном систему вредности, била повезивана првенствено са женским полом. Жене су васпитаване да је верност најузвишенија женска особина. Целокупан однос мушкараца према жени и њен положај зависили су од њене верности. Стога је у традиционално-патријархалној култури постојао двоструки морал: један за жене, други за мушкарце. Код жена је подстицана верност као показатељ њиховог морала, а неверност је најоштрије осуђивана. Жена је усмеравана на однос са само једним мушкарцем, и то искључиво у званичном браку.

Насупрот томе, мушкарцима је толерисан већи број жена, истовремено или у низу, при чему је тај број показивао њихову моћ и мушкост. У модерном систему вредности, међутим, напушта се идеја да је верност особина првенствено резервисана за женски пол, већ се од партнера очекује реципроцитет, тако да се сматра да и мушкарци, као и жене, у једнакој мери треба да буду верни. Ово модерно схватање жене у Србији и Црној Гори далеко више прихватају него мушкарци, који се и даље држе старог, патријархално-маскулиног модела пожељних родних особина.

Све у свему, ово истраживање је јасно показало да се наше друштво и даље налази на прелазу од патријархалног ка модерном типу заједнице. Стари полни стереотипи још увек су присутни, али и андрогини модел родних особина све више се шири. Утврђено је, несумњиво, да је код мушкараца знатно више заступљен патријархални модел идеалних родних особина, а код жена андрогини. Андрогиност се показује као важан фактор у трансформацији традиционалне патријархалне породице у модерну, у којој не постоји доминација и агресија, већ пријатељство и поверење. Међутим, патријархална подела родних улога и даље преовлађује код мушкараца, док жене теже андрогином моделу, у коме се динамички комбинују „мушке” и „женске” пожељне особине. Жене у Србији и Црној Гори преузеле су све оне важне „мушке” особине од значаја за јавну сферу, задржавајући важне „женске” особине, од значаја за приватну сферу. Већина мушкараца, међутим, и даље се идентификује са традиционалним, „супериорним”, мушким улогама и типично патријархалним моделом понашања, који подразумева дистинкцију и дистанцу пожељних маскулиних и фемининих родних особина, тако да мушкарцима припада доминација у јавној сфери, док је за жене резервисана првенствено сфера приватности.

Културно заостајање и структура моћи

Очигледно је да, посматрано из угла родних очекивања, постоји значајна разлика између два елемента културног система нашег друштва. Један сегмент система – по својим културним карактеристикама, односно по прихватању и заступању модерног система вредности – развијенији је, док је други слабије развијен, односно, и даље задржава део културних карактеристика старог (традиционалног) система вредности. Ако се послужимо Огбарновим моделом културног заостајања, можемо рећи да се културни систем родних очекивања у нашем друштву налази у стадијуму 2. (табела 3). Наиме, дошло је до позитивне промене, у склопу процеса модернизације, корелативног Б, али је сегмент А остао непромењен, односно остао је исти као и на ступњу 1. То доводи до извесне неравнотеже, до појаве напетости, па и конфликта, између сегмената А и Б, што су све показатељи нефункционалности

система. У овом, конкретном случају, та нефункционалност се може видети кроз кризу породице и поделе родних улога у савременом српском друштву. То ће све вршити притисак на сегмент А, како би се и он променио и тако поново успоставила усклађеност корелативних сегмената А и Б, и систем вратио у равнотежу.

Зашто је дошло до заостајања сегмента А, према Огбарновом моделу културног заостајања? Одговор на ово питање лежи у позицији сегмената у структури моћи. Актери који попуњавају привилегована места у структури моћи неког система теже прихватају промене тог система због којих они губе привилеговане аспекте свог положаја. Насупрот томе, актери у систему који су били негативно привилеговани, брже прихватају оне његове промене којима се легитимишу нови односи унутар система. То се првенствено огледа у инерцији система вредности код некада привилегованог сегмента структуре, и брзог прихватања новог система вредности код некада подређеног елемента структуре.

Нема никакве сумње да су родне улоге у патријархалном моделу друштва биле распоређене тако да су непрестано перпетуирале структурално произведену потчињеност жена. „Принцип инфериорности и искључења жене”, писао је о томе Бурдије, „који митолошко-обредни систем (традиционалног друштва – А. В.) потврђује и проширује тако да од њега прави принцип поделе свих светова, није ништа друго до фундаментална дисиметрија између субјекта и објекта, делатника и средства, која се успоставља између мушкарца и жене на терену симболичких размена, однос производње и репродукције, чији је централни диспозитив брачно тржиште, а које су темељ сваког друштвеног поретка” (Бурдије 2001:61). Отуда је дискриминација жена био онај кључни појам који је означавао специфичан положај жена у патријархалном друштву. Као што је то за српско друштво објаснила Марина Благојевић, „живавост” дискриминације у патријархалном систему произилазила је из тога што је дискриминација жена као таква била функционална, тј. имала је двоструку улогу у репродукцији друштвеног система: економску, која се састојала у економској експлоатацији жена (недовољно плаћени рад на тржишту, неплаћени домаћи рад, жене као резервоар радне снаге итд.), и политичку функцију (потиснутост жена из сфере јавности у чисто приватну сферу) (Благојевић 2002:481).

Промена у друштвеној структури, до које је дошло у процесу модернизације, пореметила је такав однос снага у друштву. Економска и политичка модернизација, као и модернизација образовања, које су постепено доводиле до све већег укључивања жена у сферу рада и јавности, нарушиле су традиционалне односе моћи између полова. Жена је, у све више аспеката, престала да буде „пасивно лице“, „објект“, „пратилац“ и „тихи помоћник“ јединог, системски привилегованог, агенса друштвених догађања (тј. мушкарца),

постајући и сама агенсом збивања и промена. Свесна нових околности и нових функционалних очекивања, жена је, у нашем, транзиционом типу друштва, брже вредносно признала и прихватила значај ове промене. Она је далеко брже од мушкарца усвојила нов, модернији систем вредности, који почива на индивидуализму, равноправности, реципроцитету, самосталности и постигнућу.

Насупрот њој, мушкарац је, као какав „свргнути краљ“, наставио да ментално живи у старом поретку ствари, замишљајући да је дубока модернизациска промена поштедела односе који постоје у сфери патријархалне приватности. Он који је у јавној сфери и у сфери рада у много чему изгубио оно привилеговано место које је раније имао, по инерцији ствари је веровао да се могу сачувати и стари односи доминације и субмисивности који постоје у сфери партнерства и породице. Док се слика родних очекивања код жене променила, мушкарац је задржао старе, стереотипне, традиционалистичке погледе на „идеалног мушкарца“ и „идеалну жену“. Ти погледи су део једног система вредности који се у нашем друштву очувао све до деведесетих година двадесетог века и који је управо у тој деценији произвео највећа зла и разарања.

Баш зато што су деведесете године, на просторима бивше Југославије, биле у много чему потпуно остварење „мушког, патријархалног принципа“ – ратништво, освајање, присвајање, агресивни патернализам, искључивост, непријатељство према свему што се директно не контролише итд, и баш зато што су деведесете јасно показале сву погубност и злоћудност одржавања патријархалног модела у једном другачијем, промењеном, модерном свету, има наде за очекивање да ће се и код нас, у свим сегментима друштвеног система, коначно напустити традиционалистичка концепција „мушкости“ и „женскости“. Тек са потпуном модернизацијом у том сегменту културног система, наше друштво ће истински моћи да стане у ред модерних, европских друштава.

Литература

- Антонић, С. (2003): „Модернизација“, у: *Критички појмовник цивилног друштва*, ур. Ђорђе Вукадиновић, стр. 233-272. Београд: Група 484.
- Vem L. S. (1974) *The measurement of psychological androgyny*. J. Consult. Clin. Psychol. 42:155-62.
- Благојевић, М. (1991) „Друштвене неједнакости и пол“, у: Поповић, М. (ур.) *Србија крајем осамдесетих. Социолошко истраживање друштвених неједнакости и неусклађености*. Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. (1997) *Родитељство и фертилитет*. Београд: ИСИ ФФ.
- Благојевић, М. (2002) *Матирање мизогиније у Србији: дискурси и пракса*. Београд: Изд. Ажин.
- Болчић, С., Милић, А. (2002) „Србија на крају миленијума: какво је то друштво?“, у: Болчић, С. (прир.) *Србија крајем миленијума: разарање друштва, промене и свакодневни живот*. Београд: ИСИ ФФ.

- Brunnbauer, U. (2002) „From Equality without Democracy to Democracy without equality? Women in Transition in Southeast Europe“ у: Јовановић, Наумовић (ед.) *Gender relations in South Eastern Europe: Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th and 20th Century*. Београд-Graz: Удружење за друштвену историју.
- Бурдије, П. (2001) *Владавина мушкараца*. Подгорица: Библиотека фемина.
- Eisenstadt, S. N. (1964) „Modernization and Conditions of Sustained Growth“, *World Politics* 16 (July), pp. 576-594.
- Gilbert, L. A., C. J. Deutsch and R. F. Strahan (1978): „Feminine and Masculine Dimensions of the Typical, Desirable, and Ideal Woman and Man“, *Sex Roles, Vol. 4, No. 5, pp. 767-778*. <http://www.springerlink.com/content/p885106967214065/fulltext.pdf>
- Истраживање (2001) “Женски покрет, женске групе и организације у Србији и Црној Гори”, Београд: ИСИ ФФ (радни подаци).
- Кандидо – Јакшић, М. (1995) „Идеалан мушкарац и идеална жена: полне улоге, полне особине и стереотипна патријархална схватања“. *Социологија XXXVII*, бр. 2, стр. 149-173.
- Кандидо – Јакшић, М (2001) *Полност и политика*. Београд: Библиотека Круг.
- Levy, Marion Jr. (1966) *Modernization and the Structure of Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Мил, Џон Стјуарт (1995) *Расправе о једнакости полова*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Милић, А. (1994) *Жене, политика, породица*. Београд: Институт за политичке студије.
- Милић, А. (2001) *Социологија породице*. Београд: Чикоја.
- Милић, А. (2002) *Женски покрет на раскрићу миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања.
- Ogburn, W. F. (1964) *On Culture and Social Change*. Otis Dudley Duncan, ed. Chicago: Phoenix Books; University of Chicago Press.
- Папић, Ж. (1997) *Полност и култура*. Београд: Библиотека XX век.
- Ранковић, М. (1981) „Социолошке теорије о друштвеној промени и историјском развоју“, у: М. Поповић и М. Ранковић *Теорије и проблеми друштвеног развоја*. Београд: БИГЗ.
- Рот, Н. (2003) *Основи социјалне психологије*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Smelser, N. (1959) *Social Change in the Industrial Revolution*. London: Rotledge & Kegan Paul.
- Smelser, N. (1966: *Social Structure and Mobility in Economic Development*. Chicago: Aldine Co.
- Smelser, N. (197): "Processes of social change", in: N. J. Smelser (ed.), *Sociology: An Introduction*, pp. 709-62. New York: Wiley.
- Sztompka, P. (1993) *The Sociology of Social Change*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Weiner, M. (1966) *Modernization*. New York and London: Basic Books.
- Weinstein L. et al. (2009) "The ideal man and woman according to university students". *College Student Journal*. 25 Jul, 2009. http://findarticles.com/p/articles/mi_m0FCR/is_1_43/ai_n31438319/

Ana Vuković

The Theory of Cultural Lag and Social Position of Women in Serbia

Summary

In this paper I will discuss relation between the process of cultural lag and social position of women in Serbia during the 1990. The first part of paper will consider theory of modernization, which includes the development of cultural lag theory. According to some theorists, the transition from traditional to modern society has never been short and complete, but it is a process of harmonizing the previous values of the system in accordance with the new proclaimed modern social values. This process also does not always lead to the rejection of old values and acceptance of new ones fully. This is particularly visible when it comes to the cultural subsystem of a society in which social rules, norms and customs arise as a result of a process of long duration, differ in (un)resistance to the impact of social change. Social development is a multidimensional process; in addition to the economic dimension it must take into account other social subsystems, cultural and political. The second part of the paper will include results of some sociological research of the position of women since 1990 till nowadays in Serbia. We will try to point out the connection between the process of modernization and social, economic and cultural position of women in the transition from traditional to modern society. The third part will include data from research women's movement, women's groups and organizations in Serbia and Montenegro. The data will be used to analyze the attitudes of men and women about the ideal gender characteristics. Based on the projections of men and women concerning important characteristics of ideal man and ideal women, we can somewhat determine what are the attitudes of both genders towards traditional and modern social values. In this sense, the differences in the attitudes of men and women about ideal gender characteristics will be explained using the theory of cultural lag.

Key Words: Modernization, Traditional Society, Social Values, Position of Women, Ideal Gender Characteristics.

Снежана Миливојевић
Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 316.356.2:316.624
Претходно саопштење
Примљено: 13. 9. 2009. г.

КРИЗА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА И ПОРОДИЦЕ И НАСИЉЕ

Резиме

Насиље у породици само је сегмент насиља као културно-моделског обрасца понашања који постаје доминантна карактеристика духа времена у коме живимо. Ова појава захтева одређење и посматрање у ширем социо-културном контексту. Насиље које функционише као културни образац одржава непромењено стање и кочи позитивне друштвене промене. Неповољне вишегодишње околности и вишедимензионална друштвена криза погодују ширењу насиља уопште али се као чиниоци овог социјалног проблема јављају и обележја микро-социјалних средина, примарних људских заједница и социјална и лична својства оних који се насилно понашају. Моћ масовних медија у савременом друштву досегла је толике размере да, према неким мишљењима, они могу бити подстичући фактор насиља у друштву. Бруталне речи и садистички језик могу само доприносити деструктивности живота и наметању оних вредности које друштво сигурно воде у стање перманентних сукоба и антимодерни развој. Насиље поприма драматичне размере и захтева не само озбиљна и садржајна истраживања већ и јачање интереса и осетљивости јавног и стручног мњења за превенцију, рано откривање случајева и заштиту од насиља као и преиспитивање институционалних, законских, стручних, методолошких и других могућности и стварање нове мреже ванинституционалних и институционалних видова заштите сваког појединца од насиља у породици, институцијама и локалној заједници

Кључне речи: породица, насиље, друштво, култура.

Насиље као културни образац

Савремена породица као историјска категорија, обликовала се у једном дужем временском периоду и у социјалним и у културним процесима. Породица је друштвени оквир у коме се стварају стандарди понашања, вредновања и мишљења које антрополози називају културним обрасцима. Једна од главних веза између културе и њених чланова су теме везане за пол и како многи аутори сматрају основни су извор понашања. Култура на многе начине конструише стереотипе, уверења и предубеђења. Један од начина је кроз митове и популарну културу. Западна митологија о полним улогама и односима између полова конструисана је тако да изазива саосећање за мушкарца (угроженог, рањеног) и дивљење за жену која се жртвује и негује. Митски се намеће стереотип о жени која се жртвује, која себе треба да вреднује кроз давање, бригу и жртву. Представу рањеног сина, љубавника, брата, ауторке Walker и Goldner су нашле у месопотамским, египатским и античким митовима (Walker, Goldner, 1995:15). Мит о Атису, Озирису или Адонису, по њима, слични су и у структури и у значењу. У свим овим митовима млади

мушки бог је рањен и умире а богиња мајка-земља га оплакује, трага за његовим телом, покопава га и негујући његово рањено или мртво тело припрема га за ритуално ускрснуће. У хришћанској верзији, Марија, Мајка Божја се после рођења Христа јавља тек када Христ, рањен и осуђен крене на Голготу. Представа Пијете, Богородице Марије у чијим рукама је распети Христ представља једну од најснажнијих слика западне уметности: Мајка Божја у немом болу оплакује сина кога држи у рукама. Одсутна све време његовог успона, јавља се тек да прихвати пасивно судбину и синовљево мртво тело. У популарној култури овај модел је експлоатисан до максимума и доведен до потпуне баналности. У софистицираним верзијама, филмови представљају пар у којем је мушки лик обично успешан (генерал, уметник, пословни човек), али је неуравнотежен, нестабилан, конфликтан. Њега тако контраверзног може да обузда само танана, деликатна жена, која има моћ да га припитоми јер, наравно, у њему препознаје осетљиву душу. Представа рањивог мушкарца и саосећајне жене уткана је у психологију полних односа. Овај мит омогућава и намеће жени модел за оправдање насилних односа. Парадоксално, култура подржава модел мушкарца, који је, као жртва лоших околности (нпр. трпео је насиље од оца) на неки начин психички повређен. То му даје право да буде неконтролисан, неспособан да контролише свој бес. Он није одговоран за своје поступке јер је нека врста психичког инвалида коме је потребна помоћ и то, иронично, управо од сопствене жртве. Култура такође подржава модел женског идентитета везаног за успешност у улози исцелитељке, чуварке односа и једине одговорне за одржавање односа. Жене не остају у насилним односима не зато што су перверзне мазохисткиње, већ зато што их култура, поред свих осталих грубих економских ограничења, и на суптилан начин инструира какве треба да буду: ко ће оставити болесника који није способан сам о себи да се стара.

У домаћој традицији лик Косовке девојке је врло снажна представа младе девојке која вида јунака на самрти. Насиље над женама функционише као културни образац у обрасцу културе Срба. Динарски менталитет је према Цвијићевом схватању доминантан тип менталитета у српској популацији. Његове карактеристике су: јак темперамент, емотивност, виолентност (енергија виолентних типова), борбена, ратничка традиција, такмичење између другова по јунаштву и мушкости, нервозна диспозиција. Прва озбиљнија социолошко-антрополошка студија која је посвећена жени и положају жена и деце у породичним односима на овим просторима у периоду између два светска рата је монографија Вере Ерлих *Југословенска породица у трансформацији*. Обрађена је емпиријска грађа која се односи на српски културни круг, који је у монографији подељен на три територијалне целине: Хришћанска Македонија (православна села Македоније, Санцака, Косова и Метохије), Хришћанска Босна – православна села, Србија у границама од пре 1921.

године. У области Македоније, није увек било могуће разлучити села садашње Македоније од села Косова и Метохије, али је праћен траг православља. Основни закључци поменути студије су следећи: постоји корелација између борбене, ратничке традиције и насиља над женама, корелација између насиља над женама и насиља над децом, и веза између опште борбене диспозиције, са једне стране и динарске традиције, ратничке и имигрантске прошлости са друге. Насиље је посебно изражено у подручјима где се распадао стари задружни тип породице, „стари задружни ред“ тј. посебно на територији Србије у границама пре 1921, као подручју у процесу преформације и деконструкције. Сроднички систем организовања је структурална основица друштвене организације, и из особености овог система могу се извести и трајније социјалне и менталне особености популације. За породичну задругу, која је и сама деликатан културни модел мишљења и понашања, карактеристичан је однос међу половима, у коме посебно место заузима однос мужа према жени. Овај однос се користи као полигон за изражавање јунаштва, војничког угледа и мушкости. Мушкарци се у јавној сфери налазе у ситуацији високе напетости, циљеви су нееластични, високо постављени. Моделско женско понашање има за циљ стабилизацију психичке равнотеже мушкараца, тако што жене својом послушношћу и покорношћу мушкарцима осигуравају осећај доминације. Сматрало се да мушкарац није прави јунак ако мази своју жену и са њом нежно поступа, „завукао јој се под сукњу.“ Сматра се као неки мужевљев порок ако за свога живота не удари жену. Мужеви су у присуству других били осорни према својим женама. Батине као дисциплинско право мужа јавно мњење свесрдно подржава и признаје. Зло се сматра природним обележјем жена. „Покриј кућу неће ти капати, удри жену неће ти лајати,“ Црна Гора, (Ерлих 1971:201); „Жену кад би пустили, она би кућу поставила на оцак. Попела би се на главу а истоварила на врат,“ Босна, (Ерлих 1971:201); „На вола замани, а жену по глави,“ Србија, (Ерлих 1971:221). Насиље над женама је у корелацији са насиљем над децом. Крута дисциплина, страхом усађено поковање, спољашњи ауторитет, рано потискивање импулса и оштре реакције према прекршајима су карактеристика и односа према деци. „Мужеви туку жене обично на осами (без странаца и суседа), а много то не крију од деце, јер мушкарци хоће да докажу да имају то право и да улију у децу страх,“ Црна Гора, (Ерлих 1971:221). Према истраживањима Вере Ерлих утврђено је да се деца највише туку у Србији, затим у Босни код хришћана, па код муслимана у Босни, код којих су, насупротив ставовима о благом опхођењу према деци, у пракси чести и веома груби поступци. Изузетно негативан став према кажњавању нађен је код Албанаца и Македонаца, с тим што је код Албанаца нађена строгост и хладноћа у односу према деци, а код Македонаца захтев за апсолутном подложношћу младих вољи старијих. У хрватским крајевима нађени су сви прелази, од грубог кажњавања до благице старог и тада новог кова.

Одређење појма

Све до средине осамдесетих година интересовање стручне јавности углавном је усмерено само према парцијалним разматрањима углавном социјално-правних или кривично-правних аспеката различитих видова злостављања у породици, док је друштвена јавност била повремено „узбуркивана“ појединим екстремним случајевима углавном физичког насиља са смртним исходима, без постојања претеране осетљивости и интересовања за ове проблеме. Средином осамдесетих јавља се један од првих стручних покушаја изучавања проблема злостављања деце, којим је, уз остало, стручна јавност упозорена на потребу темељнијих праћења, изучавања и осмишљеног односа према овој појави (Стојаковић 1984).

Крајем осамдесетих година под притиском растућих видова насиља над женама и децом и недовољном ефикасношћу институционалних видова заштите настају нове организације и удружења грађана, чији је циљ брза и ефикасна реакција и ургентна заштита свих угрожених категорија. Појава СОС телефона, отварање саветовалишта или центара за помоћ и подршку женама и другим жртвама насиља у породици изазвала је почетни скептицизам јавности и поготово, институционалних носилаца заштите деце и породице. Извештаји ових организација и удружења упућивани јавности, упркос многим недостацима па понекад и претеривањима у жељи да се појача интерес и осетљивост јавности, указали су на постојање различитих видова насиља, који су углавном недовољно видљиви а који заслужују озбиљнији однос свих оних који се баве заштитом деце, жена и породице. Парцијалност приступа и „затвореност“ делатности ових организација и удружења умањили су њихов укупни допринос покретању целовитих програма и акција, јер се углавном баве ургентним санирањем последица насиља и случајева који им се обрете, док су њихови извештаји лимитирани примерима који су били предмет њихових практичних активности. Ове организације и удружења створили су, међутим, повољнију климу и скинули копрену табуа над проблемом насиља и посебно у односу на оне њихове видове који су најскривенији од увида друштвене и стручне јавности. Ова удружења увећала су увид у литературу о насиљу преводећи страна искуства или истраживања и покрећући различите часописе и друге публикације.

При крају деведесетих година јављају се тематски специјализована истраживања, магистарске тезе и други радови путем којих се саопштавају сазнања о насиљу над децом и женама у југословенским оквирима (Крон 1992). Понекад се насиље изучава у оквиру неких ширих тема и социјалних проблема као што су избеглиштво, ратне трауме, сиромаштво и сл. (Каличанин и др. 1993). Интерес јавности побудили су и фељтони о насиљу објављивани у неким од дневних листова. Појачани интерес институција које се баве заштитом деце и спречавањем насиља подстакао је и организацију неких

тематски специјализованих саветовања (Градски центар за социјални рад, 1997), као што су неке институције или невладине организације започеле са организацијом различитих видова обуке професионалаца или добровољаца за рад на заштити и помоћи жртвама насиља (Милосављевић 1997).

Академска истраживања базирана на поузданој методологији, ипак су ретка. Већина истраживања је спроведена или на територији града, или у једном или неколико делова земље, или су одражавала праксу појединачних невладиних организација. Уз то, највећи број истраживања спровеле су невладине и /или међународне организације у циљу подизања свести јавности. У њима дефиниције често нису јасне и она углавном не садрже одговарајуће информације о методологији, или су методолошке информације непотпуне. То је понекад доводило до велике неусаглашености прикупљених података, те је било веома тешко одредити се којима од њих поклонити поверење.

У међународним документима не може се наћи јасна смерница за то шта би требало да садржи оптимална дефиниција насиља у породици. На основу прегледа међународних докумената чини се да међународне организације које дају изјаве о домаћем насиљу или породичном насиљу често користе веома широке дефиниције или описе овог феномена. Оне такође често користе метод (неисцрпљујућег) набрајања примера онога за шта се сматра да улази у оквир појма домаћег насиља или породичног насиља. (Николић-Ристановић 2006:25).

Декларација Уједињених нација (видети Милетић-Степановић 2006:42) дефинише појам породичног насиља као „сваки акт насиља базиран на припадности полу који резултира, или је подобан да резултира у физичкој, сексуалној или психолошкој повреди или патњи жртве, укључујући и претње таквим радњама, принуду или арбитарно лишавање слободе, без обзира да ли се то догађа у јавном или приватном животу.“ На тај начин, под насиљем би требало подразумевати свако угрожавање аутономије Другог, обухватити читаву лепезу понашања које има за циљ и последицу присилно преусмеравање понашања друге особе, угрожавање емоционалног, психолошког, економског статуса или физичког интегритета Другог без обзира на средства. Лепеза средстава може ићи од имплицитне, неискане претње, која се базира на механизмима који дејствују са виших нивоа општости, глобалног или групног (негативне предрасуде и стереотипи), преко вербалних средстава и средстава која постављају ограничења другој особи, до голе и прсте физичке снаге као средстава за присиљавање (Милетић-Стефановић 2006:43).

Родно засновано насиље је једна од најнегативнијих и најдеструктивнијих појава која је икада постојала у људској цивилизацији. Насиље можемо дефинисати као примену силе, претње или злоупотребе моћи према неком другом лицу, те би родно засновано насиље било облик насиља које се испољава према особама супротног пола па се најчешће јавља између

партнера који су у емоционалној, брачној или ванбрачној вези због чега се под родно заснованим насиљем често назива и насиље у породици. Истраживања су показала да се насиље у више случајева испољава према женама и деци него према мушкарцима, мада постоје и такви, додуше ретки, случајеви (Поповић 2008:88).

Операционализација појма може се вршити на неколико нивоа. Најопштији ниво је подела насиља у породици на активно и пасивно насиље. Ауторитарни породични односи који у себи садрже активно насиље настају када се починиоци насиља на индивидуалном, микро нивоу активирају у директној примени насиља над жртвама у породици, на основу предности своје социјалне позиције или простом физичком надмоћи у породичним односима. Други ниво односно пасивно насиље над жртвама представља подривање психолошког положаја жртве и најчешће обухвата следеће подгрупе: емоционално насиље (потискивање партнерских односа, мржња, небрига, непажња и др.), вербално насиље (псовке, увреде, претње и др.), сексуално насиље (присиљавање на сексуалне односе, редукција женске сексуалности на репродуктивну сферу и др.), економско насиље (забрана жртви насиља да ради, ускраћивање новчаних средстава и др.), мотивационо насиље (инхибиција жртве у доношењу важних одлука, забране у понашању, ритуално понижавање и др.), итд.

Додатне тешкоће у сагледавању и решавању овог проблема проистичу из бројних парадоксалних одређења важности и улоге породице у савременим условима живљења. С једне стране породица је на више начина обезвређена, смањена, стањена и искривљена, а с друге стране уколико је више обезвређена утолико су неки аспекти породичног живота посебно добили на вредности. Вишеструко обезвређивање породичног живота започело је развијањем пројекта идеализоване нуклеарне породице која се даље декомонује. Обезвређивање је продубљено стањем породичних функција и променом квалитета породичних граница. Граница породичног система пробијена је на много места изласком одраслих из куће и уласком технике-ТВ, компјутери и слично. И на крају, породица је обезвређена и процесом искривљавања тј. суштинског немењања већ деформације примарне патријархалне матрице и бројних тешкоћа препознавања актуелног језгра полних улога. Процес обезвређивања породице одвијао се паралелно са глобалним процесима све већег отуђења и растућим навикама да се људски контакт замени посредованим комуникацијама. У том оквиру породица још јаче стоји као прва припадност и „задње“ уточиште дубоке човекове потребе за непосредношћу и за људским односом. Човечији живот се одвија у породици. Људи се по правилу рађају у породици, у њој се подижу и одрастају, сами стварају породицу и у породици умиру. Она обезбеђује рађање и обнављање поколења и врши васпитање и оспособљавање нових нараштаја. Рађајући се у

породици и настављајући породицу човек одржава људску заједницу. Зато је репродуктивна функција једна од најважнијих, јер би се невршењем ове функције угрозио опстанак човечанства. „Сама биолошка основа, међутим, није довољна да би се формирала породица као јединица људског друштва. Потребно је да се на место инстинкта развију људске потребе (психо-социјалне и социо-културне)...Породица је једина друштвена група у којој се индивидуа рађа, те према томе, породицу појединац не бира, она не настаје на основу добровољног, односно на основу мање или више присилног, већ је индивидуа просто затиче као неминовну датост. Породица је таква група за којом, не само неки, него сваки појединац осећа потребу, јер циљеви које она остварује нису специјализовани, већ циљеви фундаменталнијег и општијег карактера, те је стога породица најуниверзалнија друштвена група и јединствена по томе што је значајна за живот сваког појединца, и то за целокупни његов живот (а не само за одређене периоде узраста или делове живота).“ (Голубовић 1981:57, 59). Породичне функције се односе и на биолошку и на културну репродукцију, што подразумева комплетан процес одгоја детета до зреле личности. Наиме, поред основних функција као што су репродуктивна, економска, васпитна и образовна, заштитна и социјализаторска, породица омогућава задовољење многобројних емоционалних, друштвених, културних и других потреба, како између мушкарца и жене као супружника, тако између њих као родитеља и њихове деце, а потом између свих чланова породице међусобно и породице као ужег друштва и друштвене заједнице.

Стицајем разних друштвених чинилаца и услова породица је током историје пролазила кроз разне фазе свог развитка. Мењала је појавне облике, била изложена различитим притисцима, али је издржала све историјске промене тако што се прилагођавала измењеним друштвеним приликама и условима. У том великом временском низу, породица је доживљавала различите промене, чак је било и покушаја да се негира и укине. Међутим, без обзира на различите теоријске и идеолошке контроверзе о значају породице, она се одржала у свим друштвено-економским формацијама, и до данашњег времена остала незаобилазна институција људског рода. Породица је саставни део друштва, па се породични односи не могу посматрати изван друштвене стварности, односно одвојено од других друштвених односа и појава. Здрава и усклађена породица омогућава несметан развој појединца и представља чврсту основу за правилан развој друштва. Због сложености савременог друштва и начина живота породица се налази у многим психолошким, психопатолошким, социодевијантним, моралним и егзистенцијалним проблемима. Породица је прва болна тачка кроз коју се изражава криза морала и хипокризија друштва.

Ако посматрамо породицу код нас, стање у којем се налази и проблеме са којима се суочава, дубока криза друштва, процес транзиције друштва и

државе, бројне промене на друштвеном макроплану као што су економска и политичка криза друштва, измена вредносног система праћена општим падом морала, социјални проблеми, корупција и неприлагођеност новим друштвено-политичким, економским и својинским условима, утичу посредно на разне начине на функционисање породице. Евидентно је да сва та дешавања делују на психу појединца, а то битно утиче на међусобне односе, како унутар тако и ван породице. С друге стране, разорне последице рата који се водио на просторима бивше Југославије, осећају се и данас у свим сферама људског живљења, што се посебно одражава на породицу и на мешовите бракове. Видно се осећа пад економске моћи државе и многих институција а тиме и појединца. Све је већи број породица које не могу да задовоље ни минимум својих економско-егзистенцијалних потреба. Услед тога долази до поремећаја брачних и породичних односа, и незадовољства појединца услед нагомиланих проблема који се све чешће завршавају случајевима насиља или злостављања неког од чланова породице. Жене и деца су све чешће најугроженији у својим домовима, где би требало да се осећају најсигурније, јер мушкарци у својој немоћи и несналажењу у друштву и на послу, агресивност и насиље испољавају управо према члановима своје породице. Незапосленост, несигурност, осећај мање вредности, губитак моћи у породици и ван ње, уз истовремено јачање жене која у овим тешким временима све чешће постаје стуб породице, доводе до кризе мушког идентитета, која чини да мушкарац постане насилан и агресиван. Проблем је што породица у већини случајева, веома дуго не препознаје поремећаје у свом функционисању. Тек код избијања кризе породица почне да увиђа неке недостатке. Кризна породична стања изражавају се најчешће кроз симптоматско понашање једног од чланова као што су алкохолизам, наркоманија, агресивно понашање деце, деликвентно понашање, итд.

Тамне бројке насиља у породици

Насиље је постало озбиљна и забрињавајућа чињеница у нашем друштву. У школској учионици, у школском дворишту, у кафићу, на утакмици, на улици, речју на свим местима, не више инцидентно, већ појавно учестало, дешавају се крвави обрачуни. Не ретко са трагичним исходом. И у провинцији и у метрополи. Питајући се шта је насиље и које му је порекло ми се неминовно питамо шта је човек и људска природа. Да ли је потребно, да бисмо разумели антропологију насиља (као, вероватно, највећег зла у човеку и друштву) и порекло савремене свирепости, нечовечности и монструозне острвљености, наше размишљање да окренемо ка архајским коренима тамних слојева паганских ритуала, схватања и мишљења? Зашто данашње цивилизацијско зло, изражено кроз насиље, необично подсећа на паганско приношење људске жртве боговима крволочности? Значи ли то да, и поред развоја

морала, права, културе, у нама још увек живи пагански менталитет који наглашава безвредност људског живота? (Требјешанин, Глушчевић 1991:70). Бројна истраживања показала су на који начин економске, социо-културне, етичке, политичке, институционално-правне и друге конкретне друштвене околности погодују појави, одржавању и ширењу насиља. С друге стране истраживања насилника указују на одређене особине личности које погодују насилничком понашању и опхођењу са другим људима, али, рекло би се у одговарајућим друштвеним околностима.

Свака трећа жена у Србији преживела је неки облик физичког, а свака друга неки облик психичког насиља (Истраживање Виктимолошког друштва Србије 2002).⁵⁶ Особе које чине насиље према члановима породице су у 82,6% мушког пола (Истраживање АЖЦ-а у Центрима за социјални рад, 2004). Око 20% жена доживи насиље у породици (Истраживања у земљама западне Европе)... Насиље у породици је пријављивано полицији у свега 16,5% случајева у Србији, свега 9,6% обратило се за помоћ центрима за социјални рад, невладиним организацијама обратило се за помоћ 2,4% жртава породичног насиља. Забрињава пораст пријављених случајева насиља у породици у општинама северног дела Косова и Метохије (према годишњим извештајима Центара за социјални рад за 2008. годину у општини Косовска Митровица евидентирано је 39 а у општини Лепосавић 13 случајева насиља у породици, сви починиоци су мушкарци). Појава насиља у породици је у овим традиционално патријархалним срединама дуго година била је прекривена велом ћутања и жртава насиља и јавности и стручњака и захтева нова и комплексна истраживања.

Насиље у породици није приватни проблем, реч је о друштвеном проблему и неопходно је да институције једног друштва преузму одговорност за заустављање насиља. Интервентни програми за заштиту од насиља у породици имају за циљ заштиту жртава насиља и јасно дефинисање да је одговорност за насиље на починиоцима. Пракса је показала да је за ефикасно реаговање у заустављању насиља неопходно координирано деловање многих институција, како владиних тако и невладиних: центара за социјални рад, полиције, здравствених установа, правосуђа, образовних институција, невладиних организација (женске групе, СОС телефони, сигурне куће, организације за заштиту људских права итд.) Обнављање здравих вредности, обнављање здраве породице и школског система су предуслови да се заустави пораст насиља као и ефикасније судство и полиција, јер проблем није у закону који је јасан, већ у његовом спровођењу.

⁵⁶ Марија Кривачић (Инцест траума центар) и Марина Богдановић (Саветовалиште за брак и породицу) *Психосоцијална подршка жртвама насиља – дискусије са округлих столова*. Пројекат СДЦ МХПК невладине организације: Глобална статистика за расељена лица, регионални семинар о сексуалном и родно одређеном насиљу, 2004.

Литература:

- Голубовић, З. (1981) *Породица као људска заједница*. Загреб: Напријед.
- Ерлих, В. С. (1971) *Југословенска породица у трансформацији*. Загреб: Либер.
- Каличанин, П. и др. (1993) *Стресови рата*. Београд: Институт за ментално здравље.
- Крон, Л. (1992) *Сексуално насиље – психолошка студија*. Београ: ИТГП Прометеј и Институт за криминолошка и социолошка истраживања.
- Милосављевић, М. (1997) „Социолошке основе друштвеног односа према насиљу над децом“, у: зборник *Породица, насиље и савремено друштво*, Београд: Градски центар за социјални рад.
- Николић-Ристановић, В., Докмановић, М. (2006) *Међународни стандарди о насиљу у породици и њихова примена на западном Балкану*, Београд: “Прометеј“.
- Милетић-Степановић, В. (2006) *Насиље над женама у Србији на размеђи миленијума*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Поповић, П. (2008) „Жртве родно базираног насиља и њихова правна заштита у Србији“. *Темид*, бр.4, год. 11 (децембар 2008).
- Стојаковић, В. (1984) *Злостављање деце*. Београд: Институт за социјалну политику.
- Требјешанин, Ж. Глушчевић, З. (1991) *Тамна страна људске природе* (зборник). Београд: Време књиге.
- Walker, G., Goldner, V. (1995) „The wounded prince and the women who love him“, in: Burck, C., Speed, B. *Gender, power and relationships*. London: Routledge.

Снежана Миливојевић

The Crisis of Contemporary Society and Family and Violence

Summary

Family violence is only one segment of the violence referring to the cultural and model pattern of the behaviour which becomes a dominant characteristic of the spirit of the times we live in. This phenomenon demands to be defined and observed by the broadest sense of cultural and sociological context. The violence, which works as the cultural pattern, keeps unchanged situation and abstracts positive social changes. Negative circumstances, lasting several years, plus multidimensional social crisis make the ephending of the violence in general lasier, but there are also some factors of these social problems which appear as characteristics of social places, primary human communities as well as social and personal features of the ones who commit the violence. The power of mass media in modern society has reached proportions so big that, according to some opinion, they can be stirring factors of the violence in the society. Brutal words and sadistic language can only contribute to life destruction and intruding the values which will, certainly, take the society into the conditions of permanent conflicts and antimodern developments. The violence acquires dramatic proportions and demands not only the serions and complex researching, but also the deverb of interests and the sensitivity of the public opinion for prevention, premature uncovering of the cases, protection of the violence as wel as making an investigation on institutional legal, professional, methodological and offer possierities and creating the new system of institutional and out of institutional ways to protect wery human from the family violence, the institutional violence and from the violence in the local community.

Key Words: Family, Violence, Society, Culture

Драгана С. Захаријевски
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.356.2:159.923.2(497.11+497.17+497.2)
Оригиналан научни рад
Примљен: 20. 9. 2009. г.

ПОЛНЕ/РОДНЕ РАЗЛИКЕ У КОНСТИТУИСАЊУ ИДЕНТИТЕТА И ПОРОДИЧНИХ ВРЕДНОСНИХ ОБРАЗАЦА*

Резиме

Рад је покушај аналитичке деконструкције идентитетских категорија у чијем фокусу су полне/родне разлике које се расправљају као идентитетска обележја, као облици личног изражавања, али и као конструкти. Конструкција идентитета се сагледава преко идентификације и самопроцене („его-идентитет“) у контексту вредносних породичних образаца, са прижељкиваним родним улогама и родним односима („идентитет улоге“).

У интерпретацији проблема идентитета и вредносних образаца користе се налази емпиријског истраживања на основу којег је уследила компаративна анализа идентификационих матрица. У тексту су изложени и коментарисани резултати емпиријског истраживања које је спроведено на узорку од 1650 испитаника на територијама три балканска града (Пловдив, Скопље, Ниш).

Кључне речи: пол, род, родни односи, родне улоге, породични обрасци, идентитет, Балкан.

1. Теоријски контекст

Суочавамо се са „кризом идентитета“ и урушавањем вредносног система. Балкански простор у садашњем поретку ствари, са дубоко укореним традиционалним идентитетским бићем, захваћен бурним променама, вероватно јесте добар извор за систематска истраживања динамике идентитета и породичних матрица. У раду ће бити компаративно анализирани подаци који одсликавају идентитетске конструкције са превасходним циљем уочавања полних/родних разлика. Налази ће бити својеврстан извор података, не само о родним праксама које фигурирају у балканској свакодневници, већ и о тенденцијама структуралних трансформација друштва, као и о „животности“ традиционалних стереотипа у полним/родним конструктима. Према мишљењу Е. Гиденса (Anthoni Giddens) идентитет се односи на то како људи разумеју себе и шта је за њих значајно. Идентитети су данас мање стабилни, изнова се стварају и много су разноврснији јер су изложени низу нових избора. Од традиционалних до модерних друштава, како вели Гиденс „можемо уочити

* Овај чланак је резултат рада ауторке на пројекту *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д) који спроводи Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу уз финансијску подршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије.

отклон од фиксираних, наслеђених фактора који су раније дириговали формирање идентитета“ (Gidens 2003:33).

Кључно питање око којег се оријентишу анализе које следе јесте: да ли су пол/род релевантна обележја идентификације и идентитета? Подсетимо се: полне разлике се односе на опозицију мушко/женско, биолошку датост; род се односи на друштвено-културно дефинисану опозицију мушкарац/жена. У вези с родом су родне улоге и извесне вредносне разлике које нису искључиво условљене биологијом, па, стога, како вели А. Захаријевић „и данас чувају своју структуру помоћу поистовјеђивања с детерминацијом пола, вишеструко су увјетоване вјерским, етичким, аксиолошким, социолошким и другим дискурсима, који прикривају њихову контигентност, настојећи одржати родну хијерархизацију друштва, која потом потиче и јача расне, класне и друге опресивне разлике.“ (Zaharijević 2005:816).

Пол и род се расправљају као идентитетске одреднице, као облици личног изражавања, али и као друштвени конструкти. Претпоставка је да се одржавањем традиционалних конструкта (жена/природа, мушкарац/култура) обнавља традиционални поредак родних релација и вредносних образаца. Стога би, највероватније, требало очекивати да појединци различитог пола кроз ову „причу“ имају своју вредносну перцепцију. Све то упућује на потребу пропитивања конструкције идентитета кроз призму полног/родног само-идентитета и идентификовања другог („его-идентитет“), као и породичних вредносних образаца, преко прижељкиваних родних улога и родних односа („идентитет улоге“). Сваки идентитет је релацион – сматра З. Голубовић и скреће пажњу на Хабермасово (J. Habermas) мишљење о томе да се идентитет достиже онда када је личност у стању да уочи разлику између традиционалних норми и оних норми које се оправдавају помоћу принципа, тако да је појединац свестан онога што му се намеће а шта треба сам да изабере и да се понаша према властитом избору: „Ja` (его) стаје иза свих линија партикуларних улога и норми и представља се као особа која задовољава захтев доследности, односно `идентитет улоге` замењује се `его-идентитетом`, када се актери сусрећу као индивидуе, а не као `играчи улога“ (Голубовић 1990).

У циљу разјашњавања идентитетских релација и разлика у вези са полом („sex“) и родом („gender“) требало би скренути пажњу на неке социолошке интерпретације: 1) биолошки фактори одређују обрасце понашања/идентитет – „теорија о природним разликама“, 2) родне разлике нису биолошки предодређене, оне су културолошки продуковане (мушки и женски идентитети се стичу) – „теорија о родној социјализацији“; 3) пол и род нису биолошки засновани него су у потпуности друштвено конструисани (лични избор у различитим друштвеним контекстима) – „теорија о друштвеној конструкцији пола и рода“ (Gidens 2003:117-119). Управо ова последња интерпретација представља подстицајни теоријски оквир за истраживање идентификационих процеса.

Овај рад промовише тезу о *избору* идентитета: у конструкцији идентитета самоидентификовањем и идентификовањем чини се избор доминантних идентитетских категорија, као што је случај и са „жељеним“ породичним родним релацијама (улоге, односи). Питање је колико је тај избор искорачио из матрице „балканског синдрома“ и колико су појединци уопште у стању да послушно сопствену природу?

Потпору ових поставки представља концепција контингентности темеља, перформативности рода и пола као конструкта у оквиру феминистичке теорије Џ. Батлер (Judith Butler) према којој се родни идентитети стварају у односу на перципиране полне разлике у друштву и потпомажу обликовање тих разлика са циљем да се идентитет изнова „натурализира“ у политичке сврхе одржавања доминантне матрице, што значи да изнова друштвено-културна стварност утискује своје параметре и значења у „природно“ у процесу конструкције идентитета. Стога, ауторка сматра „да је спол по дефиницији све вријеме род“, тако да не мора постојати „чиниоца иза чина“ (Butler: 2000:23). А. Захаријевић скреће пажњу на то да Џ. Батлер управо овом тврдњом заузима радикалну позицију истичући да се сваки чин увек одвија у одређеној „дискурзивној матрици деловања“, којом је захваћен и сам чиниоца. Управо та „захваћеност“ је за самог чиниоца конститутивна (Захаријевић 2005:821). Џ. Батлер каже да „пол није природан или дан него конструиран“ и да функционише као „регулативни идеал“, тако да постоји стална тежња да се приближи том идеалу (Батлер 2001). Пол као идеална конструкција се временом присилно материјализује. Отуда, ауторка сматра да је нужно говорити о конструктивном карактеру идентитета („перформативност“), што значи да родни идентитет није урођен него представља низ понашања које сви чланови културе перформирају (изводе), тако да родне улоге нису израз фиксних идентитета нити резултат чистог избора већ потичу од наметања норми у поновљеним чиновима и понашању, па се пол и производи и дестабилизује.

Предочено размишљање је на трагу тражења одговора на питање да ли остаје простора за саморефлексију и формирање „језгра властитости“ (Голубовић 1990) без обзира на полну/родну одређеност?

2. Методолошки оквир

2.1. Проблем истраживања

Проблем истраживања би могао бити дефинисан као покушај аналитичке деконструкције идентитетских категорија у чијем фокусу су полне/родне разлике које се расправљају као идентитетска обележја, као облици личног изражавања, али и као конструкти. Конструкција идентитета се сагледава преко идентификације и самопроцене („его-идентитет“) у конте-

ксту вредносних породичних образаца, са прижељкиваним родним улогама и родним односима („идентитет улоге“).

2.2. О истраживању, узорку и истраживачким релацијама

Емпиријско истраживање „Културне оријентације, етничка дистанца и култура мира у Србији и на Балкану“ изведено је у оквиру пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције*,⁵⁷ који реализује Центар за социолошка истраживања у Нишу, уз финансијску подршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије. Узорак од укупно 1650 испитаника планиран је кроз три подузорка, на територијама три града: Пловдив (Бугарска), Скопље (Македонија) и Ниш (Србија), са идентичним бројем испитаника (550) који су одабрани из укупне популације становништва узраста 18 и више година. Узорак је по типу комбинација случајног, стратификованог и квотног, планиран тако да на нивоу подузорака обезбеди присуство категорије становништва са одређеним социо-демографским обележјима, од значаја за испитивани проблем.⁵⁸

Анкетни упитник је садржао пет тематских целина и додатак с основним социо-демографским обележјима испитаника. Предмет анализе, која следи, јесу подаци прикупљени на основу блока питања којима су испитивани идентитети. Кроз две истраживачке релације у компаративној анализи се

⁵⁷ Теренско истраживање је спроведено у оквиру реализације Пројекта (149014Д) којим руководи проф. др Љ. Митровић, а у координацији проф. др Д. С. Захаријевски и проф. др Д. Гавриловић током 2007. године.

⁵⁸ Из извештаја методолога Пројекта доц. др Ј. Петровић: „Основна обележја испитаника реализованог узорка јесу: 1) готово идентичан број жена и мушкараца 49,8% : 50,2% на нивоу читавог узорка; 2) струкутра испитаника према узрасту је следећа у подузorcима, 22,6% испитаника у узрасту 18-29 г., 18% 30-49 г., 17,3% 50-59 г., 21,7% 50-59 г., и 20,1% испитаника узраста 60 и више година у подузорку за Србију; 29,5% испитаника у узрасту 18-29 г., 22,8% 30-49 г., 15% 40-49 г., 16,3% 50-59 г. и 13,3% испитаника узраста 60 и више година у подузорку за Македонију; 26,3% испитаника у узрасту 18-29 г., 17,7% 30-39 г., 17,8% 40-49 г., 16,8% 50-59 г. и 22,1% испитаника узраста 60 и више година у подузорку за Бугарску; 3) према образовању: 9,6% испитаника без основног образовања, 13,4% са завршеним основним, 59,3% са средњим и 24,9% са вишим и високим образовањем у подузорку за Србију; 5,1% испитаника је без основног образовања, 16,0% са завршеним основним, 54,7% са средњим и 24,9% са вишим и високим образовањем у подузорку за Македонију; 3,6% испитаника је без основног образовања, 9,5% са завршеним основним, 48,7% са средњим и 36% са вишим и високим образовањем у подузорку за Бугарску; 4) према националној припадности: 69,8% Срба, 17,3% Рома и 10,9% Бугара у узорку за Србију, 55,8% Македонаца, 15,3% Рома и 22,4% Албанаца, у узорку за Македонију, 88,9% Бугара, 2,2% Рома и 7,1% Турака у узорку за Бугарску“.

истражују полне/родне разлике у конституисању идентитета и породичних вредносних образаца.

3. Резултати истраживања

3.1. Пол/род и „его-идентитет“

Испитивањем избора информација на релацијама са „другим“ кроз самопредстављање и идентификовање утврђују се идентитетске карактеристике.

Табела 1. Колико је за Вас важно да људи о Вама знају?

Битно ми је % пол	Бугарска			Македонија			Србија		
	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ
Да имате децу	46,6	54,0	50,3	62,6	71,3	66,8	70,4	66,0	68,3
Да сте ожењени/удати	33,5	40,7	37,1	56,1	64,2	60,1	60,3	56,0	58,2
Коме народу припадате	58,6	61,5	60,0	73,0	73,0	73,0	47,5	43,3	45,4
Шта сте по професији	40,9	42,5	41,7	58,6	61,4	60,0	43,3	39,2	41,3
У ком граду живите	48,7	45,5	47,0	44,2	44,0	44,1	43,7	35,4	39,6
Да сте Балканац	39,4	43,2	41,3	32,1	32,8	32,5	41,5	34,3	38,0
Које сте вере	37,2	36,6	36,8	62,9	66,4	64,7	38,3	35,8	37,1
Да сте Европљанин	41,8	47,3	44,5	30,9	31,3	31,1	40,1	33,6	36,9
Коју музику слушате	22,2	18,9	20,5	17,3	18,2	17,7	27,8	23,9	25,9
Ваше политичко опредељење	7,9	8,0	7,9	13,7	13,1	13,4	11,2	9,7	10,5

Очекивано је, с обзиром на подручје где је истраживање спроведено (Балкан), да постоје значајне разлике у избору идентитетских карактеристика код жена и мушкараца, па да, рецимо, жене чешће идентитетско утемељење налазе у мајчинству, породици, или, пак, вери, а мушкарци у нацији, региону или професији. Налази пре свега показују да нема драстичних разлика у идентификационим процесима на овим просторима, изузев извесног одступања Македоније, која се још увек чвршће држи традиционалних идентитета. Стање самоидентификовања по подзорцима упућује на извесне разлике између мушкараца и жена:

1. Највећи број испитаника из *бугарског* узорка сматра да је најважнија информација коју би требало рећи о себи другима то коме *народу* припадају (60,0%), потом да су *родитељи* (50,3%) да живе у граду (47,0%) и да су Европљани (44,5%). Жене као најбитније самоидентификационе маркере истичу припадност народу, мајчинство, и то да су Европљанке; док је за мушкарце најбитније да кажу коме народу припадају, из којег су града, да имају децу и да су Европљани. Небитним информацијама о себи, и жене и мушкарци, сматрају политичко опредељење, музику коју слушају и то које су вере.

2. *Македонско* становништво се најчешће самопредставља као *припадник народа* (73,0%), потом као *родитељ* (66,8%) или, пак, преко *конфесионалне* припадности (64,7%), при томе жене у први план истичу припадност народу, мајчинство и веру, а мушкарци, такође, припадност народу, потом веру, па тек онда да имају децу и професију. Као најмање важне карактеристике, и за жене и за мушкарце, детектују се: политичко опредељење, коју музику слушају и то да су Европљани.

3. Што се тиче Србије, *родитељство* (68,3%) и *брачни статус* (58,2%) су најјачи самоидентификациони маркери, потом етничка припадност (45,4%) и професија (41,3%). Најбитнијим информацијама о себи и жене и мушкарци сматрају родитељство, брак и етничку припадност. И док је следећа битна информација за жене професија, за мушкарце је пре професије информација о томе у ком граду живе. У Србији је женама најмање битно код самопредстављања политичко опредељење, музика коју слушају, или то да су Европљанке, док мушкарци у најмањој мери доживљавају као део свог идентитета политичко опредељење, музику и веру.

Из овога следи да унутар подузорака (мушкарци и жене) постоји уједначенији избор самоидентификационих маркера него што је то случај између подузорака: жене и мушкарци унутар државних граница сличније мисле, процењују и вреднују.

Надаље ће бити речи о налазима везаним за значај идентификационих маркера. Требало је направити избор од понуђених информација, које би испитаници најпре желели да сазнају о „другом“.

Табела 2. Шта најпре желите да сазнате о особи коју сте тек упознали?

Битно ми је % пол	Бугарска			Македонија			Србија		
	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ	М	Ж	Σ
<i>Сексуалну оријентацију</i>	2,3	2,1	2,2	8,1	9,4	8,7	4,0	0,4	2,2
<i>Етничку припадност</i>	15,4	16,0	15,7	9,2	8,6	8,9	7,6	4,9	6,2
<i>Које је вере</i>	8,6	8,0	8,3	32,7	35,3	34,0	4,7	4,1	4,4
<i>Које је расе</i>	2,3	6,4	4,4	0,4	1,9	1,1	0,4	1,5	0,9
<i>Коју музику слуша</i>	9,7	4,8	7,2	3,7	1,9	2,8	6,1	4,9	5,5
<i>За коју партију гласа</i>	2,9	2,7	2,8	0,4	0,4	0,4	1,8	0,4	1,1
<i>Шта је по професији</i>	48,0	47,3	47,7	29,0	27,4	28,3	29,6	45,1	37,2
<i>Нешто друго (карактер)⁵⁹</i>	10,9	12,8	11,8	16,5	13,9	15,2	25,6	23,9	24,8

Најфреквентније идентификационе карактеристике су професија, верска и етничка припадност и карактерне особине. Становништво Србије и Бугарске највеће интересовање показује за информацију о томе чиме се бави особа коју упознају, док македонско становништво пре професије интересује верска

⁵⁹ Испитаници су уз понуђене димензије дописивали још неке компоненте индивидуалног идентитета (карактер, систем вредности, порекло).

припадност. У оквиру ових доминантних маркера жене у Србији су значајно заинтересованије у односу на мушкарце за професију другог, док жене у Македонији чешће него мушкарце занима верска припадност; у Бугарској мушкарци и жене показују готово идентичан избор идентификационих карактеристика.

1. У *Бугарској* се на нивоу целокупне испитиване популације запажа концентрација одговора око три информације које би испитаници најпре желели да сазнају о другом: *професија* (47,7%), *етничка припадност* (15,7%) и *карактерне особине* (11,8%). Полне диференцијације у одговорима готово нема. Најмање интересовање, и мушкарци и жене, показују за сексуалну оријентацију и партијско опредељење другог.

2. На нивоу *македонског* узорка као најзначајније информације се издвајају: *вера* (34,0%), *професија* (28,3%) и *карактерне особине* (15,2%). Иако су полне разлике у перцепцији веома мале, ипак жене показују нешто већу радозналост у вези са верском припадношћу (35,3%:32,7%), а мушкарци у вези са професијом (29,0%:27,4%) и карактерним особинама другог. И једни и други су незаинтересовани за политичко опредељење и расну припадност. Занимљиво је да мали број испитаника, али скоро једнак, има интерес за информације о етничкој припадности и сексуалној оријентацији другог, при чему мушкарце нешто чешће занима коме народу неко припада, а жене које је сексуалне оријентације особа коју упознају.

3. Становници *Србије* најпре желе да сазнају о другом шта су по *професији* (37,2%), а потом њихове *карактерне особине* (24,8%), при чему се уочава значајно већа заинтересованост жена за то чиме се бави особа коју упознају (45,1%:29,6%), док мушкарце мало више у односу на жене интересују карактерне особине. Најмање интересовање је за политичко опредељење, расну припадност и сексуалну оријентацију другог. Готово код свих информација које су заступљене у мањим процентима мушкарци показују већу заинтересованост од жена (политичко опредељење, сексуална оријентација, етничка припадност).

Идентификационе матрице су у великој мери полно/родно уједначене и на нивоу целог узорка и на нивоу подузорака, разлике се појављују само као већа или мања заинтересованост за исти маркер.

3.2. Пол/род и породични вредносни обрасци

Анализе које следе требало би да укажу на преовлађујућу породичну вредносну оријентацију која се разоткрива преко избора ставова о „жељеним“ родним односима и улогама унутар породице. У истраживање се пошло са два дефинисана идеално-типска породична вредносна обрасца: традиционални, са архаичним родним стереотипима и модерни, са либералним вредностима – којима је пропитивано мишљење о мушко/женским улогама, (не)равноправном учешћу у преузимању бриге о деци и домаћинству, као и о (не)равноправном

одлучивању о породичним питањима. Груписањем одговора груписана су обележја вредносних породичних образаца.⁶⁰

Након обављеног истраживања диференцирани су породични кластери: патријархални, конформистички, модерни-социјалистички и модерни-либерални. Дакле, идеално-типска конструкција је допуњена: конформистички образац обухвата оне случајеве код којих се изражено вредносно опредељење не детектује, јер одлучују „од случаја до случаја“; модерни-социјалистички породични образац подразумева модел који представља нижи ступањ у односу на модерни-либерални (жене „излазе из приватне сфере“ али се задржава родна асиметричност у прерасподели обавеза, одговорности и одлучивања).

Даља анализа разоткрива полне/родне разлике у сагледавању (прижељкивању) одређених родних улога и односа („идентитет улоге“).

Табела 3. Породични вредносни обрасци на Балкану

Патријархални (178) 12,1%	Конформистички (345) 23,4%	Модерни-социјалистички (529) 35,9%	Модерни-либерални (421) 28,6%
------------------------------	-------------------------------	--	----------------------------------

Модерни-социјалистички породични вредносни образац је у целокупном балканском узорку најкомпактнији, што јесте очекивани налаз с обзиром на то да друштвени развој и трансформација породичне структуре и породичних односа показују тенденцију напуштања „балканског мита“, а при томе још не постоје услови за утемељење либералних вредносних матрица. Како то изгледа по подзорцима: у Бугарској и Македонији доминира модерни-социјалистички, а у Србији модерни-либерални породични образац; у свим подзорцима је најмање патријархалних.

Табела 4. Породични вредносни обрасци и пол

%	Патријархални			Конформистички			Модерни-социјалистички			Модерни-либерални		
	м	ж	Σ	м	ж	Σ	м	ж	Σ	м	ж	Σ
Бугарска	22,6	11,1	16,6	30,3	16,4	23,0	34,4	54,5	44,9	12,7	18,0	15,5
Македонија	15,1	12,7	13,9	33,5	22,3	28,1	28,2	32,8	30,4	23,3	32,3	27,6
Србија	7,1	6,1	6,6	23,3	16,3	19,8	32,0	34,1	33,0	37,6	43,6	40,6

⁶⁰ Традиционални (патријархални) вредносни породични образац је испитиван преко ставова: „Најрадије бих живео/ла у породици у којој“: а) *жена брине о деци и домаћинству, а мушкарац зарађује*, б) *мушкарац има последњу реч*, в) *последњу реч има онај ко више доприноси*; док су индикатори модерног породичног обрасца били ставови: а) *партнери једнако брину о деци и домаћинству*, б) *партнери једнако доприносе издржавању домаћинства* и в) *партнери равноправно одлучују о свему*.

Анализом подузорака преко полно/родно диференцираних прижељкиваних породичних модела родних улога и односа уочава се да би у Бугарској и мушкарци и жене (две трећине) најрадије живели у модерним породичним односима, при чему се највећи број и жена и мушкараца концентрише око модерног-социјалистичког обрасца – где су жене скоро дупло бројније (54,5% : 34,4%), док су мушкарци двоструко више наклоњени патријархалном и конформистичком обрасцу. У Македонији, такође, преовлађује наклоњеност модерним матрицама породичног живота (израженији модерни-социјалистички) са нешто бројнијим женама, док су мушкарци, опет, наклоњенији патријархалном и конформистичком обрасцу. Подузорок Србије показује значајну доминацију модерних форми (преко 70%), али, за разлику од других подузорака, модерни-либерални образац преовлађује (40,6%). Детектована полна/родна диференцијација показује мале разлике: жене су наклоњеније модернијим матрицама родних односа и улога, а мушкарци конформистичким и патријархалним.

Предочени налази упућују на закључак: модерни вредносни обрасци породичног живота представљају доминирајуће изборе у прижељкивањима испитиване популације; жене израженије желе да живе у породици са равноправнијим родним односима и родним улогама које ће креирати у складу са сопственим избором; мушкарци, иако концентрисани око модерних образаца, прижељкују да имају породицу у којој се јасније „знају правила“ и поштује „природна предодређеност“ жена за улоге мајке, супруге и домаћице.

Закључак

Предочени теоријски концепт и налази емпиријског истраживања обезбедили су аналитичку деконструкцију идентитетских категорија у чијем фокусу су биле полне/родне разлике које су се пропитивале као идентитетска обележја, облици личног изражавања и конструкти у истраживачким релацијама конструкције идентитета преко идентификације/самоидентификације и породичних вредносних образаца са прижељкиваним улогама и родним односима. Анализе су оријентисане око одговора на питање о томе да ли су пол/род релевантна обележја идентификације, идентитета и структурирања родних односа у породици.

Теоријску раван за разоткривање ових релација представљале су идеје Ј. Хабермаса и Џ. Батлер. Наиме, полазећи од Хабермасовог мишљења да се идентитет („его-идентитет“) достиже онда када је личност у стању да уочи разлику између онога што је наметнуто као традиционална норма („идентитет-улоге“) и онога што је властити избор – претпостављено је да конструкција идентитета кроз идентификовање/самоидентификовање има веће шансе да се испољи као „его-идентитет“ него што је то случај са конструкцијом

породичних вредносних образаца, који су у великој мери детерминисани родним стереотипима, економским, социјалним и културним факторима. С друге стране, феминистичка теорија Џ. Батлер понудила је концепцију контингентности темеља, перформативности рода и пола као конструкта са идејом да се родни идентитети стварају у односу на перципиране полне разлике у друштву и потпомажу обликовање тих разлика, па тако родне улоге потичу од наметања норми у поновљеним чиновима понашања.

Налази спроведеног емпиријског истраживања идентитета и вредносних образаца на подручју три регионална центра у Србији (Ниш), Бугарској (Пловдив) и Македонији (Скопље) показали су да постоје полне/родне разлике у конституисању идентитета и породичних вредносних образаца, али оне нису у толикој мери изражене да би се посматрале као изоловани чиниоци њиховог формирања.

- Избор самоидентификационих маркера у оквиру подузорака је полно/родно уједначенији него што је то случај са узорком у целини. Наиме, у бугарском подзоруку мушкарци и жене у самопроцењивању истичу ком народу припадају, потом да имају децу и у којем граду живе, с тим да је припадност народу (61,5% : 58,6%) и родитељска улога (54,0% : 46,6%) нешто значајнија женама него мушкарцима; у македонском подзоруку пре свега се маркира припадност народу, што подједнако сматрају битном самоидентификационом карактеристиком и мушкарци и жене (73,0%), на другом месту жене истичу мајчинство (71,3%) а мушкарци веру (62,9%), која је по мишљењу жена на трећем месту; у српском подзоруку мушкарци и жене значајним у самопредстављању сматрају сопствено родитељство (70,4% : 66,0%), брачно стање (60,3% : 56,0%) и припадност народу (47,5% : 43,3%) – с тим што су мушкарци код свих карактеристика процентуално доминантнији од жена.
- Полно/родна уједначеност у оквиру подузорака се детектује и код идентификационих маркера: у бугарском подзоруку скоро идентично мушкарци и жене наводе професију, етничку припадност и карактерне особине као карактеристике које би пре свега желели да сазнају о другом; у македонском подзоруку и једни и други сматрају битним информације о верској припадности, професији и карактерним особинама, док у српском подзоруку истичу професију, карактерне особине и етничку припадност, са значајном разликом у вредновању професије као идентификационе карактеристике (45,1% жена у односу на 29,6% мушкараца).
- Преовлађујућа породична вредносна матрица на нивоу целокупног узорка је модерно-социјалистичка (35,9%), што значи да постоји свест о томе да балканска свакодневница још увек није спремна да прихвати у потпуности идеје партнерства, равноправног родитељства и избора,

па стога се чак и у „прижељкивању“ рачуна на нужност постојања неких образаца прошлих времена. И док су у бугарском и македонском подзору најбројнији они који се групишу у овај породични вредносни образац, српски подзорак се издваја као најлибералнији. На нивоу целокупног узорка се јасно уочава доминација модернијих породичних вредносних образаца: обједињени (модерни-социјалистички/ модерни-либерални) представљају избор око две трећине испитаника у Бугарској и Македонији и чак 73,6% у Србији; охрабрује податак најмање заступљеног патријархалног обрасца, који је у свим подзорцима најмање прижељкиван (Бугарска 16,6%, Македонија 13,9%, Србија 6,6%). И поред тога што су и женама и мушкарцима прихватљивије модерније форме породичног заједништва, важно је истаћи да у оквиру свих подзорака мушкарци израженије прижељкују патријархални и конформистички, а жене модернији (модерни-социјалистички, модерни-либерални) породични вредносни образац са редефинисаним родним релацијама и смањеним родним разликама.

На основу ових података могуће је закључити да идентитетске и вредносне матрице у односу на полну/родну диференцираност још увек јесу израз, у Хабермасовој терминологији, „идентитета-улога“, што значи да се актери чешће срећу као играчи улога него индивидуе. Чини се исправном констатација Ц. Батлер да се *идентитет изнова „натурализира“ у политичке сврхе одржавања доминантне матрице!* Налази овога истраживања показују да мушкарци и жене у идентификационим процесима бирају у оквиру доминантних маркера скоро идентичне матрице, што значи да заједно изнова натурализирају идентитете. Учињени избори јесу доказ о удаљавању од матрице „балканског синдрома“, међутим нема основе за закључивање о условима „ослушкивања“ сопствене природе и одбацивање наметнутих образаца понашања и мишљења.

Пол и род јесу релевантна обележја идентификације и идентитета, али, барем на основу налаза овога истраживања, не би се могло рећи да су искључиво припадници једног пола „кривци“ за постојећу идентитетску и вредносну кризу балканске свакодневнице. И једни и други у фокус сопствености стављају народ, децу, веру, брак, па тек онда остале самоидентификационе карактеристике. И једни и други сматрају да су професионалне и карактерне особине других веома важне, али има и оних којима су верска и национална припадност још увек приоритетне одреднице. И једни и други желе либералније породичне заједнице – што јесте показатељ редефинисања родних улога и родних односа – али се мире с модернизацијом на нижем

нивоу, што је могуће тумачити, пре свега, веома неповољним социјално-економским условима живота, изосталом адекватном институционалном подршком, окоштаним стереотипима о полним/родним улогама и друго. Не би требало изгубити из вида и то да одржавање доминантне вредносне матрице можда одговара и женама и мушкарцима, додуше из различитих разлога: женама – да задрже „моћ“ у породици и прикрију мањак активизма, а мушкарцима – да задрже патријархалне привилегије. Отуда се и пол и род изнова производе и дестабилизују заједничким напорима жена и мушкараца.

Литература

- Batler, Dž. (2001) *Tela koja nešto znače: o diskurzivnim granicama „pola“*. Beograd: Samizdat B92.
- Butler, J. (2000) *Nevoļje s rodom*. Zagreb: Źenska Infoteka.
- Gidens E. (2003) *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet, Œigoja print.
- Golubović Z. (1999) „Ja i drugi: antropološka istraŹivanja individualnog i kolektivnog identiteta“. Beograd: Republika.
<http://www.yuope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/6.html>
- Захаријевић А. (2009) „Лексикон QUEER теорије“. *Теме*, Г. XXXIII Бр. 1
- Zaharijević, A. (2005) „Deregulacija temelja“. *Filozofska istraŹivanja*. God. 25, Sv. 4.
- Захаријевски С. Д. (2008) „Конструкција идентитетских категорија у зависности од породичног вредносног обрасца и социјално-економских карактеристика“ у: Ђорђевић Б. Д., Тодоровић Д. (прир.) *Квалитет међуетничких односа и култура мира на Балкану*. Ниш: Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета/Пунта.

Dragana S. Zaharijevski

Sex/Gender Differences in Contracting Identity and Family Value Patterns

Summary

This paper is an attempt at an analytic deconstruction of identity categories which focus on sex/ gender differences discussed as identity characteristics, as forms of individual expression as well as constructs. Identity constructs are examined through identification and self-evaluation (“ego-identity”) in the context of family value patterns in view of desired gender roles and relations between genders (“identity roles”).

The paper presents and comments on the results of an empirical research conducted on a sample of 1,650 examinees living in the area of three Balkan cities (Plovdiv, Bulgaria; Skopje, Macedonia; and Niš, Serbia).

Key Words: Sex, Gender, Gender Relations, Gender Roles, Family Patterns, Identity, Balkan.

Јасмина Иванов
Филозофски факултет
Косовска Митровица

УДК 316.644:316.662-055.1/.2(497.115)
Оригиналан научни рад
Примљен: 13. 9. 2009. г.

ПРОФИЛ РОДНИХ ОДНОСА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ: ИЗМЕЂУ „ПОЖЕЉНОГ“ И СТВАРНОГ

Резиме

На темељу данас већ увелико прихваћеног закључка, насталог на систематизовању искуствене евиденције у оквиру феминистичких истраживања да родне улоге у друштву нису искључиво биолошки дате, већ да оне одликавају услове репродукције, али и културну матрицу једног друштва у ширем смислу те речи (културну традицију, вредности, религију, идеолошку основу једног друштва итд.), анализирају се налази емпиријског истраживања на студенској популацији. Наиме, у раду се анализирају резултати испитивања ставова студената Универзитета у Приштини (са привременим седиштем у Косовској Митровици) о „пожељним“ родним улогама у контексту породичног вредносног обрасца с једне, као и родне (не)једнакости на КИМ кроз перцепцију шанси жена за остваривање социјалних улога изван породице, с друге стране. Перцепција родних односа испитиване популације може бити тумачена и као индикатор родне сензибилисаности и потенцијала за развој модерних вредносних образаца у популацији која би требало да чини окосницу у изградњи хуманијих и демократских односа у конкретној социокултурној средини.

Кључне речи: пол, род, родне улоге, родне (не)једнакости, родна сензибилисаност, вредносни образац.

Од тренутка када је чувена францускиња де Гогеова (Olympe de Gogé) формулисала своју „Повељу о правима жене и грађанке“⁶¹ у којој је први пут иницирано да од стране једног националног законодавства буду призната једнака права женама, прошло је више од два века и велики број принципа из Повеље уграђен је у међународна правна акта и правни систем многих држава. Ипак, мноштво прегледне литературе која се бави питањем легислативе указује не само на домете у овој области већ и на проблеме у имплементацији регулативе (Мршевић 2002, Констатиновић-Вилић, Петрушић, и др. 2004, ОЕСЦ 2005, Гајин (ур.), 2008. итд.). Међутим, и данас када постоје темељи у правној регулативи за равноправност полова, истраживачи обиљем доказа документују родну дискриминацију, и упорно одржавање модела расподеле родних улога којим женски део популације остаје скрајнут на маргине друштвеног живота.⁶²

⁶¹ Доступно на: URL

http://www.dadalos.org/srbija/frauenrechte/woher/dokumente/dokument_1.htm

⁶² Тешко би било побројати све релевантне радове који укључују родни модел у анализу односа међу половима у разним сферама друштености који констатују овакав профил родних односа у савременим друштвима.

Чињеница је да модел по коме су дефинисани мушко–женски односи у једној средини у много мањој мери почива на одлукама поједнаца који ступају у родне односе него што је последица релативно структурисаног и трајног обрасца односа међу половима у друштвеном контексту који утиче на формирање родних улога, родних идентитета и различито понашање жена и мушкараца. Овај образац, у литератури често називан и „родни режим“ (Благојевић 1997, Благојевић 2003), треба тумачити као рефлексiju различитих историјских, друштвених, економских и културних прилика на одређеној територији. Другим речима, појединац не бира слободно своју родну улогу и родни идентитет, већ се он успоставља и обликује кроз односе полова у свим сферама друштвеног живота (Милић 1994: 82). Чак у ситуацијама када је његово деловање усмерено против таквог односа међу половима појединац делује из визуре усвојеног родног обрасца. Какав је профил родног обрасца на територији Косова и Метохије још увек је могуће закључити посредно из студија које се односе на ширу географску и културну средину која укључује и ово подручје, него из малог броја истраживања која се непосредно односе на поменути социјални простор. Ипак, резултати поменутих ретких истраживања који реферешу о својеврсном преклапању етничког и родног идентитета на овој територији (Златановић 2005: 89) били су довољан подстицај ауторки овог рада за упознавање стручне јавности са резултатима истраживања спроведеног на студентској популацији која се образује на једином српском универзитету на територији КИМ. Реч је о истраживању: *Косовско-метохијска збиља у ставовима студената Универзитета у Косовској Митровици 2009-те*, које је реализовала Катедра за социологију Филозофског факултета у Косовској Митровици а у оквиру припрема за међународни научни скуп *Косово и Метохија у цивилизацијским токовима*. Истраживање је планирано на узорку од 440 а реализовано са 422 испитаника. Узорком су обухваћени студенти десет факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици на коме студира укупно 8 738 студената. Реч је о квотном узорку чија структура (посматрано према полу, факултету и години студија) одговара пропорционалном учешћу студената и са наведеним социо-демографским обележјима у укупној популацији из које је „биран“ узорак.⁶³ При том, треба нагласити да би потпунији закључак о „родним приликама“ било могуће извести тек након испитивања опште популације⁶⁴ и анализом емпиријских показатеља званичне статистике⁶⁵ о родним односима на испитиваном подручју.

⁶³ Детаљније податке о узорку, просторно-временском оквиру и инструменту истраживања могуће је добити из извештаја методолога и коруководиоца истраживања доц. Јасмине Петровић.

⁶⁴ Због односа међу етничким групама које чине претежни састав становништва на проучаваној територији, немогућности за безбедно кретање, као и недостатка звани-

У истраживању чији се налази реферишу, тврдње којима је испитивана породична вредносна оријентација односе се на релативно структурисане родне односе. Реч је о обрасцима узајамних односа међу половима у оквиру породичне структуре испитиване кроз ставове о пожељним родним улогама. Испитивани су ставови као димензије породичних вредности са циљем да се установи породична вредносна матрица као и родни сензибилитет у истраживаној популацији као својеврсни индикатор модерних вредносних преференција и модела понашања. Имајући у виду ранија слична истраживања (Стјефановић-Захаријевски 2008) одабране су четири репрезентативне тврдње⁶⁶ од којих је свака сачињена по моделу Ликертове скале, конструисане са циљем да се установи склоност ка одређеном типу родних односа у оквиру породичне структуре.

Резултати истраживања:

„пожељне“ родне улоге у оквиру породичне структуре

Користећи описану методологију претпостављено је да је могуће идентификовати два идеално-типска вредносна породична обрасца: *тради-*

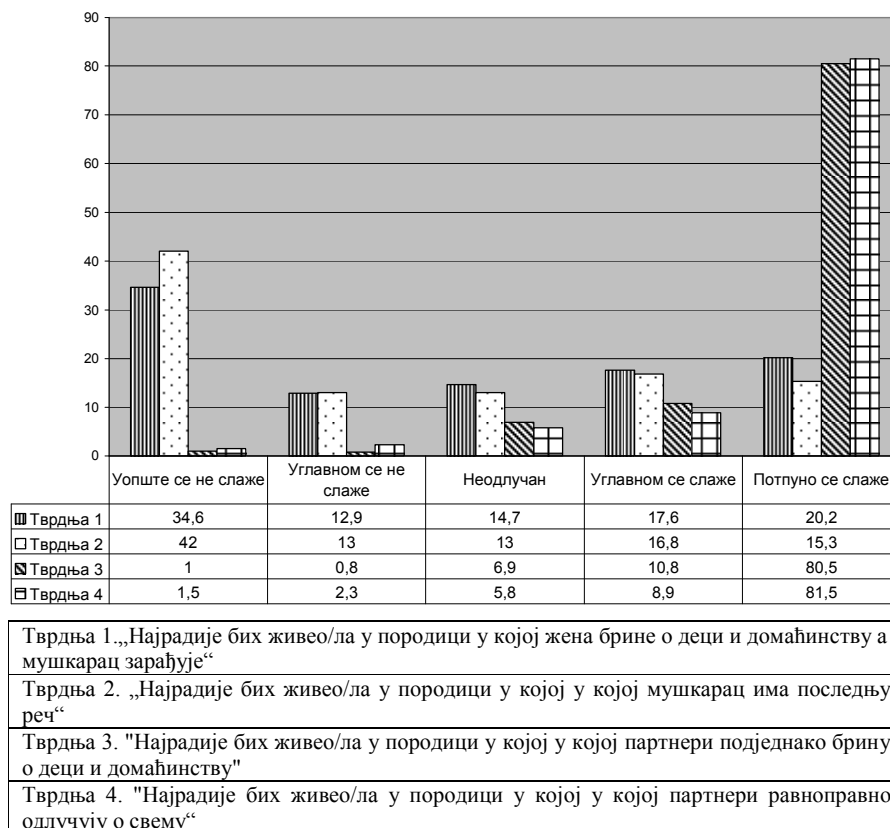
чних података из пописа становништва, није било могуће организовати истраживање на читавој територији КИМ по стандардима које подразумева научно-истраживачки рад.

⁶⁵ Овде треба указати на неке недостатке званичне статистичке методологије у прикупљању података. Наиме, и поред генералних приговора на техничке и концептуалне проблеме у стварању статистичке емпиријске евиденције који би се односили на различите дефиниције и моделе прикупљања података, треба рећи да поред тога што се они прикупљају на различитим нивоима, на различите начине и различите сврхе, остаје и проблем и занемаривања родних показатеља. Наиме, често су подаци о репродуктивним, економском и другим активностима представљени на нивоу укупне популације и нису дисагрегирани према полу што је озбиљна препрека у примени родног модела у проучавању друштвеног економског и политичког контекста родних односа. Имајући ово у виду УН покушавају да стандардизују дефиниције и методе прикупљања података на глобалном нивоу, међутим још увек постоји проблем да се постигне упоредивост података на нивоу националних статистика. О овом проблему између осталог видети и у: Ђурић-Кузмановић 2000: 101-102. Проблем више из угла питања којим се овај рад бави је и стање у званичним евиденцијама на КИМ. Наиме, у припреми рада „Родна равноправност и одрживи развој“ у коауторству са проф. Драганом Стјефановић-Захаријевски, ауторке су се осведочиле у неажурност и непотпуност података којим располажу јавне установе неопходних за закључивање о истраживаном проблему.

⁶⁶ Реч је о следећим тврдњама према којима је испитаници требало да искажу одређени степен не/слагања: „Најрадије бих живео/ла у породици у којој жена брине о деци и домаћинству а мушкарац зарађује“, „Најрадије бих живео/ла у породици у којој у којој мушкарац има последњу реч“, „Најрадије бих живео/ла у породици у којој у којој партнери подједнако брину о деци и домаћинству“ „Најрадије бих живео/ла у породици у којој у којој партнери равноправно одлучују о свему“.

ционални, у чијој основи се налазе патријархалне породичне вредности и архаични родни стереотипи и *модерни*, обележен либералним вредностима и залагањем за родну равноправност.

Графикон 1: Слагање испитаника са тврдњама – индикаторима породичне вредносне оријентације (збирни налаз у %)

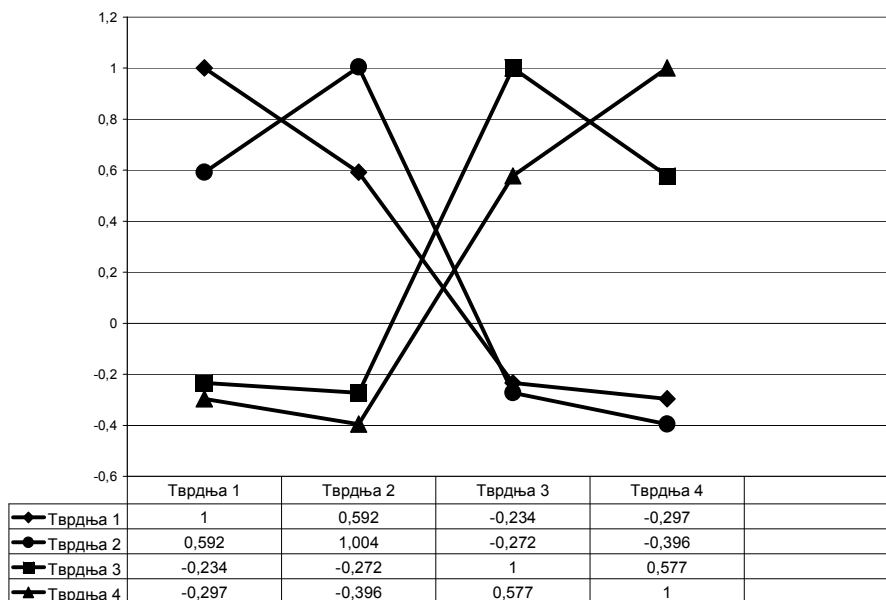

Резултати истраживања показују да је слагање (потпуно или делимично) са тврдњама 1 и 2 – репрезентима традиционалног вредносног обрасца знатно слабије изражено него слагање са ставовима 3 и 4 који указују на модерну породичну вредносну оријентацију (Графикон 1). Наиме, 20,2% испитаника се потпуно слаже са тврдњом „најрадије бих живео/ла у породици у којој жена брине о деци и домаћинству а мушкарац зарађује“, а 15,3% са ставом који указује на изразиту родну дискриминацију оличену у ставу: „најрадије бих живео/ла у породици у којој у којој мушкарац има последњу реч“. Исто-времено, забележен је изузетно висок постотак потпуног слагања с тврдњама:

„најрадије бих живео/ла у породици у којој у којој партнери подједнако брину о деци и домаћинству" и "најрадије бих живео/ла у породици у којој у којој партнери равноправно одлучују о свему“. Испитаници у готово идентичним износима – 80.5 : 81.5% прихватају ставове који исказују пожељност равноправне поделе породичних обавеза и одговорности (Графикон 1). Дакле, на први поглед у испитиваној популацији се уочава склоност ка модерном породичном вредносном обрасцу.

Међутим, компарација корелација између степенâ слагања са понуђеним тврдњама показује да су њихове вредности такве да не можемо говорити о искључивој доминацији једног вредносног породичног обрасца. Наиме, вредности корелација између степена слагања са понуђеним тврдњама које припадају истом моделу вредносног обрасца су знатно више од вредности које указују на негативну повезаност међу тврдњама из различитих вредносних породичних образаца. Другим речима, испитаници који се слажу са неком од тврдњи које припадају традиционалном обрасцу у знатно већем постотку ће прихватити слагање са другом тврдњом истог вредносног профила него што ће испољити неслагање са било којим ставом који репрезентује модерни вредносни образац и обрнуто.

Графикон 2: Спирманов коефицијент корелација степена слагања на тврдњама – индикаторима* вредносног породичног обрасца

- корелација је значајна на нивоу 0.01

Посматра ли се пожељност понуђених модела родних односа кроз призму полне припадности, добијени налази указују на нову димензију. Испитаници женског пола се у знатно мањој мери слажу са тврдњама које репрезентују традиционални вредносни образац исказан кроз спремност да се живи у породици у којој жени припада брига о домаћинству и потомству а мушкарацу економска потпора заједници, као и у прихватању да мушкарац одлучује у име породице („има последњу реч“). Тако, са првом тврдњом се уопште или углавном не слаже чак 62,7% жена, али мање од трећине особа мушког пола – 32,0%. Истовремено овакав карактер родних односа у потпуности или углавном је прихватљив за 52,9% испитаника мушког, а свега за 23% женског пола. Што значи да чешће него сваки други мушкарац и нешто ређе него свака четврта особа женског пола прихвата традиционални образац родних односа у породици. Да мушкарац у дому треба да има последњу реч (уопште или углавном) не признаје скоро трећина испитаника мушког пола - 32,8%, али чак 76,1% испитаница! Међутим, скоро половини испитаних мушког пола – 47,6% прихватљиво је да мушкарац има последњу реч у породици док се са таквим „поретком у кући“ слаже свега 17,3% жена. Када се већа наклоност према модерном породичном вредносном образцу исказана на нивоу читавог узорка посматра према полној припадности, уочава се разлика. Наиме особе женског пола исказују у чак 95,5% случајева слагање са тврдњама да би најрадије живе у породици у којој партнери подједнако брину о деци и домаћинству и одлучују о свему. Овакви породични односи су пожељни за 86,3% испитаника када је у питању заједничка брига о деци и домаћинству и за 86,9% када је реч о подели одговорности са партнером у одлучивању.

Табела 1: Слагање испитаника са тврдњама – индикаторима породичног вредносног обрасца посматрано према полу испитаника

	Уопште се не слаже		Углавном се не слаже		Неодлучно		Углавном се слаже		Потпуно се слаже	
	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м
Тврдња 1	47.4	21.5	15.3	10.5	14.3	15.2	12.8	22.5	10.2	30.4
Тврдња 2	61.4	21.7	14.7	11.1	6.6	19.6	10.2	23.8	7.1	23.8
Тврдња 3	0.5	1.6	1.0	0.5	3.0	11.1	10.1	11.6	85.4	75.3
Тврдња 4	1.5	1.6	1.5	3.1	1.5	10.4	4.4	13.5	91.1	71.4

На нивоу укупних налаза могуће је рећи да су особе женског пола далеко опредељеније за модерни породични вредносни образац који подразумева пожељност равноправне поделе породичних обавеза и одговорности, и против традиционалне расподеле родних улога у оквиру породичне структуре, док су

мушкарци још увек са амбивалентним ставовима у односу на модел родних односа какве би желели у својој породици.

Исказани већи степен прихваћености модерног породичног вредносног обрасца у односу на традиционални, био је на провери и у испитивању степена слагања са ставом да је један од главних интереса сваке нације да жене рађају што више деце. Испитаници су у овом случају испољили висок степен слагања. Чак 35% се потпуно и 39% делимично слаже са овим ставом! При том, значајно је да је постотак оних који се не слажу – 14% (уопште или углавном) једва већи од оних који су неодлучни по питању оваквог поимања биолошке репродукције (12%).

Овакви одговори бацају потпуно другачије светло на вредносна опредељења исказана поводом преференција везаних за вредносни модел породичне организације. Ови налази могли би се делом објаснити и чињеницом да значајни део испитаних студената живи или је пореклом са простора КИМ, где је српска популација суочена са смањењем броја становника овог етничког порекла с једне, и демографском „експлозијом“ албанског становништва с друге стране, те биолошку репродукцију разумеју и као вид борбе за опстанак сопствене етничке групе на реченој територији. Међутим поређење одговора студената посматраних по месту рођења (74,8 : 71,6%) и месту пребивалишта (73,2 : 74%), показало је да разлика у одговорима између оних који рођењем или пребивалиштем припадају овој територији и оних који су рођени или бораве ван ње, није статистички значајна.

Утолико се укупни налаз који говори о високом постотку присталица става да је један од главних интереса сваке нације да жене рађају што више деце не може тумачити искључиво као одраз страха домицилног становништва од нестанка Срба са ових простора, већ се део разлога за доминацију оваквог става треба тражити у традиционално-патријалхалном обрасцу поимања жене као „мајке односно родитељице нације“ (Милић 1994: 155). Овакав став одраз је и специфичног односа државе (нације) и појединца на овим прострима који су добро осликани следећим речима: „и сама идеја да људима треба дозволити да сачувају неки имагинарни домен којим би повукли границу између себе и државе представљала би негацију привида да држава представља оно што је добро, чак и у спаваћој соби“ (Kornel 2002: 11). Наиме, не треба заборавити на чињеницу да је последњих година у Србији често промовисан став о дужности жена да репродукују нацију, изражен не само кроз јавна саопштења СПЦ, већ и кроз добро осмишљене медијске садржаје (Минић 2004: 50). Зато није тешко сложити се са констатацијом изнесеном у резимирању промена вредности и њиховог утицаја на родне режиме у земљама у транзицији када се тврди да је „јачање етничких идентитета уско повезано са инструментализацијом жена. Нове националне идеологије потпуно подражавају подвођење интереса жена интересима нације, што је нарочито видљиво

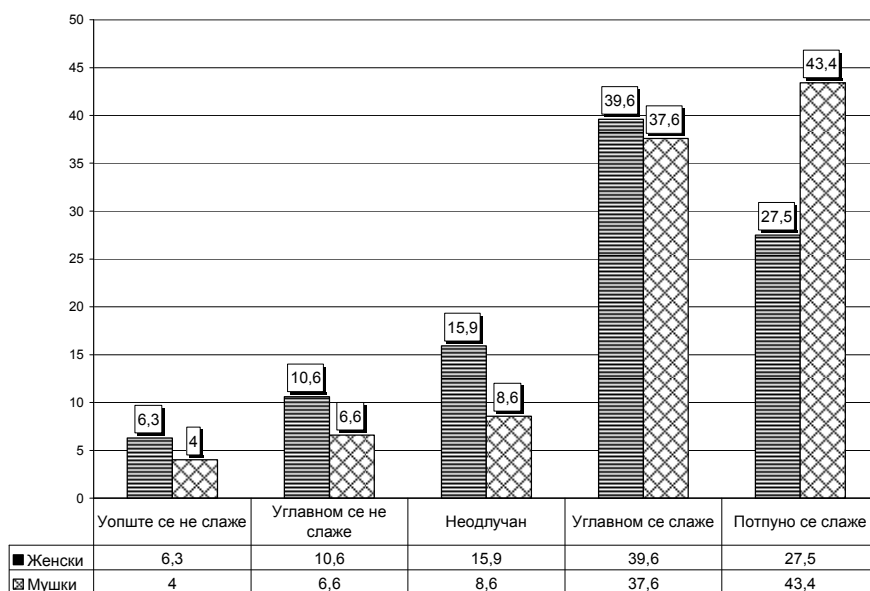
у демографском дискурсу, често повезаном са религиозним дискурсом, када је реч о популацији, односно о фертилитету. Политика репродукције је у земљама транзиције веома важан део политике уопште.“(Благојевић 2003: 168).

Другим речима, према суду истраживача овај налаз је могуће разумети не само као рефлексију тренутног социјалног, политичког и културног миљеа у коме живи већ и оног у коме је стасавала испитивана популација, а чију социјализацију од најранијег узраста прати формирање идентитетских структура са инсистирањем на националном идентитету као веома значајном сегменту личног идентитета, много битнијем него што су то класно-слојна, образовна, професионална, поткултурна па и родна припадност, које уобичајено чине окосницу идентитета човека у модерним друштвима.

Као значајније социодемографско обележје које утиче на овакво поимање улоге жене у очувању нације, појавио се пол испитаника. Наиме, 57,1% жена (27,5% у потпуности) слаже са поменутом тврдњом и чак 80,8% мушкараца (43,4% у потпуности) – Графикон 3.⁶⁷ Иако је и преко дистрибуција одговора на ово питање могуће закључити да су мушкарци доследније окренути традиционалном поимању улоге жене у друштву, натполовично прихватање става о биолошкој репродукцији као интересу нације у женском делу испитиване популације указује на амбивалентност у њиховој социјализацији и прихватљивост тезе о „системској инхибицији“ (Благојевић 1988: 403, Благојевић 1991: 29-30) маргиналних група. Наиме, иако је теза о дејству механизма „социјалне инхибиције“ изречена, пре свега, у контексту родних неједнакости у социјалној стратификацији, њена аналитичка вредност се чини прихватљивом и у тумачењу вредновања добијених резултата који се тичу поимања биолошке репродукције. Доминантни културни образац снажно подржан стереотипима у учењу родних улога и изградњи родног идентитета потврђује „тезу да је најефектнији облик опресије онај у коме жртва сарађује. Интериоризација вредносних оцена о властитој инфериорности резултат је објективне немогућности утицаја на властити живот или промене друштва у целини. Истовремено, ма како на први поглед изгледало парадоксално, интериоризација управо тих вредности омогућује релативно безболну интеграцију маргиналаца“ (Благојевић 1991: 27-28).

⁶⁷ Једно истраживање у Србији је показало да се са ставом да је један од главних интереса сваке нације да жене рађају што више деце, потпуно слаже 44,6% мушкараца и 40,7% жена. Опширније о истраживању и налазима видети у публикацији: *Jednake mogućnosti*, OSCE, Beograd, 2003.

Графикон 3: Слагање испитаника са ставом да је један од главних интереса сваке нације да жене рађају што више деце – посматрано према полу

Перцепција шанси жена на КИМ за остваривање различитих социјалних улога изван породице

Када се из домена родних односа из угла „пожељног“ пажња пребаци на процену могућности жена да у друштвеном простору добију прилику за радни, политички и јавни ангажман и професионално постигнуће, косметска стварност посматрана очима испитаника показује да полна припадност није без значаја (Табела 2.) .

Наиме, 51% испитаника сматра да жене имају једнаке шансе да добију запослење, док 37% сматра да су њихове шансе мање у односу на мушкарце. Слично је и са одговорима које се тичу могућности жена да добију добро плаћен посао, када око половине испитаника – 53% сматра да оне имају једнаке, а у 36% случајева мање шанси у односу на мушкарце. Прилику да жена на КИМ добије руководећу функцију на послу или да буде ангажована у политичкој и јавној сфери су у 36% (односно 35%) случајева су оцењене као једнаке и у 57% (58%) као мање. Другим речима, значајан део испитиване популације критеријум полне припадности сматра фактором од утицаја приликом освајања социјалних улога која излазе изван граница приватног и породичног живота.

Табела 2: Перцепција шанси жена (у односу на мушкарце) на КИМ за остваривање различитих социјалних улога изван породице

Шансе жана на КИМ	Мање	Једнаке	Веће
За запослење	36.6	51.4	12.0
За добро плаћен посао	35.6	53.4	11.0
За руководећу функцију на послу	57.4	36.0	6.5
За политички и јавни ангажман	57.6	35.3	7.1

Када се добијени одговори посматрају према родној припадности, може се уочити да жене чешће своје шансе оцењују као мање у односу на мушкарце у свим посматраним видовима ангажмана осим кад је у питању прилика за руководећу функцију на послу, али да разлике у одговорима нису велике. Највећа разлика се појављује у одговорима који се односе на могућност добијања запослења за које 41,1% испитаница сматра да су мање, док 31,8% њихових колега дели исто мишљење.

Табела 3. Перцепција шанси жена (у односу на мушкарце) на КИМ за стваривање различитих социјалних улога изван породице – посматрано према полу (%)

Шансе жена (у односу на мушкарце) на КИМ	Мање		Једнаке		Веће	
	ж	м	ж	м	ж	м
За запослење	41.1	31.8	45.9	57.3	13.0	10.9
За добро плаћен посао	36.2	34.9	51.2	55.7	12.6	9.4
За руководећу функцију на послу	55.6	59.4	35.6	36.5	8.8	4.2
За политички и јавни ангажман	61.5	53.4	32.2	38.6	6.3	7.9

Иако постотак испитаника који у својим проценама појединачних шанси жена за професионални, политички и јавни ангажман, ни у једном случају не прелазе значајно натполовични износ када их оцењују као мање у односу на мушкарце, одговори добијени поводом образложења мањих прилика за „излазак“ жене ван породице показују другачију слику. Наиме, на питање: „ако мислите да жене имају мање шансе, зашто је то тако“ – одговор је дало чак 87,7% испитаника! Другим речима, питањем којим се желело да дође до разлога за родну дискриминацију на КИМ постигнут је ефекат више – испитаници су отворено казали о њеним размерама на проучаваној територији. Подаци показују апсолутну доминацију става да главне разлоге постојећег стања треба тражити у још увек традиционалној подели родних улога где женама припада огроман део породичних обавеза везаних за домаћинство и родитељство. У 54,5% случајева испитаници су одговорили да је ситуација таква „зато што жене носе већи терет породичних обавеза и родитељства“, а када се томе дода и постотак оних који сматрају да „жене дају приоритет својим породичним обавезама“ (38%) – Табела 4, може се констатовати да преовладавајући обра-

зац организације породичног живота с једне, и усвојена родна улога од стране самих жена с друге стране, по мишљењу респондентата јесте главна препрека за равноправно учешће жена у друштвеном животу изван породичног миљеа.

Значајан део испитаника – 19.7% сматра да је препрека у професионалном и јавном ангажману жена и чињеница да „послодавци и јавне институције дају предност мушкарцима“, чиме је препознат један од социјалних механизма за репродукцију родних неједнакости. Налази да скоро сваки пети испитаник – 18.3 % мање шансе жена за јавни ангажман на простору КИМ између осталог, образлаже и тиме да „је жени место пре свега у породици, а мушкарцу ван породице“, те да „женама за разлику од мушкараца недостаје активизам“ – 13,3%, као и да је „мушкарцима посао и јавни ангажман важнији него женама“ – 12.5% могуће је делом протумачити и као потврду о присуству стереотипа о „типичним“ родним карактеристикама усвојеним током социјализације.

Табела 4. Образложење разлога за смањене могућности жена (у односу на мушкарце) на КИМ за остваривање различитих социјалних улога изван породице

Разлози за мање шанси жена за професионални, политички и јавни ангажман	Самостално	У комбинацији са другим одговорима	Укупно
Зато што је жени место пре свега у породици, а мушкарцу ван породице	4.9	13.4	18.3
Зато што жене носе већи терет породичних обавеза и родитељства	14.9	39.6	54.5
Зато што жене дају приоритет својим породичним обавезама	6.5	31.5	38.0
Зато што послодавци и јавне институције дају предност мушкарцима	14.9	4.8	19.7
Зато што женама за разлику од мушкараца недостаје активизам	0.5	12.8	13.3
Зато што је мушкарцима посао и јавни ангажман важнији него женама	0.8	11.7	12.5
Зато што су жене мање способне од мушкараца	1.6	2.6	3.2
Из неких других разлога	2.2	0.3	
Без одовора			12.3

Учесталост појединих одговора којима се даје образложење за мање шансе жена на КИМ за равноправни третман приликом социјалног ангажмана ван породице показује разлику у перцепцији „криваца“ за такву ситуацију у женском односно мушком делу испитане популације (Табела 5). Наиме, испитанице их препознају у неједнакој оптерећености жена и мушкараца у кући, те најчешћи одговор – 60,8% је да „жене носе већи терет породичних обавеза и родитељства“. Скоро једнаким по „тежини“ жене сматрају и разлог да

„послодавци и јавне институције дају предност мушкарцима“ – 55,8%. Међутим, испитанице као значајну – у 39,7% случајева препознају и „субјективну“ околност да „жене дају приоритет својим породичним обавезама“. Стереотипни одговори да је „жени место пре свега у породици, а мушкарцу ван породице“ – 11.7% или да им недостаје активизам – 3.1% су у знатно нижим износима присутни него у мушком делу испитиване популације. Изузетак је стереотип о мушкарцима којима је „посао и јавни ангажман важнији него женама“ који је знатно чешћи одговор него у мушкој популацији – 16.4: 8.6%.

Испитаници мушког рода у највећем постотку – 41,3% као једини или један од фактора за ниско учешће жена у социјалном животу изван породице сматрају чињеницу да „послодавци и јавне институције дају предност мушкарцима“. Око једна трећина испитаника мушког рода сматра да жене имају мање шанси за професионални и јавни ангажман јер „носе већи терет породичних обавеза и родитељства“ – 36,2% или „дају приоритет својим породичним обавезама“ – 32.5%. Сваки четврти мушкарац – 24.8% образложење оваквих родних односа искључиво или делом опажа као последицу уверења да је „жени место пре свега у породици, а мушкарцу ван породице“, чиме заправо потврђују напред изречену констатацију о мушкарцима као вернијим чуварима традиционалног обрасца поделе родних улога.

Табела 5. Образложење разлога за смањене могућности жена (у односу на мушкарце) на КИМ за остваривање различитих социјалних улога изван породице – посматрано према полу

Разлози за мање шанси жена за професионални, политички и јавни ангажман	Самостално		У комбинацији са другим одговорима		Укупно	
	ж	м	ж	м	ж	м
Зато што је жени место пре свега у породици, а мушкарцу ван породице	1.1	8.7	10.6	16.1	11.7	24.8
Зато што жене носе већи терет породичних обавеза и родитељства	15.5	14.2	45.3	32.0	60.8	36.2
Зато што жене дају приоритет својим породичним обавезама	5.9	7.1	33.8	25.4	39.7	32.5
Зато што послодавци и јавне институције дају предност мушкарцима	16.6	13.1	39.2	28.2	55.8	41.3
Зато што женама за разлику од мушкараца недостаје активизам	0.5	0.5	2.6	5.3	3.1	5.8
Зато што је мушкарцима посао и јавни ангажман важнији него женама	0.0	1.6	16.4	7.0	16.4	8.6
Зато што су жене мање способне од мушкараца	1.1	2.2	1.5	3.5	2.6	4.8
Из неких других разлога	1.6	2.7	0.0	0.5	1.6	3.2

Представљени резултати истраживања родних односа из перспективе „пожељних“ улога у породичном вредносном обрасцу показали су да се не може говорити о доминатном профилу вредносне матрице родних релација. Наиме, генерално установљена већа окренутост студентске популације модерном породичном вредносном обрасцу није апсолутна будући да пожељност равноправне поделе породичних обавеза и одговорности не искључује склоност ка прихватању модела породичне организације који подразумева традиционалну расподелу улога између мушкараца и жена. Међусобна корелација понуђених тврдњи – репрезентата различитих породичних вредносних образаца показала је да испитаници који се слажу са неком од тврдњи које припадају традиционалном, у знатно већем постотку прихватају слагање са другом тврдњом истог вредносног обрасца него што испољавају неслагање са било којим ставом који репрезентује модерни вредносни образац и обрнуто. Истовремено, на изглед преовладавајући модерни породични вредносни образац био је на „провери“ утврђивањем односа испитаника према ставу да је „интерес сваке нације да жене рађају што више деце“. Показало се да је већи део популације сагласан са овим ставом који је у директној супротности са наведеним вредносним обрасцем, чиме је потврђено да у потпуности уобличен „модерни“ родни идентитет у идеално типском смислу не постоји, те да се може говорити о различитим модалитетима „пожељних“ родних идентитета и односа у испитиваној популацији. Треба рећи такође, да су налази показали и већу наклоност женске популације ка модерном породичном обрасцу и мању склоност жена да свој родни идентитет жртвују националном. Упркос поменути разликама важно је истаћи да подаци сугеришу да је снага усвојених традиционалних културних вредности у формирању родног идентитета и дефинисања родних улога довољно велика да се разумевање властите улоге женског дела испитиване популације у различитим сферама друштвености креће од позиције „саможртвовања“ (Благојевић 1995, Благојевић 2003) до оне која подразумева родну еманципацију.

Перцепција шанси жена на КИМ за „освајање“ социјалних улога изван сфере приватног и породичног живота показала је да по проценама испитаника, постоји родна неједнакост у испитиваној средини. То је нарочито било видљиво у одговорима који су се односили на образложење узрока за мање шанси жена у односу на мушкарце да на КИМ добију прилику за самоактуализацију кроз професионални, јавни и политички ангажман.

Сасвим је сигурно да би слика о профилу родних односа на КИМ била много јаснија да је истраживање могло бити организовано на општој популацији. Тиме би било могуће уочити не само „одраз“ родног режима на популацији младог и образованијег дела становништва, већ и назнаке о разликама унутар генерацијских, образовних, класних, етничких, професионалних група

и региона, као неопходним деловима спознаје о природи родних односа и правцу у коме се они крећу, имајући у виду да се они не одвијају у вакууму већ у простору омеђеном процесима „глобалне интеграције у нео-либералном кључу“ с једне, и процесима ретрадиционализације с друге стране.

Литература

- Blagojević, M. (1988) „Nejednakosti između polova i društvena struktura“, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu*, XV.
- Blagojević, M. (1991) *Žene izvan kruga*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Blagojević, M. (1995) „Svakodnevica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost“, u: *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*, (Bolčić, S. ur.). Beograd: ISI FF, 181-209.
- Blagojević, M. (2003) „Promena vrednosti i rodni režimi u zemljama u "tranziciji": komparativna perspektiva“ *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung, IDN.
- Gajin S. (ur.), (2008) *Zabrana diskriminacije i uznemiravanja žena*, Beograd: CUPS, Swedich Helsinki Committee for Human Right, Centar za mir i razvoj demokratije.
- Đurić-Kuzmanović, T. (2000) „Ka teorijskom okviru istraživanja rodних nejednakosti u Srbiji“, *Sociologija*, XLII (1): 95-.
- Златановић, С. (2005) „Свакодневица у енклави“, *Гласник Етнографског института САНУ* LIII: 83-92.
- Institucionalni mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti* (2006). Beograd: OEBS, Misija za OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori.
- Jednake mogućnosti* (2003). Beograd: OSCE.
- Konstatinović-Vilić, S., Petrušić, N., Žunić, N., Đorić, G. (2004) *Ljudska prava za žene*. Niš: OGI.
- Kornel, R.(2002) *U srcu slobode*. Beograd: Centar za ženske studije.
- Milić, A. (1994) *Žene, politika, porodica*. Beograd: Institut za političke studije.
- Minić, D. (2004) „Nacija i pol u patriotskom spotu BK televizije“ u: *Genero – posebno izdanje: Žene i mediji*, Beograd, Centar za ženske studije: 49-57.
- Mršević, 2002. *Standardi i mehanizmi za postizanje rodne ravnopravnosti u demokratskim zemljama*, Beograd: OSCE, Misija za OSCE-a pri Saveznoj Republici Jugoslaviji.
- Rodni barometar – društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca* (2006). Beograd: Altera MB, Gender Research and Consultancy, Asocijacija za žensku inicijativu.
- Стјепановић-Захаријевић, Д. (2008) „Конструкција идентитетских категорија у зависности од породичног вредносног обрасца и социјално-економских карактеристика“ у *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.

Jasmina Ivanov

The Profile of Gender Relations in Kosovo and Metohija: Between 'Desirable' and Real

Summary

On the grounds of what is nowadays a widely accepted conclusion which originated in the systematised experience of the *Gender and Development* movement, that gender roles in society are not solely biologically given, but that they portray the conditions of the reproduction and the cultural matrix of a particular society in the widest use of the term (the cultural tradition, values, religion, ideological background etc.), the results of the empirical research conducted among students are being examined. Namely, what is being analysed in this paper are the results of investigating the attitude of the students of the University of Priština (with temporary residence in Kosovska Mitrovica) on the 'desirable' gender roles within the context of the family value patterns on one hand, and the gender (in)equality in Kosovo and Metohija in view of the chance that women have to win social roles outside the family on the other hand. The perception of gender relations of the examined population may also be interpreted as an indicator of the gender sensibility and the potential for the development of modern value patterns within the population which should serve as the framework for the development of more humane and democratic relations in a specific sociocultural environment.

Key Words: Gender, Gender Roles, Gender (in)equality, Gender Sensibility, Value Patterns

Данијела Здравковић
Учитељски факултет
Врање

УДК 316.356.2:316.662-055.2(497.11)Врање)
Претходно саопштење
Примљено: 20. 9. 2009. г.

ТРАНЗИЦИЈА И УЛОГА ЖЕНЕ У ПРИМАРНОЈ СОЦИЈАЛНОЈ МРЕЖИ*

Резиме

У социолошкој литератури о приватној сфери друштвеног живота говори се са становишта социолошке дихотомије приватно–јавно. Приватна сфера друштвеног живота се односи на узајамне интеракције и просторно-психолошку близину породице. Јавна сфера друштвеног живота се односи на друштвене делатности и друштвене институције повезане са економијом, политиком, здравством, образовањем, религијом, културом у друштвеној заједници.

У раду се усмеравамо на социолошке карактеристике примарне социјалне мреже, која означава приватну сферу друштвеног живота и као значајан друштвени актер доприноси концептуализацији стратегија преживљавања у условима транзиције, у савременом српском друштву. Основни циљ је праћење, испитивање и разумевање улоге жене у неформалним каналима узајамне помоћи, разумевању, подршци и сарадњи у оквиру сродничких односа у Врању и околини. Потом износимо сумарне резултате истраживања о квантитету, интензитету и садржају примарних интеракција које жене остварују у прилично затвореним испитиваним породичним групама. Резултатима истраживања је установљено да социо-економска нестабилност и закаснела транзиција не дају за право да се жени експлицитно призна преимућство у усмеравању примарних интеракција са сродницима, као најсигурнијем виду заштите у примарно-групном залеђу. То практично значи да у прилично затвореним породичним групама, које у транзицијском контексту представљају потрошачко-произвођачке јединице, долази до ретрадиционализације улоге жене у приватној сфери друштвеног живота.

Кључне речи: жена, примарна социјална мрежа, сродници, транзиција, Врање.

Примарне друштвене групе и социјална мрежа

Живимо у време убрзаних промена које захтева трансформацију свих форми савременог живота. У савременом српском друштву значај приватне сфере друштвеног живота расте због континуитета регресивних догађања у јавној сфери и јачања процеса ретрадиционализације у приватној сфери друштвеног живота.

Један од могућих приступа проучавању трансформације структуре примарних група и садржаја друштвених односа унутар примарних друштвених група, креће са позиција њене основне карактеристике, а то је на једној страни висок степен интимности и емоционалне близине у односима међу

* Рад урађен у оквиру пројекта „Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције“ (149014Д), у Центру за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

члановима и на другој страни улоге жене у усмеравању наведених осећања ка другим члановима породице или најближој околини. Породица и њен сроднички систем су примарне друштвене групе које су закупиле нашу истраживачку пажњу, али са аспекта улоге жене у сложеној социјалној мрежи друштвених односа у одређеном друштвеном окружењу (под појмом *социјална мрежа* подразумевамо одређене облике друштвених односа, односно скуп тачака у примарној интеракцији). Циљ ове расправе је редефинисање само једног сегмента породичне ситуације у транзицијском контексту савременог српског друштва. Пажња ће, пре свега, бити усмерена ка праћењу и разумевању улоге жене у неформалним каналима узајамне помоћи, разумевању и сарадњи у оквиру сродничких односа у граду Врању и околини.

Примарне групе заузимају значајно место у савременим друштвеним кретањима, па тако постају предмет многих научних разматрања. Уопштено гледано, та научна разматрања се углавном односе на границе између друштвених односа унутар саме групе или друштвених односа међу групама (социјална мрежа) и на посматрање развијања осећаја припадности (социјална кохезија). Термин *мрежа*, у антрополошкој, социолошкој и психолошкој литератури, најчешће се употребљава за означавање одређених друштвених односа. Наведени термин је у ствари преузет у оном значењу које му је дала енглески етнолог Елизабет Бот. Она је у двадесет породица Лондона проучавала породичне, родбинске и суседске односе. Анри Мандра, теоријски промишљајући различите врсте односа између глобалних друштвених структура и породичних организација, апстрахује повезаности које је дала Ботова и формулише следећу поставку, коју сам назива *законом Елизабет Бот*: „Степен сегрегације брачних улога варира у функцији густине мреже сродства и друштвене мреже у коју је укључена кућна заједница” (Mandra 2001:164).

Кад се овоме придода и чињеница контекстуалног значења појма социјална мрежа, онда се добијају и следеће формулације значења овог појма када је сродство у питању: „скуп тачака, неке од њих су повезане линијама; тачке означавају појединце, односно групе појединаца, који су у сродству, а линије указују који појединци су у интеракцији; с тим да једна особа може бити или је била, у интеракцији са више сродника одједном ...” (Ђорђевић 2001:16). Осим тога, вредно је пажње и схватање да се употребом израза *социјална мрежа* омогућава: “...*премошћавање јаза између макро и микро-приступа и посматрања и успостављања посредовања између индивидуалних актера и глобалних структура*” (Милић 1991:122).

Дакле, у самој социолошкој дисциплини социјална мрежа је термин који је преузет из етнологије и коришћен са различитих позиција (породични односи, сроднички односи, породичне потребе) и у различите сврхе (посредовање између индивидуалних актера и глобалних структура).

За потребе ове расправе, значајно је истакнути познату диференцијацију друштвених односа на примарне и секундарне и нагласити значај праћења динамике друштвених односа унутар породичног окружења, испитујући састав сродничког система, интензитет (учесталост) и заступљеност различитих садржаја који указују на постојање разумевања, помоћи и сарадње између рођака. Поменути садржаји се односе на следеће врсте разумевања, помоћи и сарадње, у оном смислу у којем је Лидија Јакич-Козарчанин (2003) испитивала „породичну солидарност на нивоу размене различитих врста социјалне подршке код старих:

1. емотивна (као размена позитивних емоција и узајамног разумевања);
2. материјална (као размена материјалних добара и финансијских средстава);
3. инструментална (размена чињења, конкретних услуга специфичних за све чланове породице);
4. комуникацијско-информациону (размена знања, информација и искустава).“ (Јакич-Козарчанин 2003:161).

Зарад успешнијег испитивања унутрашње динамике примарних односа путем заступљене врсте садржаја и интензитета (учесталости) друштвених односа користимо и изведени појам друштвене мреже. Овај изведени појам, се најчешће користи у *социологији породице* и *социологији града*, а нарочито се као операционализована категорија користи у микросоциолошким приступима. Према одређењу које је у *Социолошком речнику* (2007) дала Ивана Спасић, појам друштвена мрежа, када је свакодневни живот у питању, „означава систем интерактивних односа који повезују друштвене јединице, најчешће појединце, ређе групе или организације. Ови односи могу имати различите основе: сродство, комуникацију, пријатељство, ауторитет, пословну сарадњу и слично. Уз помоћ математичких модела, графикана табела оцртава се мапа односа у једној друштвеној заједници, у циљу утврђивања емпиријске правилности протока различитих ресурса кроз канале друштвене мреже“ (Спасић 2007:338).

Сва досадашња истраживања у Србији указују на то да је српска породица дуго била изложена дуготрајним стресним и кризним друштвеним догађањима, која су узроковала негативне и стратешки значајне друштвене промене у животу појединаца и њихових породица. Новија теоријска промишљања и емпиријски подаци у синтетичким студијама Загорке Голубовић, Анђелке Милић, Гордане Трипковић, Мирјане Бобић и Смиљке Томановић, показују да су данас, уместо очекиваних био-социјалних кретања која би водила ка модернизацијским преображајима српске породице и домаћинства, на делу регресивни процеси, што доводи до противуречности односа полова у породици. Огромни део становништва у Србији, са аспекта породичне свакодневице, већ две деценије уназад плаћа социјалну цену закаснеле и блокиране транзиције.

У претходном излагању углавном смо се бавили појмовним одређењем социјалне мреже, формама и структуром примарних друштвених односа и тиме практично омеђили теоријску друштвену матрицу деловања жене у приватној сфери друштвености. Истовремено смо указали и на емпиријску евиденцију досадашњих емпиријских истраживања о овој занимљивој породичној теми, која нас је усмерила ка даљем испитивању.

У овом раду анализирају се и интерпретирају резултати емпиријског истраживања *Преображај друштвених односа унутар примарних група у етно-социокултурном миљеу Врања*⁶⁸, које је реализовано у граду Врању и околини, о улози жене у новонасталим стратегијама примарних група, услед егзистенцијалне угрожености коју је породици наметнула транзиција.

Жена у примарној социјалној мрежи у условима транзиције

У социологији се о друштвено-економској кризи у условима транзиције говори као глобалној друштвеној појави, али упоредо са глобалним контекстом прате се и испитују посебни сегменти друштва који се мењају и налазе у видљивом раскораку: о кризама морала, културе, вредности, породице, образовања и других сегмената друштва. Напетости које израћају из наведеног раскорака манифестују се као јачање породице на традиционалним основама, уз блокирање „одозго“ и успоравање (па и окретање смера) процеса демократизације породице и породичних односа. Несигурност, ризик и страх су обележја која конотирају јавну сферу реалног тренутка, а повратак жене приватној сфери захтева научно промишљање периода социјалистичке обнове, који је у идеолошком смислу веома сложен и превазилази циљеве проблема нашег истраживања.

У периоду од 1945. до 1990. године, социјалистичка власт се залагала за револуционарне, али не и за традиционалне тековине, које се одликују тежњом да преобразе постојеће односе у свим сферама људске делатности, па и у породичној организацији друштвеног живота. Социјалистичка изградња Југославије је процесом деаграризације створила нови, средњи градски слој становништва који ствара измењену породичну организацију. Најзаступљенији породични образац садржан је у радничко-службеничким породицама, у којем се жена запошљавањем удаљава од традиционалних облика и структура породичног живљења и одбацује патријархалне вредности у регулисању породичних односа.

⁶⁸ Напомена: У овом раду се анализирају и интерпретирају секундарни налази емпиријског истраживања, које је емпиријски део докторске дисертације под насловом *Преображај друштвених односа унутар примарних група у етно-социокултурном миљеу Врања* (Д. Здравковић), одбрањене 2008. године на Филозофском факултету у Нишу, на Департману за социологију, под менторством проф. др Љубише Митровића.

Током читавог прошлог века у Србији се одвијала трансформација породице и породичних односа, спорије или брже, са блокадама или иницираним убрзањем али увек са оријентацијом ка модернизацији и отварању друштва. Ако се вратимо посматрању унутрашњег преображаја породичних односа у оквиру социјалистичко-самоуправног уређења Југославије, праћењем социолошких истраживања о трансформацији породице извршеној у периоду од 1969. године до 1980. године (Бурић и сарадници 1980), чији резултати указују на дубље промене у подсистему породичних односа који се дефинишу из перспективе родитељског односа и одговорности за потомство, увиђамо да је још средином осамдесетих година прошлог века родитељство било у трансформацији, а да је процес индивидуализације жене унутар породице одложен и заустављен.

Процес ретрадиционализације, посматран са аспекта породичне трансформације, намеће и потребу сумарних теоријских опсервација проблема српске грађанске породице с почетка XX века и у оквиру ње – жене. Историјски гледано, предратни период је претходио социјалистичком развоју, те га посматрамо као референтну подлогу у испитивању процеса ретрадиционализације. Величина породице у традиционалном друштву превасходно је била показатељ њене социјалне виталности. У породици – затвореној примарној групи неоспорна је била доминација мушкарца у усмеравању подршке, помоћи и разумевања у примарној социјалној межи. У то време, богата мрежа женских социјалних интеракција у затвореним породичним групама била је усмеравана од стране мушкараца, у складу са културним обрасцима балканског патријархата и практично је представљала „логичну противтежу патрилинеарној родовској групи, јер су у прошлости једино такве везе биле легалне везе са другим друштвеним групама, наиме путем женске мреже успостављале су се везе са *туђом крви*“ (Казер 2002:194). Емотивни садржаји женске примарне социјалне мреже и усмеравање, односно њихово каналисање били су од секундарног значаја. Жена је у традиционалној грађанској породици била учесник али не и носилац контаката са сродством, па јој је зато у широкој или уској рођачкој мрежи била поверена улога модератора присних, интензивних и развијених односа међу свим члановима сродничког система. Активно сродство је углавном иницирано са женске стране и то у два смера: како са супружниковим рођацима (патрилинеарно сродство), тако и са рођацима из сродничког система по женској линији (матрилинеарно сродство). Жена је у традиционалној сеоској породици углавном била у примарној интеракцији са другим женама, млађим и старијим сродницима, најкраће речено жена на селу је учествовала у разгранатој мрежи сродничких односа.

Проблеми транзиције у испитиваној локалној средини су углавном проблеми са којима се суочава савремено српско друштво. Они се углавном

односе на интензивирање социо-економских и културних промена које су успориле перспективни и социо-економски и културни развитак Врања и околине. Врањска индустрија је неуспешно приватизована што је отежало животне услове огромном делу становништва. Последње деценије забележене су следеће појаве које су појачале егзистенцијалну угроженост и додатно оптеретили становништво у локалној средини: пад животног стандарда, огромна стопа незапослености, култура сиромаштва, плурализам вредности и близина границе са Косовом, као потпуно „новим политичким окружењем“ у којем се одвија убрзана репродукција албанског становништва (у погледу стопе природног прираштаја албанско становништво достиже далеко највеће вредности у Европи; наведено према: Казер 2002:435). Транзицију у Србији прати одсуство системског деловања државних јавних служби, што условљава да се терет транзиције свали и на породицу и да утиче на улогу жене у оквиру ње и њеног најближег окружења. Дакле, захваљујући експресивној улози, која по Парсонсу припада жени (Steel&Kidd 2001:134) разумљива је улога жене у развијању осећаја за припадност, који је итекако неопходан у остваривању сарадње са рођацима и суседима и пружању подршке, поверења и сигурности у периоду оживљавања нових стратегија за преживљавање свакодневице у Србији.

Расправа о улози жене унутар примарне социјалне мреже код нас је сасвим другачија од случаја у Европи или осталог дела Балкана. Она има друге претпоставке, јер је социо-историјски и политички (транзиција) контекст различит.

Емпиријски налаз

Изабране теоријске теме битне су за опредељивање у погледу начина истраживања улоге жене у примарној социјалној мрежи на емпиријском нивоу. Историјски гледано, мушки род је интегрисан у сфери јавног живота, а женски у сфери приватног живота. Проблеми транзиције и егзистенцијалне тешкоће су појачали женску доминацију у једном посебном подручју живота „које се кристализује око социјалних мрежа, којима породица и сродство дају матрицу и копчу са глобалним струјањима и појединачним егзистенцијама“ (Трипковић 2009). Доминација улоге жене је ограничена на приватно подручје социјалног живота: породицу и породично окружење (сроднички систем).

Оживљавањем патријархалне културе и опстанком традиционалних улога полова у породици и друштву постављена је идеална подлога да се терет транзиције свали на породицу и улогу жене у оквиру ње. Показатељима виталности примарне социјалне мреже редефинише се улога жене у примарној социјалној мрежи и место породице и сродства у укупној друштвеној структури.

У Табели 1 приказани су резултати емпиријског истраживања реализованог на подручју града Врања и пет околних села (Големо село, Горње Требешине, Тибужде, Дубница и Бресница) на узорку од 320 испитаника – пунолетних грађана, рођених до 1989. године, који указују на квантитет примарних интеракција са сродницима свог супруга (супруге).

Табела 1: Одржавање контаката са рођацима свог супруга /супруге

	Број	Процент
Да	234	73,1
Не	25	7,8
Без одговора	61	19,1
Укупно	320	100,0

Подаци су показали да су савремене социо-економске прилике на испитиваном подручју погодиле интензивирању сродничких веза и односа, које усмеравају и складни унутарпородични и брачни односи. Већина испитаника (73,1%) одржава контакте са рођацима свог супруга/супруге, за разлику од малог броја Врањанаца (7,8%) који не одржавају контакте са рођацима свог супруга/супруге. Известан број испитаника (19,1%) није одговорио на ово питање јер нису у браку. Према наведеном, можемо закључити да унутрашњој динамици примарне социјалне мреже доприноси активно учешће жена и мушкараца подједнако, и то како на плану одржавања контаката са свим познатим рођацима, тако и на плану остваривања брачних генерацијских сродничких односа (рођаци супружника). Процес ретрадиционализације на овом плану је у току, а добијени подаци то и потврђују. Они се могу протумачити чињеницом да мушкарци, прихватајући патријархалне културне вредности управљају контактима својих жена по сродничким линијама, а познато је да у традиционалном друштву мушкарци усмеравају већину контаката са сродницима. Мушкарци контактирају углавном са мушким и старијим сродницима, а са женским сродницама и млађим сродницима преко својих жена.

Виталност примарне социјалне мреже емпиријски смо проверавали и путем праћења још једне социолошке карактеристике примарне социјалне мреже, а то је интензитет контаката са рођацима. Подаци, на постављено питање: *колико често имате контакте са рођацима (да ли вас посећују, јављају се телефоном, е-поштом, пишу и сл.)* показују да су у лепези понуђених одговора (*од, рецимо, свакодневно смо у контакту; једном недељно се видимо, чујемо, дописујемо; једном месечно се видимо, чујемо, дописујемо; па до једном годишње се видимо, чујемо, дописујемо;*) најфреквентнији одговори жена (48) који потврђују да се већина жена *више пута недељно чују, виде или дописују са рођацима*, док одговори већине мушкараца (41) потврђују *њихове свакодневне контакте* са активним рођацима (Табела 2).

Табела 2: Колико често имате контакте са рођацима?

Колико често имате контакте са рођацима?	Свакодневно сам у контакту	Више пута се недељно видимо, чујемо, дописујемо	Једном недељно се видимо, чујемо, дописујемо	Једном месечно се видимо, чујемо, дописујемо	Једном годишње се видимо, чујемо, дописујемо
Пол испитаника					
Женски	34	48	29	39	6
Мушки	41	37	32	39	8
Укупно	75	85	61	78	14

На основу статистичких показатеља можемо дати тумачење видљивих варијација интензитета примарне социјалне мреже у сегменту сродничких односа, а оно је садржано у следећем: деиндустријализација и реприватизација утичу на то да жена повратком у приватну сферу доприноси преживљавању тегобне свакодневице и то огромним улагањима својих ресурса (време, енергија, здравље, умешност). Насупрот жене-кумуланта налази се мушкарац, који је остао без посла али се и даље „слепо” придржава традиционалне поделе посла у породици, те је спремнији на интензивне контакте са рођацима, но на подршку жениним обавезама у кући и родитељству, јер очекује подршку и сигурност из сродничког залеђа, као компензацију за осиромашење јавне сфере и одсуство социјалне сигурности.

Да закључимо, испитивана примарна социјална мрежа је по свом обиму широка, односно разграната и то у сегменту испитиваних сродничких односа. Установљено је да су интензивнији сроднички односи које усмеравају жене, у интервалу *више пута недељно се чујемо, видимо, дописујемо са рођацима*. Тумачење оваког стања потврђује раније дата промишљања, која говоре у прилог томе да жене доминирају у интеракцијама у приватној сфери и на тај начин дају допринос и смисао преживљавању у условима тегобне свакодневице и егзистенцијалне угрожености појединаца и њихових породица.

Напред наведено мишљење о жени као експресивном бићу (Парсонс), затим многе популистичке максиме које о женама говоре као о бићима која су створена да пруже, али и приме емоционалну подршку, топлину и разумевање, познати и колоквијални изрази који су често у свакодневној употреби у испитиваној средини „жена кућу отвара” и „жена је раме за плакање” инсистирају на даљој емпиријској провери улоге жене у примарној социјалној мрежи. Ова уопштена запажања су нас усмерила ка даљем трагању за упоришним местима која ће потврдити нашу претпоставку *да жене остварују интензивније, каналисане преваходно емотивним садржајем, примарне интеракције међу рођацима*.

Досадашња изведена истраживања о породици и њеном најближем окружењу у Брању и околини, као и резултати појединих истраживања о сродничким односима (Ђорђевић 2001) потврдила су раније налазе да промене до којих долази у сродничким односима израженије су у саставу сродничке

мреже, а мање видљиве у садржају и функцији сродничких односа. Добијени подаци, приказани су у Прилогу (Табела 3 и Табела 4) прате утицај варијабле пол на мишљење испитаника, а ми пратимо дистрибуцију фреквенције одговора жена и то у случају где резултати потврђују предност жене у интензитету каналисања емотивног садржаја унутар сродничких односа (*врло често, често и понекад*). На питање *колико се често догодило у последње време да Вам је неко од рођака или сте Ви некоме од рођака причали о својим личним проблемима и осећањима*, добијени су следећи подаци: (а) 70% испитаника изјављује да је *врло често* у ситуацији *да им се неко од рођака поверава* о његовим личним проблемима и осећањима, што представља 8,9 % од укупног броја испитаника **женског пола**, а 72,2% испитаника изјављује да је *врло често* у ситуацији *да се они некоме од рођака повере* о својим личним проблемима и осећањима, што представља 8,1% од укупног броја испитаника женског пола; (б) 53% испитаника изјављује да је *често* у ситуацији *да се њима неко од рођака поверава* о његовим личним проблемима и осећањима, што представља 22,2% од укупног броја испитаника **женског пола**; (ц) а 53,4% испитаника изјављује да је *понекад* у ситуацији *да се они некоме од рођака повере* о својим личним проблемима и осећањима, што представља 43,8% од укупног броја испитаника женског пола.

Наведени подаци потврђују доминантнију улогу жене у каналисању емотивних садржаја на релацији жена – рођаци. У том смислу су значајни и изведени закључци:

(а) да се жене врло често поверавају рођацима у вези са личним проблемима и осећањима и обрнуто да се женама рођаци врло често поверавају тражећи емотивну подршку и разумевање;

(б) да се жене често поверавају рођацима у вези са личним проблемима и осећањима, али не и обрнуто јер су подаци показали да се мушкарцима рођаци често поверавају тражећи емотивну подршку и разумевање;

(в) да се жене понекад поверавају рођацима у вези са личним проблемима и осећањима и обрнуто да се женама рођаци понекад поверавају тражећи емотивну подршку и разумевање.

С обзиром на малобројна досадашња емпиријска искуства која су проучавала улогу жене у примарној социјалној мрежи није имало шири смисао и значење. Приказани емпиријски налаз у овој расправи је потврдио полазну претпоставку о ретрадиционализацији улоге жене у приватној сфери друштвеног живота. Према добијеним резултатима испитивану примарну социјалну мрежу у локалној средини презентује утврђена особеност која се односи на доминантнију улогу жене у размени емотивних садржаја са рођацима. Неоспорни су изазови које нуди примарно подручје социјалног живота у Врању и околини. Испитивање улоге жене у примарној социјалној мрежи показало се актуелним, а његова комплексност захтева да ова научна проблематика

буде истражена са више аспеката (историјског, етнолошког, културолошког, демографског, психолошког).

Уместо закључка

На основу презентованих података емпиријског истраживања и сазнања о демографским трендовима на посматраном подручју Србије извешћемо закључке о улози жене у примарној социјалној мрежи, при томе имајући у виду социо-демографске и материјалне оквире актуелне врањске породице, која скоро две деценије дели судбину српских породица. Многа досадашња истраживања указују на то да је српска породица „била под дејством изузетно драматичних и стресних друштвених догађања која су произвела бројне негативне и деструктивне промене у животу појединаца и њихових породица“ (Милић 2002:341-342).

Имајући у виду учинке транзиције и деиндустријализације у Врању, опадање поверења и очекивања од формалних организација друштвеног система у Србији и одсуство систематског деловања државних јавних служби, разумљиво је појачавање егзистенцијалне кризе и јачање улоге жене у примарно-групног залеђу у свакодневном животу испитаника (неформалних канала разумевања, помоћи и сарадње). Улога жене у примарној социјалној мрежи доприноси њеној виталности како квантитетом, тако и интензитетом контаката са рођацима, што потврђују резултати изведеног истраживања. Њихово тумачење, даје смисао свакодневици и преживљавању, а моћ коју жена стиче у приватној сфери друштвеног живота постаје незаобилазна „потреба прелаза“ у транзиционим друштвима. Установљено је да се „враћање жене“ из јавног сектора у приватну сферу манифестује интензивирањем женских контаката са рођацима и узајамном разменом емотивног сардјаја између жене и рођака, што све скупа доприноси осмишљавању стратегија преживљавања у условима транзиције, у савременом српском друштву.

Као што је познато, становништво развијених земаља севера Западне Европе (Данска, Велика Британија) са становишта породичних прилика, суочава се са слабљењем брачне заједнице, повећањем броја самохраних мајки и порастом преуређених породица. Наведене друштвене појаве и процеси су у вези са тенденцијом јачања улоге родбине у свакодневном животу појединаца који негују потрошачки менталитет, хедонистички стил живота и култ слободног времена. На другој страни, резултати изведеног истраживања доказују постојање тенденције јачања примарне социјалне мреже у интеракцији са родбином у контексту ретрадиционализације. Даљој анализи и тумачењу наведених тенденција у транзиционој Србији неопходно је кренути са позиције Фромовог промишљања *да свако друштво има онакву породицу какву заслужује*, што значи да испитивању породичних промена претходе испитивања о социо-економским и културним променама у глобализацијском контексту.

Прилози

Табела 3: Колико се често догодило у последње време да сте Ви неке од рођака причали о проблемима и осећањима?

Колико се често догодило у последње време да сте Ви неке од рођака причали о личним проблемима и осећањима?		Пол испитаника		Укупно
		Женски	Мушки	
Веома често	Број	13	5	18
	% у оквиру питања	72.2	27.8	100
	% у оквиру пола испитаника	8.1	3.1	5.6
	% Укупног	4.1	1.6	5.6
Често	Број	27	29	56
	% у оквиру питања	48.2	51.8	100
	% у оквиру пола испитаника	16.9	18.1	17.5
	% Укупног	8.4	9.1	17.5
Понекад	Број	70	61	131
	% у оквиру питања	53.4	46.6	100
	% у оквиру пола испитаника	43.8	38.1	40.9
	% Укупног	21.9	19.1	40.9
Веома ретко	Број	31	36	67
	% у оквиру питања	46.3	53.7	100
	% у оквиру пола испитаника	19.4	22.5	20.9
	% Укупног	9.7	11.3	20.9
Никада	Број	19	29	48
	% у оквиру питања	39.6	60.4	100
	% у оквиру пола испитаника	11.9	18.1	15
	% Укупног	5.9	9.1	15
Укупно	Број	160	160	320
	% у оквиру питања	50.0	50.0	100
	% у оквиру пола испитаника	100.0	100	100
	% Укупног	50.0	50.0	100

Табела 4: Колико се често догодило у последње време да Вам је неко од рођака причао о својим личним проблемима и осећањима?

Колико се често догодило у последње време да Вам је неко од рођака причао о својим личним проблемима и осећањима?		Пол испитаника		Укупно
		Женски	Мушки	
Веома често	Број	14	6	20
	% у оквиру питања	70.0	30.0	100.0
	% у оквиру пола испитаника	8.9	3.8	6.3
	% Укупног	4.4	1.9	6.3
Често	Број	35	31	66
	% у оквиру питања	53.0	47.0	100.0
	% у оквиру пола испитаника	22.2	19.5	20.8
	% Укупног	11.0	9.8	20.8
Понекад	Број	69	74	143
	% у оквиру питања	48.3	51.7	100.0
	% у оквиру пола испитаника	43.7	46.5	45.1
	% Укупног	21.8	23.3	45.1
Веома ретко	Број	24	36	60
	% у оквиру питања	40.0	60.0	100.0
	% у оквиру пола испитаника	15.2	22.6	18.9
	% Укупног	7.6	11.4	18.9
Никада	Број	16	12	28
	% у оквиру питања	57.1	42.9	100.0
	% у оквиру пола испитаника	10.1	7.5	8.8
	% Укупног	5.0	3.8	8.8
Укупно	Број	158	159	317
	% у оквиру питања	49.8	50.2	100.0
	% у оквиру пола испитаника	100.0	100.0	100.0
	% Укупног	49.8	50.2	100.0

Литература

- Almond, B. (2006) „Permanent relations? Love, marriage, and philosophical lives“, in: *The Fragmenting Family*. Oxford: Clarendon press (page 22-44).
- Bek, U. (2001) *Rizično društvo – u susret novoj moderni*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Burić, O. i saradnici (1980) *Porodica i društveni sistem*. Beograd: Institut za socijalnu politiku.
- Gidens, E. (2001) *Sociologija*. Podgorica: CID.
- Golubović, Z. (2006) *Pouke i dileme minulog veka: filozofsko-antropološka razmišljanja o glavnim idejama našeg vremena*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Гудац-Додић, В. (2007) „Жене у социјализму: сфере приватности“, у: Ристовић, М. (прир.) *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Beograd: *Clio* (165-195).
- Здравковић, Д. (2008) *Преображај друштвених односа унутар примарних група у етно-социокултурном миљеу Врања*, докторска дисертација. Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Департман за социологију.
- Ђорђевић, Ј. (2001) *Сроднички односи у Врању*. Beograd: Етнографски институт САНУ.
- Jakić – Kozarčanin, L. (2003) *Starost između države i porodice*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kazer, K. (2002) *Porodica i srodstvo na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju.
- Mandra, A. (2001) *Osnovi sociologije*. Podgorica: CID.
- Milić, A. (1991) „Socijalna mreža porodičnih odnosa i društveni slojevi“, u: *Srbija krajem 80-ih. Sociološko istraživanje društvenih nejednakosti i neusklađenosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (111-157).
- Milić, A. (2001) *Sociologija porodice, kritike i izazovi*. Beograd: Čigoja štampa.
- Milić, A. (2002) „Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz uglas porodične svakodnevice (1991-2000)“, u: *Srbija krajem milenijuma. Razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (251-281).
- Milić, A. (2004) „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja“, u: *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku III milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu (315-345).
- Papić, Ž. (1997) *Polnost i kultura. Telo i znanje u socijalnoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Spasić, I. (2004) *Sociologija svakodnevnog života*. Beograd: ZUNS.
- Spasić, I. (2007) „Mreža, društvena“ u: *Sociološki rečnik*. Beograd: ZUNS.
- Стаменковић, С. (1995) *ВРАЊЕ. Генеа и насеобинска еволуција*. Beograd: Географски факултет Универзитета у Београду.
- Stanković, V. (2006) *Muško-ženski odnosi kroz vekove*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Steel, L. & Warren, K. (2001) „The family in modrnity and postmodernity: relationships and choice“, in: *The Family*. Hampshire: Palgrave (page 144-147).
- Tripković, M. (2007) „Odnosi, društveni“ u: *Sociološki rečnik*. Beograd: ZUNS.
- Трипковић, М., Трипковић, Г. (2009) *Странутице Србије*. Нови Сад: Meditheran Publishing.
- Šijaković, I. (2008) *Kuda ide savremena porodica*.
http://www.efbl.org/sija/tekstovi/kuda_ide_savremena_porodica.htm. (marta, 2008. g.).

Danijela Zdravković

Transition and the Role of a Woman in Primary Social Net

Summary

In social literature we talk about private sphere of the social life from the viewpoint of social dichotomy private-public. The private sphere of social life contributes to mutual interaction and area-psychological family closeness. The public sphere of social life contributes to the social works and social institutions connected to the economy, politics, health, education, religion, culture in the social community.

In this article we address ourselves to the social characteristics of the primary social net, which mark private sphere of the social life and as an important social actor contributes to the conceptualism of survival strategies in the condition of transition in the contemporary Serbian society. The basic aim is to monitor, examine and understand the role of a woman in informal ways of mutual help, understanding, support and cooperation within the relationships inside the family, among relatives and neighbours in Vranje. Furthermore, we present a summary of the research results referring to the quality, intensity and content of primary interactions that women realize within considerably closed family groups which have been examined. By the research results it has been established that socio-economical instability and long-lasting transition prevent the woman to have her dominating role explicitly admitted into directing of primary interaction with relatives as the safest form of protection in the primary grouped background.

It practically means that within considerably closed family groups, which in transition context represent consumer-productive units, there is the retraditionalism of the woman role in private sphere of social life.

Key Words: Woman, Primary Social Net, Relatives, Transition, Vranje

Сузана Марковић-Крстић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 316.346.3-053.6
Прегледни рад
Примљен: 21. 9. 2009. г.

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ И ОРИЈЕНТАЦИЈЕ У ПРОУЧАВАЊУ ОМЛАДИНЕ*

Резиме

Социолошко проучавање омладине као специфичне друштвене групе темељи се на фундаменталној теоријској бази и чврстим методолошким основама, одређеним принципима приликом прикупљања емпиријског материјала, објашњавања и примене знања. У раду се полази од првог, теоријско-методолошког нивоа проучавања феномена омладине. Из богатог плуралистичког теоријског контекста издвојена су четири теоријска приступа и оријентације које су заступљене у социологији омладине. Подела теоријских оријентација извршена је с обзиром на начин приступа омладини као специфичном друштвеном феномену, тако да се у раду обрађују: психоаналитичка, структурално-функционалистичка, културолошка и марксистичка. Дакле, из различитих теоријских перспектива разматрају се узрастне и социјално-психолошке карактеристике омладине, њен положај и улога у социјалној структури, као и социјална покретљивост и динамика вредносних оријентација.

Кључне речи: омладина, теоријски приступ, психоаналитички приступ, структурално-функционалистички приступ, културолошки приступ, марксистички приступ.

Увод

Бројна су теоријско-методолошка становишта заступљена у проучавању омладине. Теоријске оријентације се различито класификују, тако да се може издвојити следећа подела с обзиром на начин приступа омладинском феномену: 1) *психоаналитичка*, 2) *структурално-функционалистичка*, 3) *културолошка* (Лисовский 1996:35-40) и 4) *марксистичка оријентација*.

Поред ове, у социологији омладине постоји подела теоријских приступа с обзиром на то како је сагледан положај и улога омладине у друштву: 1) *омладина као носилац психофизичких својстава младости* (теоријска конструкција „младости“, биолошко-психолошка, психоаналитичка и фројдо-марксистичка концепција); 2) *омладина као феномен културе* (културно-психолошка и социјално-антрополошка концепција омладине, теоријско осмишљавање омладине као облика подкултурног груписања, омладина као контракултурна групација) и 3) *омладина као социјална или политичка гене-*

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), потпројекта *Образовање и етика мира на Балкану*, који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

рација (класна/марксистичка, културно-историјска и социјална концепција омладине, концепција омладине преко прелазне социјалне улоге и социјалног статуса и концепција омладине као извора конфликта поколења) (Ковалева, Луков 1999:23-93).

Иако постоје различити принципи класификације теоријских приступа и оријентација, овај рад разматра теоријске приступе феномену омладине који су „резултанта“ прве поделе (првог нивоа социолошке анализе).

Психоаналитички приступ и оријентација

Психоаналитичка оријентација у проучавању омладине заснива се на поставкама психоаналитичке концепције развоја личности. Одређење омладине темељи се првенствено на узрасним психофизичким особеностима личности младог човека, односно на теоријским полазиштима *С. Фројда* (S. Freud) које се даље развијају од стране његових ученика (Е. Ериксон, R. Benedikt, L. Фојер). Они разрађују теоријске поставке „Едиповог комплекса“, које објашњавају природу међупоколењских конфликта, осмишљавају узроке супростављања омладине постојећем поретку, а такође и друге форме сублимације њене енергије као подстицаја за друштвени развој. Теоријски приступ *генерацији која је схваћена као животни циклус* у складу је са сазнањима развојне психологије, која указује да су биолошко сазревање и психолошки развој у корелацији, али нису нужно повезани. *С. Фројд* је указивао да се развојни процес заснива на био-сексуалном сазревању јединке, док је *Е. Ериксон*, неофројдовац, настојао да ово учење прилагоди специфичним друштвеним приликама одрастања у индустријским друштвима.

Е. Ериксон сматра да је животни циклус епигенеза идентитета: од формулације идентитета стеченог у најранијем детињству до непосредног доприноса школског узраста осећању идентитета („ја сам оно што научим да остварим“). Захваљујући технолошком напретку, који омогућава да се временски период између раног школског доба и доба када млада особа може да има приступ специјализованом раду продужи, етапа пубертета постаје посебан и „значајан“ период, скоро читав начин живота између детињства и зрелог доба. Током школовања млади људи покушавају да установе пубертетску поткултуру што упућује на почетно формирање идентитета (Erikson 1976:107). Уколико млади човек осети да му околина не омогућава да развије своје способности, он ће се бранити „дивљом снагом“, попут животиња које су приморане да се боре за свој живот, јер – нема осећаја да се живи без осећаја идентитета.

Теорија о животним циклусима наглашава генерацијске разлике као резултанту процеса сазревања појединаца, као природни процес који стално тече са доласком нових генерација. Људске јединке, без сумње, у процесу

одрастања пролазе кроз биолошко-психолошки условљене трансформације. Међутим, да би ова теорија била употребљива на друштвено-историјском плану, треба да одговори на питање: колико је карактер психичких стадијума у развоју појединца условљен историјским развојем друштва? Епигенетички принцип Е. Ериксона омогућио је да се развој човека посматра као континуирано превладавање његових узрасних личних „криза идентичности“, изазваних несагласношћу између социјалних захтева и психосоцијалне зрелости личности. *Р. Бенедикт* (R. Benedikt) је показала да на свакој етапи развоја индивида испитује сврсисходност деловања (утицаја) друштва, формирајући одређени тип социјално-психолошке зрелости, „социјални карактер“ који је присутан у сваком конкретном друштву (Бенедикт 1976).

Суштински су обогатили поставке овог правца научници – *Л. Божович* (Л. Божович), *Г. Андрејева* (Г. Андреева), *И. Кон* (И. Кон), *А. Кулагин* (А. Кулагин), *С. Иконикова* (С. Иконникова) и други (Лисовский 1996:36). Превазилазећи познати биологизам *С. Фројда*, заступници овог правца у социологији омладине сагледавали су процес развоја личности младог човека у непосредном међудејству са друштвом. Овакво разматрање младости, као социолошке категорије, одређено је не само узрасним границама, него и специфичним социјалним статусом, особеностима сазнавања и понашања младих људи. Оно је допринело дубљем осмишљавању омладинских проблема, као и диференцираном приступу омладини који полази како од њених унутрашњих сукобљавања, тако и од њених специфичности као посебне друштвене групе. То је умногоме омогућило појаву теоријских становишта о свестраном и хармоничном развоју младог поколења. И мада је сама идеја била прилично утопијска, покушаји њене реализације како на истраживачком, тако и на практичном нивоу имали су, ипак, значајне резултате.

Структурално-функционалистички приступ и оријентација

Структурално-функционалистичка оријентација у разматрању проблема омладине следи класике структурално-функционалне анализе (Е. Диркема, Т. Парсонса, Р. Мертона и др.). Према функционалистима, социјализација и васпитање индивидуе, али и друштвена интеграција, систем друштвених улога и систем друштвених институција најважнији су елементи од чијег функционисања зависи одржање и стабилност друштвеног система.

Е. Диркем (E. Durkheim) је социјализацију младог поколења разматрао у зависности од типа друштвеног система, од припадности једној или другој социјалној класи, а образовање, као специјалну припрему појединца за испуњавање њихових предпостављених функција, разматрао у зависности од постојеће поделе рада. Диркем подвлачи тесну повезаност образовања и друштва у целини, што утиче на социјалну стратификацију и функционисање

социјалног система. Васпитање младог човека зависи од његове припадности некој социјалној групи и утиче на заузимање одређеног статусног положаја у друштву. Циљеви васпитања зависе од карактера друштвеног система, од владајућих вредности у датом друштву. У том смислу: „васпитање је деловање генерација одраслих на генерације које још нису зреле за друштвени живот. Оно има за циљ да код детета ствара и развија одређени број физичких, интелектуалних и моралних стања која од њега траже и политичко друштво у целини и посебна средина за коју је посебно намењено“ (Dirkem 1981:41). Васпитање, дакле, има функцију да у младој особи створи и развије одређена физичка и ментална стања која посебна друштвена група (каста, класа, породица, професија) сматра неопходним за сваког свог члана. Друштво може да живи, према Диркему, само ако између његових чланова постоји довољна хомогеност, васпитање одржава и појачава ту хомогеност, усађујући у дететову душу суштински сличне особине које захтева колективни живот. Али, с друге стране, без разноликости би свака сарадња била немогућа: „васпитање обезбеђује одржавање те потребне разноликости тиме што се оно само диверзификује и специјализује. Ако је друштво доспело до оног ступња развитка на коме се старе поделе на касте или класе не могу више одржати, оно ће у својој основи створити још једно васпитање. Истовремено, ако је рад у већој мери подељен, друштво ће код детета на фонду заједничких идеја и осећања изазвати богатију разноликост професионалних способности. Ако живи у ратном стању са друштвима која га окружују, оно настоји да обликује духове по снажном националном моделу; уколико међународна конкуренција добија мирољубивији облик, утолико је тип човека који оно тежи да оствари општији и хуманији. Васпитање је, дакле, за њега само средство којим оно припрема у срцу деце битне услове сопствене егзистенције“ (Dirkem 1981:40-41).

Према Диркему, са променама у друштву долази до одговарајућих трансформација у сфери националног васпитања, у складу са основном функцијом образовања – да придаје вредност владајућој култури и самим тим обезбеђује стабилност и поредак у друштву (Сорокина 2004). Диркем је сматрао да је смањење социјалних антагонизама могуће помоћу рађања *нових* форми социјалне регулације, пре свега посредством стварања професионалних група. Да би се избегли конфликти, нужно је координирати расподелу талената и способности, а такође не допустати, да више професионалне позиције монополизују привилеговане класе. Социјални положај појединца треба да одговара његовим способностима. Тако је са Диркемом био постављен проблем праве зависности социјалног положаја појединца од његових способности, а истовремено су предложени путеви његовог решавања. На тај начин, функција система образовања додаје се не само функција *социјализације*, него и *социјално-структурирајућа функција*. Функција *професионалне припреме* тумачи се као стабилизирајућа у духу диркемовске концепције социјалне

солидарности. У складу са тим, разрешење конфликта, у суштини, повезује се са стварањем меритократског модела друштва. Образовању се у том процесу придаје важна улога.

Т. Парсонс (Т. Parsons) и С. Ајзенштајт (S. Eisenstadt) развијају теорију о омладини као старосној групи која је детерминисана институционалним системом и његовом убрзаном диференцијацијом у модерним друштвима. У том смислу, Т. Парсонс је објашњавао да школа обавља две врсте функција: интериоризацију вредности и способности за обављање будућих улога одраслих и алокацију људских ресурса у структуру улога друштва одраслих. Наиме, проверавајући и испитујући ученике, школе распоређују њихове таленте, вештине и способности на послове за које су најприкладнији. Тако се школа сматра главним механизмом поделе улога (Parsons 1961). С. Ајзенштајт разматра омладинску групу као систем друштвених позиција појединаца, али и промену њиховог социјалног статуса и испуњење одређене социјалне улоге. Према Ајзенштајту, битне карактеристике омладине су узраст, старост и слична обележја која је могуће установити статистички и демографски. Узраст и старосне групе омладине повезани су са њеном улогом и исказују се, по устаљеном обрасцу, у њеним функцијама у социјалном систему. Преласком из једног узрасног ступња у други, омладина се упознаје са раније одређеним улогама, прихвата их и остварује више или мање успешно. Младост је ограничена и одређена узрастом и *a priori* носи структурално-функционалне предиспозиције за преузимање одређених друштвених улога. Са таквим начином живота омладина је интегрални чинилац у функционисању и стабилизацији друштвеног система. Овако приказан процес социјализације, кроз узрасне ступњеве, у суштини је процес адаптације омладине у процесу учвршћивања конкретног друштвеног система, па представља њен „улазак“ у систем прихватањем свих његових институција и вредности (Eisenstadt 1966).

Ајзенштајтова теорија о старосним групама и њиховој интегративној функцији у друштвеном систему, представља, донекле, примену Парсонсове теорије друштвеног система и теорије о „обрасцима варијабли“ као регулаторима интеграције у систем на статус омладинских група. Реч је о Парсонсовом следбенику, који у друштвеним феноменима тражи и налази њихови интегративну функцију, функцију очувања и одржавања система.

У истраживању социјалног развитка омладине појавила се разрада концепције интерпоколењског међуделовања (интергенерацијских односа). Предмет анализе постале су тенденције формирања омладинске радничке класе (В. Алексеева, Н. Блинов), колхозног сељаштва (И. Слепников, В. Староверов) и интелигенције (С. Быкова, А. Ковалева), унутаргенерацијске и међугенерацијске покретљивости (Ф. Филиппов, С. Григорьев). Резултати истраживања показали су да постоји неслагање професионалног статуса и квалификационе припреме, нивоа образовања и материјалног положаја,

формалне укључености у структуре управљања и реалног учествовања у проналажењу решења – да фундаменталне противуречности одређују карактер односа омладине и друштва. У складу са тим, приметно је да социјално-класни односи делом ограничавају истраживања омладине. Због тога је за изучавање омладине у целини потребан шири социо-структурални приступ.

Структурална, а посебно структурално-функционалистичка полазишта, оријентисана су ка постизању стабилности друштва. Истичући одлучујућу улогу узрасне диференцијације у друштвеној саморепродукцији, настављачи таквог приступа, по правилу, не виде у њој извор социјалних промена. И више од тога, свако деловање омладине усмерено ка социјалним променама не уклапа се у стабилно-интеграциони модел друштва, разрађен помоћу структурално-функционалне анализе. Иако овај приступ омогућава системско истраживање омладинских проблема, мало је применљив приликом изучавања динамике социјалних промена у омладинској средини и прогнозирања тенденција њеног развитка.

Културолошки приступ и оријентација

За представнике *културолошке оријентације* карактеристично је разматрање социјалних појава, у том смислу и специфично омладинских, из угла феноменологије културе. Развијајући идеју оснивача овог приступа (А. Шуца, П. Бергера, Т. Лукмана), теоретичари су стремили да осмисле свет омладине у хуманистичкој суштини, с обзиром на конкретне представе, идеје и циљеве младих људи. Субјективна обележја и деловање омладине концептуализују се као последице објективних процеса, као одраз одређеног типа културе, док се суштинске одлике омладине интерпретирају у форми одговарајуће подкултуре. При том, само поимање културе користи се у неколико значења – као степен усвојености социјалних норми, као збир духовних вредности које је створило човечанство и као начин човекове делатности. Дакле, култура једног друштва није потпуно јединствена појава, постоје конкретни облици и манифестације културе који су специфични за поједине друштвене групе – *поткултуре*. „Подкултуре су специфичне културне црте које образују релативно кохезивне културне системе“ (Илић 1987:15). Како различите друштвене групе могу имати и свој посебан систем вредности и културе, може се говорити о феномену омладинске подкултуре, о подкултури одређених друштвених група. Подкултуре, по правилу, нису супростављене циљевима владајуће културе, већ се јављају као њихов подсистем. С друге стране, контракултура, која се испољава у виду нових облика културе који су у сукобу са системом вредности владајуће културе, може се појавити и у виду алтернативних облика културе, као реакција на конзервативност владајуће културе која онемогућује да појединци и групе остваре своје циљеве. У

алтернативним облицима културе исказује се потреба за новим и аутентичним облицима изражавања властитих потреба и културног самоодређења друштвених група.

Теоријски приступ омладини – као облику подкултурног груписања истиче специфични групни идентитет који долази до изражаја у омладинском груписању. Омладина поседује специфичне културне карактеристике: понашање, мишљење, укус и стилове који је издвајају од осталих група и њихових чланова. Уз помоћ концепта подкултуре могуће је објашњење омладине, начина њене интеграције у друштвени систем. Познате су три верзије подкултурног дефинисања омладине: 1) подкултура као део једне опште и доминантне културе, 2) подкултура као особени културни израз младих који делимично одступа од опште или доминантне културе, 3) подкултура као негација опште званично прихваћене културе – контракултура.

1) Објашњење и прилаз омладинској култури као *делу опште, званичне културе*, присутно је код немачког социолога *Ф. Тенбрука* (F. Teubruck). Омладина, према овом аутору, није статистички агрегат, већ друштвена група, а њен групни карактер се огледа у повезаности младих, без обзира где живе и шта раде. Повезаност произилази из посебне културе младих, односно „подкултуре“ која је структурално условљена (Teubruck 1965). Специфичност ове подкултуре огледа се у томе што верно репродукује основни однос који влада у друштву и његовом систему, посебно у његовој структури занимања, и тако посредује у процесу увођења младих у свет реалности и у свет одраслих. Основна функција омладинске подкултуре је да пружа могућност идентификације младих у процесу социјализације. Према Тенбруку, издвајање младих у посебну друштвену групу нема за последицу културно и структурално диференцирање младих, већ обрнуто, омогућава прихватање културе и структуре друштва. Оваква социјализација младих је у функцији објективизираних и постварених друштвених односа и интереса и представља ефикасно средство припреме за понашање и деловање у таквом друштву.

Омладинска култура омогућава младом човеку улазак у свет реалности, без изграђеног посебног, свог, идентитета и стеченог квалитета који би му омогућили да критички приђе ономе што му друштво нуди. Начином и садржајима социјализације ова култура доводи до регресије у развоју личности младих, до „бескрајног пубертета“, из кога појединац неће моћи никад да изађе. Омладинске групе унутар постојећег система представљају „везивно ткиво“ које омогућава одржавање и функционисање система, упркос свим конфликтима, а то се постиже „жртвовањем“ младих који постају плен манипулације сопствене подкултуре.

2) *К. Кенинстон* (K. Kenniston) говори о *подкултури као особеној омладинској творевини* која свет младих разграничава од света одраслих, истичући да је та култура простор који младима омогућава да изграде и

уобличи свој сопствени идентитет у друштву у коме се за вредност признаје само оно што нуди тржиште и тржишни односи (Kenniston 1962). Ова култура омогућава младима да буду неангажовани у свету одраслих, да се дистанцирају и да не морају отворено да стану против њега. Омладинска подкултура, према Кенинстону, јесте идеални механизам да систем добије наследнике, без нарушавања њихове персоналости, што значи да је могуће постојање алијенираног друштва и неалијенираних појединаца. Одбрана од таковог друштва може бити дистанца и незаинтересованост за оно што се збива у његовим водећим сегментима.

3) Амерички антрополог и социолог *Т. Рошак* (Т. Roszak) дефинише омладину као *контракултурну групуацију* (Roszak 1978) чији се културни идентитет јавља у облику негације и отпора према постојећој доминантној култури и њеним вредностима. Рошак тврди да унутар омладине настаје значајна нова култура која захтева темељно разумевање, ако не због нечега другог, онда због величине популације коју потенцијално обухвата. Уколико се жели постићи разумевање унутрашње вредности онога што млади предузимају, мора се прећи преко сензационалних случајева које нуде масовни медији. „Морали бисмо покушати изнаћи најизразитија јавно исказана вјеровања и вредноте које су млади створили или прихватили; мисаоне формулације а не безвезна наклапања. Изнад свега морамо бити вољни да у духу критичке сурадње издвојимо оно што у тој побуњеничкој култури изгледа вриједно и има будућност, и то са занимањем за питање хоће ли отуђена омладина успјети у својој замисли” (Roszak 1978:38).

Шта то контракултура младих негира у доминантној култури одраслих? Велико поверење у *racio*, у свемоћ науке и технологије, створило је нови мит – мит објективне свести, који јесте срж западне културе, као и највиши степен отуђења, јер човека своди само на подручје интелекта. Рушење мита објективне свести јесте основни задатак контракултуре. Овај задатак контракултурна омладина остварује својим интересовањем за нови стил живота у коме највећу важност придаје неинтелектуалним својствима човека. Технократска култура одраслих се може превладати путем радикалног самоискључења из постојећег друштва, оснивањем нових заједница (комуна) у којима ће се живети новим стилем, у складу с члановима нове заједнице и с природом. „То је примарни циљ наше контракултуре: прокламирати ново небо и нову земљу који су толико огромни и дивни да се непоуздани захтјеви техничке експертизе нужно морају повући пред појавом такве величајности и свести на маргиналну улогу у животу људи“ (Roszak 1978:175-176). Контракултурни покрет је покрет већ измењених људи (јер човек мора прво да измени себе да би могао да измени свет), људи који одбијајући доминантну културу постављају темеље нове културе, контракултуре.

Тотално одбијање је фраза коју често млади користе, чак пре него што њихов ум створи јасну слику културе која би требало да истисне стару. Како се може окарактерисати контракултура коју чини незадовољна млада генерација? Рошак истиче да је „она по својој природи налик на средњовјековне крижарске ратове: шарена процесија која дуж пута непрекидно прима и губи своје припаднике. Она врло често налази властити идентитет у неком небулозном симболу или пјесми која прокламира једва нешто више од ‘ми смо посебни... ми смо различити... ми се удаљавамо од старих корупција свијета’“ (Roszak 1978:45). Основне снаге друштвеног сукоба у савременом свету нису друштвене класе, нити нације и класе, него генерације. Сукоб не извире из односа у производњи, нема политички карактер, већ је то сукоб две културе – доминантне, владајуће културе одраслих и њој супростављене културе младих, контракултуре.

Разумевање и истраживање омладинског феномена уз помоћ подкултурног концепта (теорије поткултура) развијено је у оквиру *бирмингемског Центра за савремене студије културе*. Центар се од формирања (1964), под руководством *Р. Хогарта* (R. Hoggart) и под утицајем *Р. Вилијамса* (R. Williams), *С. Хола* (S. Hall), бавио проучавањем односа између савремене културе и друштва, сматрајући културу релативно аутономном и покретачком снагом у односу на друштво и друштвену детерминисаност. Као предмет проучавања појавиле су се нове теме, као што је опозициони однос подкултура младих наспрам доминантних друштвених структура. Током ’70-их и ’80-их година XX века посебно је разматран проблем односа између омладине, музике и стила који је постављен у оквиру бирмингемског Центра (*D. Hebdige*). Теоретичари бирмингемског Центра су поткултурно груписање омладине разматрали на спољашњем и унутрашњем плану. На спољашњем, плану идентитета групе, поткултура настаје као одговор на структуралне проблеме радничке класе који захватају британске урбане центре. Услед растуће урбанизације и индустријализације долази до разбијања традиционалних радничких заједница. Поткултура је начин да се магијским путем, формирањем поткултурног стила, реши противречност која је настала мењањем родитељске/сопствене културе. Реч је о потреби омладине да себе позиционира у свету који се мења, а у складу са својим жељама и потребама. За настанак поткултуре није само значајан однос према родитељској култури, већ и према доминантној/етаблираној култури. Поткултуре постају затворени системи, у односу на доминантну културу, с алтернативним или директно субверзивним системом знакова. Сам појам хегемоније описује управо овај однос, као сталну борбу између поткултуре и доминантног друштва/културе за легитимитет над означаваљачком праксом. И док етаблирана култура настоји да обесмисли или замени значења поткултурних симбола, поткултура ствара нова. На овом нивоу омладинска поткултура постаје стожер отпора доми-

нантним дискурсима. На унутрашњем плану се истиче, као битно за поткултуру, постојање хомологије (структурног слагања) између посебних димензија стила (музике, идеологије, визуелног имица, социјалних веза, свакодневице), затим, својеврсна политика стварања поткултурних значења, као и разни начини инкорпорирања „туђих“ елемената и њихово преиначавање и прилагођавање постојећем поткултурном значењском реду (Станојевић 2007:264).

У оквиру Центра за савремене студије културе, различите омладинске поткултуре (моди, рокери, панкери) схватају се као видови „имагинарних решења“ за реалне економске и друштвене проблеме са којима се млади из радничке класе суочавају у областима школовања, рада и доколице. Упадљиви изглед и неконвенционално понашање припадника одређене поткултуре теоретичари сагледавају као смислене форме аутентичне културне креативности, којима млади људи изналазе своје одговаре на своју друштвену ситуацију и пружају отпор доминацији. „Отпором кроз стил“ млади људи преотимају и присвајају предмете, праксе и значења од доминантног поретка, стварајући аутономни, „свој“ културни простор. Подкултуре настају и као активан и колективан одговор на стигматизацију и нуде социјалну подршку за изградњу алтернативног, афирмативног личног идентитета (Спасић 2004).

Овакав концепт био је преовлађујући при разматрању подкултуре младих и имао је велики утицај скоро две деценије. Касније настају „пост-бирмингемски приступи“ у анализи односа омладине, музике и стила (као критика теорије поткултура), при чему се посебно издвајају три: 1) истраживања *С. Торнтон* (S. Thornton) заснована на концепту „поткултурног капитала“, 2) концепт „сцене“ *К. Харис* (K. Harris) и *В. Стро* (W. Straw) и 3) концепт „нових племена“ који у истраживањима омладине развија *Е. Бенет* (A. Bennet).

Омладина трага за својим друштвеним и персоналним идентитетом, али тако да то не подређује условима и могућностима које нуди одговарајући историјски контекст. Ово води до гледишта која категорију идентитета виде као кључ за тумачење положаја омладине у савременом друштву. У *кризи идентитета* у савременом друштву налазе се подстицајни елементи и за теоријско-методолошко утемељење социологије омладине. Према *Х. Гризеу* (H. Griese), „омладина у првом реду није узрасно доба и није продукт природе, каквим се јавља у пубертету, већ је социокултурни феномен који је у својим формама исказивања ограничен историјско-друштвеним чиниоцима“ (Griese 1977:5-22). Омладина није природан факт; омладина и форме њеног деловања, форме владања, увођења, обрасци њених вредности зависе од социо-културних и историјско-економских карактеристика друштва, које је у том тренутку окружује и детерминише. Дакле, само друштвено-научни приступ у изучавању омладине може обавезно изразити њену свеукупност. Период младости се може разматрати, из видокруга антропологије, као друга фаза угрожености човековог рада. Прву фазу биолошко-егзистенцијалне

угрожености у човековом животу представља сам његов почетак, а поново актуализовање проблема социјализације је друго социокултурно „рођење“, које, према схватању Грizeа, „у сложеним друштвима, у периоду младости, достиже кулминацију као фаза формирања идентитета у онтогенези. Друго социокултурно рођење, тј. формирање идентитета, постаје главни (средњорочни) проблем постиндустријских друштава“ (Griese 1977:174-176). Теорија о идентитету за Грizeа јесте „модел за интердисциплинарно и интегративно истраживање феномена омладине“.

Захваљујући коришћењу културолошке традиције социологија омладине добила је могућност системске анализе социјалних проблема омладине у узајамној вези с реалним процесима који постоје у друштву. Истражујући феномен поколењског јединства *К. Манхајм* (K. Mannheim) указује на значај механизма социјалног наслеђа. У том смислу, развој омладине посматра кроз преношење културног наслеђа. Односи између различитих узраста производ су економских односа, а исто тако их одређују политички и идеолошки односи. Манхајм уочава релевантне чињенице које се односе на омладину и истиче да је потребно уочити разлику између: 1) припадности једној генерацији на основу биолошког ритма и чина рођења; 2) припадности генерацији као делу социјалне стварности у којој се дели заједничка судбина; 3) јединице која учествује у заједничкој судбини генерације и, која је на њу (судбину) другачије реаговала (Mannheim 1952).

У складу са начином преношења културе са једног поколења на друго *М. Мид* (M. Mead) дели све културе на три вида: постфигуративну (најстарија од три генерације је основа, узор и извор образаца понашања, ауторитета и основних знања која постоје у тим заједницама), кофигуративну (међусобно учење културе и друштвеним односима међу одраслим и млађим одраслим особама) и префигуративну (када и даље постоје два означена смера преношења културних творевина и друштвености, али се појављује и афирмише и нови: учење одраслих од деце) (Mead 1970).

Дати теоријско-методолошки приступ у социологији омладине успешно су применили и развили и руски социолози: *В. Бакиштов* (В. Бакшутев), *И. Иљински* (Иљинский), *А. Ковалева* (А. Ковалева) и други. У њиховим радовима доминира традиција истраживања омладинске подкултуре, која је повезана са вредносном диференцијацијом у омладинској средини и погледом на свет.

Марксистички приступ и оријентација

Марксистички приступ у почетној фази свога развоја ствара повољне претпоставке за разматрање омладинске проблематике. Базира се на схватању социјалне револуције (као облика превазилажења антагонистичких противуречности у начину производње) и карактера историјског развоја. Дијалекти-

чко-материјалистичко поимање историје заснива се на логици скоковитих прелаза потенцијалних друштвених промена у квалитативно ново стање друштва. Активно учешће омладине у таквим процесима изражено је у периоду социјалних револуција и смене политичког система. Дакле, несумњив је велики допринос утемељивача марксизма *К. Маркса* (K. Marx) и *Ф. Енгелса* (F. Engels) тумачењу омладинских проблема.

Класни приступ овој друштвеној групи потврђује повезаност поставки теоријске социологије са реалним социјалним процесима одређеног времена. Марксисте су први указали на *класну диференцијацију у омладинској средини*, потом су *проценили револуционарни потенцијал* различитих делова омладине (према класном положају) и доказали *неоснованост схватања омладине као недиференциране друштвене групе*.

Марксистичко схватање омладине подвргнуто је критици, посебно историјски контекст разматрања омладинске проблематике. Међутим, баш истицање значаја одређених околности у којима живе млади људи даје поуздане истраживачке оријентире који се могу користити и у другим контекстима. За могуће коришћење овог приступа у савременим условима и у модификованом облику неопходно је сагледавање друштвених околности и времена у коме су живели Маркс и Енгелс (када су стварали теорију о друштву). Више је елемената марксистичког класног полазишта које треба уважавати приликом истраживања омладине:

1. Поимање омладине је у нераскидивој вези са друштвено-економским формацијама (а не с апстрактним друштвом): омладина постаје делом производних снага и укључује се у постојеће производне односе; на тај начин одбацује се поимање омладине као „резерве“ друштва;
2. Основа за разматрање положаја различитих група омладине у друштву заснива се на централном принципу историјског материјализма о примарности друштвеног бића у односу на друштвену свест;
3. Омладина се сматра носиоцем процеса смене поколења, који у социјално-економским односима доприноси репродукцији и мењању социјално-класне структуре одређеног друштва, а не посматра се изоловано, затворена у себе;
4. Поимање улоге омладине у социјалној пракси; улога омладине у револуционарном преображају друштва, како су тврдили Маркс и Енгелс, не базира се на социјано-психолошким цртама омладине, него на њеним класним интересима. При том су наглашавали да када се класне позиције различитих група омладине налазе у стадијуму установљења, оне су променљивије у односу на спољашње утицаје (Ковалева, Луков 1999:14-19).

Класни приступ омладини садржан у теорији Маркса и Енгелса полази од тога да омладину као социјалну групу одликује читав низ специ-

фичних карактеристика, које су својствене њиховим класним позицијама. Поред њих, ту су и неке социјално-психолошке карактеристике омладине, које, с једне стране, означавају младалачки ентузијазам, енергију младости, а, с друге стране, непостојање тврдох принципа и чврстих убеђења.

У складу са теоријом марксизма, омладину одликује дијалектичка противуречност њених класних и узрасних карактеристика. Узрасне карактеристике омладине садржане су у класном аспекту (недостатак социјалног искуства). У својој свеукупности, социјалне и узрасне карактеристике омладине одређују њену оригиналност као реалног фактора у политичкој борби.

У оквирима марксизма, концепција социјалних промена *В. И. Лењина* (В. И. Ленин) придаје велики значај социјалној субјективности омладине. Он је истицао да се експлоатација омладине са успостављањем империјализма није значајно променила, него, више од тога – постала је још очевиднија. Заједно са тим процесом, развој производње има и прогресивни социјални ефекат на омладину: крупна машинизована индустрија од ње захтева најпре напредовање (развој) и повећање самосталности. У том смислу, социјално-економски чиниоци сматрају се првостепеним (по значају) у процесу промене места омладине у друштвеном животу, а потом појављивање првих социјалистичких савеза омладине у европским земљама на прелазу из XIX у XX век. Са појављивањем ових савеза јављају се омладински покрети као значајније социјалне појаве. У ранијим стадијумима капиталистичког развоја учешће младих у револуционарној борби организационо се није издвајало од опште-пролетерског покрета, а у непролетерској средини за његово формирање није било социјалних предуслова. Централно место лењинистичке концепције омладинског покрета постало је оснивање неопходних организационо самосталних савеза омладине. Лењиново поимање самосталности савеза омладине (организациона и „пуна“ самосталност) претпостављало је уску везу са партијом радничке класе и партијским руководством.

Према Лењиновом схватању, омладина је у новим условима сачувала своје особине као социјална група, а њена диференцијација одражава социјално-класно деловање друштва. Прогресивна омладина као свој класни задатак има усвајање општељудских културних вредности, знања, умења. Њено обучавање мора бити повезано са производним радом, а „заједно са радницима и сељацима“ треба да узме одговарајуће учешће у социјалистичкој изградњи. Лењину је дијалектички приступ омогућио закључке у сфери омладинске проблематике. У каснијој апологетској литератури је тематика партијског руководства савезом омладине, а затим и читавом омладином, постала основна, док су Лењинова схватања аутономности и активности омладине у социјалним процесима (највише) остала у оквирима теоријских и емпиријских истраживања омладине.

Марксистички приступ садржи значајне теоријско-методолошке претпоставке за проучавање омладине. Каснији радови других теоретичара и истраживача у области социологије омладине и разрада основних марксистичких поставки омогућили су систематичност у осмишљавању феномена омладине у савременом друштву. Нове теорије, које су се заснивале на основним теоријским поставкама марксиста, написане у различитим историјским условима, посвећене су актуелним омладинским темама (проблемима) у одговарајућем социјалном контексту .

Социолошки приступ и одређење омладине

Бројни теоријски приступи феномену омладине омогућавају концептуализацију и одређење омладине из социолошке перспективе. Полазећи од доминантних теоријских приступа (психоаналитичког, структурално-функционалистичког, културолошког и марксистичког) омладинолози су покушали да је прецизније одреде, тако да се у социолошкој литератури могу наћи различите дефиниције омладине, односно неколико модела (покушаја) одговарајуће ове „друштвене загонетке“.

1. По једном моделу, омладина се схвата као *релативно јединствена или специфична социјална група* која се по низу карактеристика разликује од осталих друштвених групација. Заговорник оваквог приступа омладини је Манојло Броћић који истиче пет основних обележја омладине: независну радно-економску позицију, маргинални политички положај и улогу, тешкоће укључивања у секундарну друштвену средину, специфичан идејни профил омладине, генерацијско структурирање као секундарни вид друштвене стратификације (Броћић 1982:109-131).

Радно-економски положај је код свих подгрупа младих у основи исти или сличан, и по правилу незавидан: „То је случај са омладином која се налази у процесу општег и стручног образовања, са сеоском, затим незапосленом омладином, као и са омладином на одслужењу војног рока. Делатност свих њих нема својство рада који се директно награђује, нити та делатност пружа могућности за какву-такву економску самосталност“ (Броћић 1982:116). Радно-економска позиција запослене омладине се знатно разликује, па се може говорити о читавом систему дискриминације (ниже плате младих радника, приправнички стаж), али се ипак не може говорити о израженој хетерогености омладине.

Незавидна радно-економска позиција условљава и неповољно место омладине у дистрибуцији друштвене моћи, односно одређује *маргинални политички положај и улогу* младих: „Упркос својој бројности, и упркос стварним могућностима да буду чинилац бржег друштвеног кретања, они су

ретко када и ретко где у стварној ситуацији да имају одговарајуће место у формулисању и остваривању политике социјалног развоја“ (Броћић 1982:117).

Тешкоће укључивања у секундарну друштвену средину карактеришу омладину, за разлику од деце која имају базичну сигурност која произилази из чврсте повезаности са својом примарном средином. Улазећи у сферу секундарне друштвене средине, млади човек се сусреће са квалитативно новим системом односа који од њега тражи другачије понашање. Младе у свету старијих очекује реалност која се често доживљава као шок, „реч је о ширем фрустрирајућем искуству које се често изражава и као искуство разочарања“ (Броћић 1982:120).

Од одлика *идејног профила* младих издваја се њихово опредељење *за промену*, а не за прилагођавање, па се може говорити о законности – да је приврженост променама обрнуто сразмерна годинама старости. Од других одлика идејног профила омладине треба поменути праведност, одговорност, искреност, храброст, критичност, као и посебност омладинске културе.

Последња чињеница која конституише омладину као релативно јединствену социјалну групу је *генерацијско структурирање као секундарни вид друштвене стратификације*. Наиме, генерацијско структурирање не може да се супростави, а поготову не да се претпостави класном структурирању. „Природа друштвених, посебно генерацијских, односа највише указује, потврђује да поред класног као примарног постоји и генерацијско структурирање, али само као један од секундарних видова“ (Броћић 1982:114). Овим се доводе у питање настојања да се омладина као социјална група одреди помоћу појма „генерација”.

2. Други теоријски покушај одређења омладине, као специфичне социјалне групе „коју чини део младих који су постигли психичку и физичку зрелост, а који у систему образовања за своје будуће професионалне улоге обављају функције без непосредног еквивалента-накнаде, услед чега се нужно налазе у социјално зависном положају, који обележава и специфична омладинска свест“, везан је за омладинолога Велимира Томановића (Томановић 1977:21-22). По овом одређењу *омладину* чине они који имају следећа обележја:

а) Обављају у оквиру друштвене поделе рада *специфичан рад без еквивалента – образују се*, углавном у оквиру институционалног система образовања, за радне и друге функције које развој производних и других делатности чини нужним у савремено доба, али и неостварљивим и немогућим без дуге образовне припреме. Они нису неучесници у друштвеној подели рада, већ су у оквиру специфичних социјално-историјских односа нужан део „укупног радника“.

б) Пошто обављају улоге без накнаде, ови млади људи су нужно у *социјално зависном, подређеном положају* (најчешће од родитеља). Елемент *нужне зависности*, посебно економске, је од посебне важности. Наиме, млади који припадају социјалној групи *омладина* могу понекад бити трети-

рани као *субјективно* независнији (од стране еманципованијих и образованијих родитеља), али та независност не проистиче из улоге младих која им омогућава да стичу самостално егзистенцијална средства.

в) Услед зависног статуса и улоге без накнаде, омладина има и нека посебна обележја: одложено склапање брака, одложено формирање независне брачне и породичне заједнице, у психолошком развоју задржавају се елементи “инфатилног стања”.

г) За социолошко дефинисање омладине морају да се узму у обзир и неки елементи развојно-психолошке природе, у виду одређивања доње, почетне границе. Колико ће трајати омладински статус зависи од социјалних околности, али јединство социјалних и психолошких може да нам укаже када *дете* постаје *омладинац*: то су границе када дете постиже основну физичку и психолошку зрелост и када у оквиру социјалног система може да почне обављање неких економских, професионалних функција, а то не чини већ наставља обављање функције без еквивалента.

В. Томановић оваквим одређењем омладине издваја средњошколско-студентску омладину од других сегмената младе популације. Наиме, само припадници средњошколско-студентске групације обављају у оквиру друштвене поделе рада специфичан рад без еквивалената – образују се. Затим, због рада без надокнаде, који претпоставља одложену надокнаду у знатно повољнијем износу у односу на остале младе, средњошколци и студенти су у социјално зависном, подређеном положају. Та зависност, од родитеља и шире заједнице, економског је карактера и даје школарцима нека посебна обележја у односу на остале младе. Подразумева се касније склапање брака и одложено формирање независне породичне заједнице, па се на тај начин продужавају извесни елементи инфатилног стања.

Као последњи се наглашавају елементи развојно-психолошке природе смештени у социјални контекст, при чему је нарочито битно утврђивање доње границе од које деца постају омладинци и када могу обављати неке економске функције али, ипак, то не чине већ настављају – школовање. Перспектива овако одређене омладине може се претпоставити: нестаће као специфична социјална група, постаће део класе произвођача, оног тренутка када се интегришу образовање и рад; *омладина се губи, али млади остају*.

3. Загонетку омладине покушава да реши *Анђелка Милић* уочавајући, најпре, разлику између термина *млади* и *омладина*. Ова разлика је једна од најпроблематичнијих тачака теорија о омладини, јер представља разграничење између учинка биолошких и друштвених чинилаца у настајању неких особених видова диференцијације у дрштву. По њеном мишљењу, појам *млади* односи се на скуп особа које се налазе у специфичној етапи животног циклуса, кроз коју пролази свака људска јединка (младост), која има своја био-психолошка обележја и узроке и као таква представља универзалну

појаву за све појединце и у свим друштвима. Појам *омладине* означава специфично историјско друштвено уређење којим се младе особе друштвено дефинишу, смештају у друштвени простор и друштвено регулише и усмерава процес њиховог сазревања. Појам омладине, у том смислу, треба резервисати за појаву друштвено-културног (само)произвођења младих као особене историјске структуралне формације. Настанак омладине као такве особене производне формације везује се генетички и структурално за успостављање грађанског капиталистичког друштвеног поретка, док интезивно друштвено уобличавање ова формација доживљава у ери индустријског и постиндустријског развоја друштва (Милић 1987:16-17).

Дакле, за разлику од појма *млади* који се односи на особе које се налазе у одређеној етапи животног циклуса и у сваком друштву, *омладина* настаје у оквирима савременог друштва у коме добија и свој коначни облик. Ослобађање од патријархалних стега, продужено елементарно образовање, померање старосне границе за учешће у политичком животу и стварање подкултуре младих су фактори који су омогућили конституисање омладине као социолошке категорије.

4. *Ђорђе Ускоковић* такође сматра да *омладина* и *млади* нису синонимни појмови, па препоручује, у складу са инсистирањем на генерацијском принципу, њихово разликовање на тај начин што би се појмом *млади* означавала тзв. објективна припадност генерацији, а појам омладине би се више односио на субјективну припадност младима, као друштвеној групи, као организацији младих (Ускоковић 1982:163).

5. Прелазно раздобље, између биолошке, полне и социјалне зрелости, одређује омладину у неким социолошким радовима. *Х. Шелски* (H. Schelsky) сматра да омладину, у социолошком смислу, карактерише фаза понашања у којој се више не игра улога детета, у којој још није преузета улога одраслог и да је та социјална улога омладине само прелазна фаза. *И. Ф. Тенбрук* (F. Teubruck) сматра да је омладина у суштини прелазан стадијум, припрема за улогу одраслих, увод у културу, наглашавајући тако функцију те прелазне фазе као процеса интегрисања у културу одраслих. *Л. Росенмајер* (L. Rosenmaier) истиче да омладину ваља анализирати: а) као фазу индивидуалног живота; б) као социјалну подгрупу, окарактерисану емпиријским учесталим понашањем; ц) као непотпун статус; в) као социјално структурисану генерацију и г) као идеалну вредност („младост“).

6. Различите дефиниције *омладине* налазе се и у руској литератури. За *С. Иконникову* (С. Иконникова) омладина је класно диференцирана социјално-демографска група која укључује младе људе старости од 16 до 30 година. Њихов положај и улога у друштву, функције и облици делатности, а такође и вредносна оријентација, поглед на свет, интереси, потребе и социјално-психолошке карактеристике одређени су карактером социјално-политичког

уређења, друштвеним односима, историјском ситуацијом (Иконникова 1974). У овом одређењу омладине садржан је статистичко-демографски критеријум (старосно доба 16-30 година), као и социјално-политички и историјски (положај и улога у друштву одређени су историјском и друштвеном ситуацијом).

Насупрот низу неспоразума око појмовног одређења омладине, међу социолозима постоји општа сагласност да у савременим условима омладина као социјална група постаје све више диференцирана и комплексна, па је због тога важно да се издвоје категорије од којих је састављена. Одређење омладине као специфичне социјалне групе „коју чини део младих који су постигли психичку и физичку зрелост, а који у систему систему образовања за своје будуће професионалне улоге обављају функције без непосредног еквивалента-накнаде“ (В. Томановић), односи се на средњошколце и студенте и може се сматрати прихватљивим из уже социолошке перспективе. Међутим, уколико се ради о глобалном односу према омладини и ако се уважава општост као атрибут социологије и развија комплексни научни приступ друштвеним феноменима, онда више одговара модел омладине „као релативно јединствене и специфичне социјалне групе“ (М. Броћић) на основу кога је могуће операционализовати уже категорије омладине: млади сељаци, незапослени, они у војсци, средњошколци, студенти и млади радници (Ђорђевић 1987:10).

Поред наведених социолога који су својим оригиналним теоријским поставкама значајно допринели концептуализовању и дефинисању омладине, треба нагласити и допринос других, који су се бавили важним проблемима омладине: *В. Милића* (социјално порекло ученика средњих школа и студената), *П. Георгиевског* (социјално порекло и животна оријентација средњошколске омладине), *Е. Дилића* (друштвени положај и оријентације сеоске омладине), *С. Врцана* (положај, свест и понашање младе генерације Југославије), *Б. Цуверовића* (вредности и побуне младости, неједнакости у образовању омладине), *Е. Берковић* (млади и неједнакост), *Д. Ђорђевића* (тешкоће одређења појма омладина и операционализација ужих категорија омладине, студенти и религија, млади на селу), *М. Наумовића* (актуелни проблеми сеоске омладине), *В. Илишина* (вредносни састав младих и друштвене промене у Хрватској), *С. Михаиловића* (омладина Југославије крајем осамдесетих, статус и улога омладине на прелазу векова).

У социолошком проучавању феномена омладине неопходно је узети у обзир све анализиране концепције омладине. На тај начин биће остварен циљ: сагледавање омладине из уже и шире социолошке перспективе и уважавање интегралног научног приступа друштвеним феноменима.

Закључак

Сви теоријски приступи и оријентације у проучавању омладине, иако различити, ипак (у извесној мери) теже да прикажу омладину преко њених социјалних карактеристика, не само у групном, него и у ширем друштвеном контексту. Развитак теорија о омладини одвија се кроз четири основна правца (оријентације). Према првој теоријској оријентацији, *психоаналитичкој*, одређење омладине темељи се првенствено на узрасним психофизичким особеностима личности младог човека (С. Фројд, Е. Ериксон, Р. Бенедикт, С. Иконикова, В. Лисовски и др.). Друга теоријска оријентација, *структурално-функционалистичка*, разматра омладину као старосну групу која је детерминисана институционалним системом и његовом убрзаном диференцијацијом у модерним друштвима; младост носи структурално-функционалне предиспозиције за преузимање одређених друштвених улога (Е. Диркем, Т. Парсонс, С. Ајзенштајт, Ф. Филипов и др.). Трећа оријентација, *културолошка*, разматра омладину као облик подкултурног груписања (подкултура као део једне опште и доминантне културе, подкултура као особени културни израз младих који одступа од доминантне културе, подкултура као негација опште званично прихваћене културе – контракултура), преко свеукупности њених културних својстава и функција (Ф. Тенбрук, К. Кенинстон, Т. Рошак, Х. Гризе, К. Манхајм, М. Мид, А. Ковалева и др.). Четврта теоријска оријентација, *марксистичка*, полазећи од класног приступа одређује омладину као диференцирану друштвену групу, процењује револуционарни потенцијал различитих делова омладине и наглашава њену социјалну функцију (К. Маркс, Ф. Енгелс, В. И. Лењин).

За свестрано проучавање омладинске проблематике неопходно је повезивање различитих теоријских приступа, односно интеграција социолошких парадигми; тај пут је и методолошки плодотворан. Парадигматско сједињавање (интеграција) не означава насилно сливање у једну теоријску шему свих осталих, већ прихватање широког спектра плурализма теоријских праваца и комплементарност различитих нивоа социолошке анализе. Социологија омладине се у целини може успешно развијати, ако се не ослања само на једну теорију (парадигму), већ, како истиче Степанов, „на свеукупност међусобно независних, али блиских теорија, које поседују црте *породичне сличности*“ (Степанов 1998:12).

Литература

- Benedikt, R. (1976) *Obrasci kulture*. Beograd: Prosveta.
- Brake, M. (2003) *Comparative youth culture. The Sociology of Youth Cultures and Youth Subcultures in America, Britain and Canada*. London and New York, The Taylor & Francis e-Library.
- Броћић, М. (1982) „Млади као предмет посебног научног проучавања“, у: *Млада генерација данас*. Београд: Младост.
- Cheilla A. (1968) „Својим својствима и својом функцијом социјална група је социјална група“, *Социолошки гласник*, бр. 2, 1968.
- Eisenstadt, S. (1966) *Von Generation zu Generation*. München.
- Griese, H. M. (1977) *Sozialwissenschaftliche Jugendtheorie*. Weinheim und Basel.
- Hebdiž, D. (1980) *Potkultura: značenje stila*. Beograd: Rad.
- Hodkinson, P. (2002) *Goth: Identity, Style and Subculture*. Berg: Oxford, New York.
- Kenniston, K. (1962) *The Uncommitted: The Alienated Youth in American Society*. New York: Harcourt Brace.
- Mannheim, K. (1952) „The Problem of Generations“, *Essays on the Sociology of Knowledge*. Routledge and Kegan Paul.
- Mead, M. (1970) *Culture and Commitment*, New York: Natural History Press.
- Parsons, T. (1961) „The school class as a Social system“, *Education, economy and society*. Glencoe, Free press.
- Rosenmayr, L. (1972) „New theoretical approaches to the sociological study of young people“, *International Social Science Journal*, br. 2.
- Roszak, T. (1978) *Kontrakultura; Razmatranja o tehnokratskom društvu i njegovoj mladenačkoj opoziciji*. Zagreb: Naprijed.
- Schelsky, H. (1963) *Die skeptische Generation – Eine Soziologie der deutschen Jugend*. Düsseldorf – Köln: Eugen Diederichs Verlag.
- Teubruck, F. (1965) *Jugend und Gessellschaft*, Freiburg: Verlag Rombach.
- Диркем, Е. (1981) *Васпитање и социологија*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Ђорђевић, Д. (1987) *Студенти и религија*. Ниш: Збивања.
- Ивковић, М. (2003) *Социологија образовања I*. Ниш: Филозофски факултет, Књажевац: ДИП Нота.
- Иконникова, Н.С. (1974) *Молодеж - социологический и социално-психологический анализ*. Ленинград: Издательство Ленинградско Университета.
- Илић, В. и др. (1986) *Култура младих радника*. Београд: ИИЦ ССОС.
- Илић, М. (1987) *Социологија културе и уметности*. Београд: Научна књига.
- Ковалева, И. А., Луков, А. В. (1999) *Социология молодежи. Теоретические вопросы*. Москва: Социум.
- Лисовский, Т. В. и др. (1996) *Социология молодежи*. Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Милић, А. (1987) *Загнетка омладине*. Београд: ЦИД, Загреб: ИДИС.
- Сорокина, Д. Н. (2004) *Образование в современном мире (социологический анализ)*. Москва: „Економика и финанси“.
- Спасић, И. (2004): *Социологије свакодневног живота*. Београд: ЗУНС.

- Станојевић, Д. (2007) „Од подкултуре до сцене и племена: постбирмингемски приступи у анализама односа омладине, музике и стила“, *Социологија*. Vol. XLIX (2007), № 3.
- Степанов Ю. С. (1998) *Язык и метод: К современной филозофии языка*. Языки русской культуры. Москва.
- Томановић, В. (1977) *Омладина и социјализам*. Београд: Младост.
- Ускоковић, Ђ. (1982) „Неке најчешће теоријско-методолошке тешкоће и једностраности емпиријских истраживања друштвеног положаја и свести младих у Југославији“, у: *Млада генерација данас*. Београд: Младост.

Suzana Marković-Krstić

Theoretical Approaches and Orientations in the Examination of the Youth Population

Summary

The sociological examination of the youth population as a specific social group has been founded on a fundamental theoretical basis and solid methodological basis, specific principles while collecting empirical material, explanations and knowledge application. The paper starts from the first, theoretical and methodological level of the youth phenomena examination. Four theoretical approaches and orientations used with the sociology of youth have been singled out from the rich plural theoretical context. The division of the theoretical orientations has been done according to the way of approaching youth as a specific social phenomena so that the paper focuses on: psychoanalytical, structural-functional, cultural and Marxist approach. So, the age and social and psychological characteristics of the youth, its position and role in the social structure, as well as social mobility and dynamics of value orientations have been considered from different theoretical views.

Key Words: Youth, Theoretical Approach, Psychoanalytical Approach, Structural-functional Approach, Cultural Approach, Marxist Approach

Лела Милошевић
Филозофски факултет
Ниш

УДК 374.7-053.88:316.728
Претходно саопштење
Примљен: 20. 9. 2009. г.

ОБРАЗОВАЊЕ ЗА ТРЕЋЕ ДОБА У ФУНКЦИЈИ ОЧУВАЊА И УНАПРЕЂИВАЊА КВАЛИТЕТА ЖИВОТА У СТАРОСТИ*

Резиме

У раду се разматра образовање за треће доба као један од начина активног старења, а у функцији очувања и унапређивања квалитета живота у старости. Старији људи, било да живе у породици било да су корисници услуга домског смештаја, додатним образовањем могу да промовишу могућност сопственог ангажовања и тиме допринесу јачању самопоштовања и очувању и унапређивању квалитета живота у старости.

Основна теза је да квалитет живота старијих људи зависи од могућности појединаца да буду активни и на тај начин одржавају не само своју физичку егзистенцију, већ и осмишљавају свој живот, унапређујући социјалне односе, што је директно повезано са квалитетом живота у старости.

Кључне речи: образовање за треће доба, квалитет живота, активно старење.

Увод

Квалитет живота старијих људи је тема која последњих година привлачи пажњу научника и стручњака различитих профила, али и пажњу шире јавности. Феномен старења се у претходном периоду није толико истицао као социјални проблем, али су се у 20. веку десиле битне промене јер се број старијих убрзано повећавао. Новија демографска кретања, како у свету, тако и код нас, указују на убрзани раст броја старијих у укупној популацији.

За разлику од традиционалног друштва, у коме је статус старијих људи институционализован обичајним нормама и традиционалним системом вредности, модерно друштво, које карактерише процес индустријализације, урбанизације, модернизације и транзиције, довело је до слома система вредности, те је у том контексту социјални положај остарелих битно измењен. Овакве тенденције указују на потребу развоја добро организоване друштвене бриге о старијима ради очувања и унапређивања квалитета живота у старости.

Међутим, циљ савремене друштвене бриге о старијима не треба да буде само обезбеђивање спокојне, већ и активне старости. Релације друштва и старења треба посматрати и са становишта активности, односно партици-

* Рад са пројекта *Култура мира, идентитети и међуетнички односи у Србији и на Балкану у процесу евроинтеграције* (149014Д), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

пације. На тај начин могуће је оспособљавање старијих људи да живе у складу са друштвеним токовима, односно да буду укључени у свакодневни живот. Принцип ангажовања, а не дезангажовања, мора се поставити као фундаментални критеријум старења и живота у старости.

У овом раду пажња ће бити усмерена на образовање старијих као вид активног старења у циљу очувања и унапређивања квалитета живота. Сматра се да образовање за треће доба може да спречи, или бар да ублажи, негативне аспекте дезангажовања. Старији људи би на тај начин били усмерени на откривање нових видова активности и на учешће у раду друштва. Унапређивање њихове интеграције допринело би очувању и унапређивању квалитета живота у старости.

Концепт активног старења и квалитета живота старијих људи

Постоји доста нејасноћа када је у питању дефиниција квалитета живота старијих људи. Док са једне стране многи аутори изједначавају појам квалитета живота са појмом здравља и функционалног статуса, други сматрају да је квалитет живота шири појам јер укључује и животни стандард, услове становања, хармоничан живот у породици, са суседима и пријатељима (Мартинов-Цвејин 1998). Концепт квалитета живота старијих људи је мулти-димензионални концепт – здравље је свакако најважнији фактор квалитета живота, али није и једини.

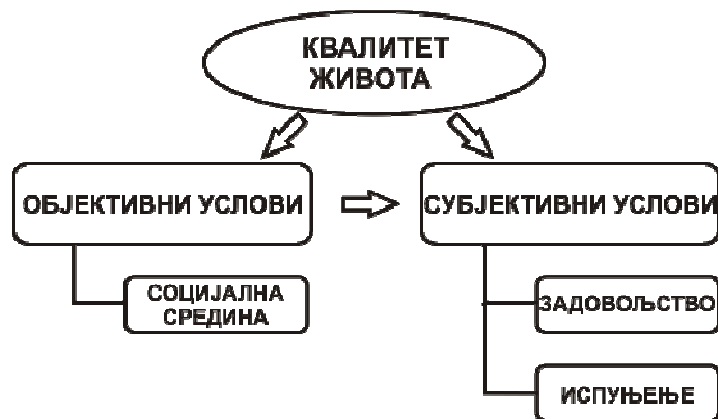
Графикон 1: Компоненте квалитета живота према W. Spitzeru

Према W. Spitzeru (нав. према Јањић, Нешић 2006:9-11) процена квалитета живота укључује најмање пет компоненти: *физичка функција* (много проблеми старијих особа проузроковани су различитим болестима), *ментални статус* (позитивно ментално здравље укључује: позитиван поглед на будућност, усвајање вештина, способност дружења, смисао за хумор, позитиван став о себи), *тежина симптома* (старије особе углавном болују од више хроничних болести истовремено што је праћено мањим или већим тегобама које нарушавају квалитет живота), *перцепција – лични осећај здравственог стања* (позитивна субјективна процена свога здравља и задовољство оствареношћу својих животних циљева у великој мери доприноси бољем квалитету живота у старости), *социјална функција* (значајна компонента укупног квалитета живота, а односи се на економске, културне, политичке и друге аспекте живљења) (графикон 1).

Појам квалитета живота може се одредити и помоћу два концепта – ужи и шириг (графикон 2). Ужи концепт се односи на квалитет нечијег живота (колико добро он сам живи свој живот – реч је о субјективном вредновању које појединци исказују; доживљај задовољства или испуњења, односно доживљај сопствене вредности), док шири концепт представља услове живота неког појединца и односи се на културу датог друштва. Обе категорије су важни елементи у процени квалитета живота.

Графикон 2: Квалитет живота – ужи и шири концепт

Abrams (1973, нав. према Bond, Corner 2004:4) дефинише квалитет живота као степен задовољства или незадовољства људи својим животом. Квалитет живота се дефинише и као „услов за срећу и задовољство“ (Mc Call 1975). Компоненте дефиниције истичу вишедимензионални карактер овог појма,

односно различите димензије квалитета живота. George и Bearon (1980) идентификују 4 димензије, од којих су две „објективне“ (опште здравље и функционално стање, социо-економски статус) и две „субјективне“ (задовољство животом, самопоштовање). Насупрот томе, Hughes (1990) истиче осам димензија, односно осам саставних елемената модела квалитета живота:

- аутономија,
- задовољство,
- физичко и ментално благостање,
- социо-економски статус,
- квалитет животне средине,
- сврсисходна делатност,
- социјална интеграција
- културни фактори.

За квалитет живота у старости неопходно је усвајање принципа здравог и активног старења, што захтева улагање напора да се смање, или бар ублаже, симптоми хроничних обољења уз медикаментно лечење, психо-социјалну подршку, програме обучавања чланова породице за помоћ оболелим члановима, развијање и унапређивање служби за заштиту менталног здравља, како у породицама, тако и у институцијама у којима стари људи бораве, као и јачање основних друштвених заштитних мера, које се пре свега односе на: смањење сиромаштва старијих, образовање старијих, социјалне и здравствене услуге, помоћ породицама са старијим члановима итд. Основни критеријуми за вредновање квалитета живота су задовољење био-психосоцијалних потреба сваког појединца у смислу њиховог хармоничног функционисања и допуњавања. Квалитет живота је вишедимензионални концепт замишљен као мрежа повезаних елемената чија интеграција одређује укупан квалитет живота појединаца.

Активност старијих људи саставни је део квалитета живота у старости. Активним старењем, са једне стране, могу да се ублаже неке непожељне карактеристике старења, а са друге стране може да се унапреди квалитет живота свих људи који живе у заједници. Активна старост подразумева читаву концепцију, која према Лотону (нав. према Дрча 1993:97) обухвата следећа правила:

- да старији буду третирано као самосталне и интегралне личности,
- да се према њима сви односе као према одраслим људима,
- да имају исте животне шансе као и остали чланови друштва,
- да самостално одлучују о даљем току властитог живота,
- да имају право на будућност,
- да имају право на рекреацију и пријатеље,
- да имају право на романтику и интензиван емоционалан живот,

- да имају право на помоћ сваког члана друштва и његово интересовање за старије,
- да имају право на професионалну помоћ стручњака у свим подручјима,
- да имају право да се буде стар, тј. специфичан.

Н. Кујунџић овим правима додаје још једно, а то је право на активност и професију као фундаменталну концепцију активне старости.

У претходном, социјалистичком друштвеном систему, старост је у социјалном смислу била дефинисана помоћу пензионерског статуса. Пензионерски статус се поистовећивао са „одсуством не само радне активности, него било какве активности, тј. са извесном врстом друштвеног паразитизма, што је нарочито дошло до изражаја у ставу и понашањима младе генерације према старијима“ (Милић 2002:111). Међутим, овакав приступ старијима и старењу у потпуној је супротности са новим демографским и социјално-економским трендовима. У складу са њима „модерна друштва су дужна да старима омогуће различите модалитете активности у старости, укључујући и обављање радних активности (ако за то постоји индивидуална жеља и способност), а са друге стране код старих људи треба да подстиче и развија свест која старост не идентификује са пасивношћу, чекањем помоћи и 'милостиње' од других, већ са активношћу и самопомоћи старих – за старе (...) само залагање за активно старење, односно активирање старих, гарантује старима лично и социјално благостање и достојанство“ (Милић 2002:112).

Да је за квалитет живота старијих веома важно бити активан, односно бити потребан, потврђује и MacLean који наводи (нав. према Савићевић 2004:60) да су неки аутори обликовали формулу за срећан живот старијих која изгледа овако: $ФС \times МА \times БП = S$ (што значи: срећа = финансијска сигурност пута ментална активност пута бити потребан). Формула садржи три елемента који су међусобно уско повезани и уколико недостаје само један, резултат није задовољавајући.

*Образовање за треће доба као вид активног старења,
очувања и унапређивања квалитета живота*

Образовање за треће доба има за циљ да понуди могућност за креативне и слободне активности, чиме се стварају услови за нове амбиције и нове перспективе у друштву. Прилика да се активно учествује у друштвеном животу пружа могућност спречавања социјалне искључености старијих људи. Они на тај начин могу да остану активни, чиме се смањује зависност и сиромаштво уопште, могу да јачају самопоуздање, да промене однос према окружењу, али и самоперцепцију. У том смислу је веома значајно стварање услова за образовање старијих људи, односно могућности да старији користе своје искуство, стечене вештине и мудрост. Коришћењем сопствених потен-

цијала ослобађају се зависности друштва и могу да прате друштвене промене. У складу са тим, образовање за треће доба може се посматрати као инструмент социјалне и интергенерацијске кохезије.

Национална стратегија о старењу у нашој земљи (2006-2015), концептуално усклађена са Препорукама и обавезама Мадридског међународног плана акције о старењу (2002) и Регионалном стратегијом његове примене донете од Економске комисије УН за Европу, Стратегијом за смањење сиромаштва (2003), као и са Закључцима VI геронтолошког конгреса Југославије (одржаног од 10-12. маја 2002. године у Врњачкој Бањи), дефинише смернице у заштити старијих људи и промовише њихову партиципацију у свакодневном животу заједнице. Заснива се на следећим принципима (2006:2-3): доживотни развој појединца, унапређење и заштита свих људских права и основних слобода, обезбеђивање економске и социјалне сигурности и квалитета живота у старости, омогућавање пуне интеграције и партиципације старијих лица у заједницу, елиминација свих облика друштвеног занемаривања услед опадања функционалних способности у старости и инвалидности, ангажовање на остваривању родне равноправности, поштовање различитости и последично другачијих потреба међу популацијом старијих, промовисање интергенерацијског и интрагенерацијског трансфера, солидарности и дијалога, успостављање партнерства на свим нивоима: владе, невладиног сектора, приватног сектора и између самих старијих људи, остваривање једнаких могућности за све, афирмисање личне одговорности. Посебно се истиче потреба подстицања доживотног образовања (2006:25-30).

Упркос прихваћеној концепцији доживотног образовања, резултати остварени у пракси показују да није дошло до значајног напретка. Пример позитивне праксе у нашој земљи, који свакако треба подржати и развијати, у области образовања старијих код нас представља Универзитет за треће доба. Универзитет за треће доба основан је 1989. године са циљем са старији људи на креативан начин осмисле своје слободно време и баве се оним за шта у младости нису имали довољно времена или могућности. Основан је од стране Института за педагогију и андрагогију Филозофског факултета Универзитета у Београду, Редакције образовног програма ТВ Београд и Народног универзитета „Браћа Стаменковић“. До 2002. године Универзитет за треће доба на НУ „Браћа Стаменковић“ био је једини универзитет те врсте у читавој земљи, а 2002. године је дошло до ширења мреже Универзитета за треће доба. Овај универзитет пружа својим полазницима не само могућност да се укључе у неки од програма (учење страних језика, комплетна обука на рачунару, цртање и сликање, керамика, иконопис, сликање на текстилу, сликање на платну, плес) него и прилику да склопе нова познанства, да се забаве, путују, али и да се афирмишу тако што ће презентовати своје радове на бројним изложбама.

На овај начин знатно је лакше пребродити кризу пензионисања, пронаћи нова интересовања и обогатити живот другачијим садржајима.

Међутим, мрежа универзитета за треће доба функционише само у оквиру 4 организације у Београду (НУ „Браћа Стаменковић“, НУ „Божидар Аџија“, КОЦ Чукарица, и „Ђуро Салај“ А. Д.), у Новосадском отвореном универзитету и Геронтолошком центру у Вршцу. У циљу подстицања доживотног учења потребно је ширење мреже Универзитета за треће доба и на остале делове наше земље, као и богаћење образовних програма који би били понуђени. Старијим људима би у великој мери користио програм припреме за пензионисање и за живот у старости јер би на тај начин благовремено успели да се прилагодје на промене у начину живота и били у стању да пронађу нова интересовања.

Иницијатори оснивања Универзитета за треће животно доба сматрају да је образовање у трећем животном добу „начин постојања“ и да се директно повезује са „квалитетом живота старијих људи“. Ана Крајнц, један од иницијатора оснивања Универзитета за треће доба у Словенији средином 80-их година пише да „људи најчешће и не слуте да умировљење тражи од њих поновно размишљање и преуређивање властитог живота. Како ће живети, шта ће значити себи и околини тада (...) о томе обично не размишљају“ (нав. према Савићевић 2004:110).

Оно што је такође важно, а што је и у *Стратегији* истакнуто, јесте да је потребно иницирати научна истраживања о могућностима и најефикаснијим техникама учења у старијем животном добу, као и о позитивним ефектима које образовање има на спречавање инволутивних процеса и одржавање способности код човека; промовисати постигнуте резултате у образовању и напредовању полазника старијег узраста и рушити предрасуде које постоје у том погледу, не само код младих, већ и код припадника старије генерације (2006:26-28). Такође је неопходно обезбеђивање услова за стицање знања која су у функцији већих могућности за запошљавање. Предвиђене активности су: успоставити ближе везе између образовних установа и послодаваца и подстицати их да запосленима омогуће различите видове обуке на послу; предузимати промотивне акције, како би се, у оквиру концепције доживотног учења, повећала способност за запошљавање старијих лица, одржавање и даље развијање специфичних знања и вештина; предузимати мере за подстицање редовног учешћа у процесу образовања, како би се повећао степен задржавања знања и ограничили пропусти у његовом стицању; развијати посебне, специјалне програме за оне који су рано напустили формални образовни систем, како би се олакшала њихова интеграција, односно, реинтеграција на тржиште рада; унапређивати начине за укидање функционалне неписмености и побољшавати нивое основног образовања старијих лица, укључујући старије избеглице и припаднике мањинских група; посебну пажњу посветити равноправности полова у погледу остваривања права на образовање и мења-

ња стереотипних улога и активно укључивање у међународну сарадњу на овом питању (2006:29-30).

Последњих година XX века интензивирана је активност учења међу старијом популацијом. Међутим, и поред тога што многи аутори указују на особеност образовног процеса за старије људе и што се противе интеграцији образовања старијих у свеобухватни концепт образовања и учења одраслих, покушај раздвајања образовања одраслих и образовања старијих није био успешан. Образовање старијих је остало у оквиру образовања одраслих, али са многим специфичностима. Посебна улога у погледу професионализације образовања старијих припада и универзитетима, а она се огледа у отклањању предрасуда које су још увек присутне у друштву и у самој науци када је у питању образовање и учење старијих.

Подручја садржаја образовања старијих су веома разноврсна (могу да се односе на здравље, економију, социјалну активност, рекреацију, културно и уметничко образовање, породични и лични живот) и треба да буду усмерена на унапређивање њиховог квалитета живљења. Међутим, сваки програм образовања старијих мора да се заснива на студијски испитаним и утврђеним образовним потребама јер је образовна активност старијих добровољна. Понуђени програм мора да буде за њих привлачан и користан и у складу са њиховим интересовањима. Методе и технике за укључивање старијих у процес образовања такође су разноврсне, а од њиховог избора и примене зависиће и учешће старијих у образовним активностима. Веома је важно и стварање позитивне климе за учење, помагање старијима у процесу учења и континуирано вредновање остварених резултата.

Усвајањем одређених знања и вештина старији људи у потпуности могу да учествују у заједници. Истраживања показују да се учењем повећава самопоуздање, смисао њиховог живота, а такође лакше подносе своју болест јер, како наводе, „док уче забораве на болест“ (Help the Aged 2008). Старији људи такође истичу да учење подстиче њихов интелект, да им причињава задовољство и да им помаже да разумеју и савладају сталне промене у друштву. Они воле активност која подразумева друге људе јер онда нису изоловани. Сусрети и разговори са другима за њих су најважнији јер доприносе личном богаћењу – емоционалном, духовном и културном и обнављају самопоуздање услед размене знања и искуства са својим вршњацима или са млађима од себе.

Међутим, старији људи се суочавају и са одређеним проблемима када је реч о образовању: недостатак финансијских средстава, недостатак самопоуздања – плаше се да ће бити најстарији у групи и сматрају да неће бити способни да науче нешто ново, немају довољно информација о томе који су курсеви доступни. У том смислу, филозофија образовања која се односи на старије мора почивати на уверењу да постоји могућност њиховог напре-

довања и могућност учења у атмосфери међусобног уважавања и тражења адекватних садржаја, а да је сврха учења у старијем добу унапређивање квалитета живота старијих људи (Савићевић 2004:13-15).

Завршна разматрања

Разрада концепције активне старости захтева: 1) интердисциплинарно проучавање старости, старења и квалитета живота старих људи; 2) унапређивање законских и нормативних аката који се односе на ову проблематику; 3) образовање кадрова за рад са старијим људима; 4) сензибилисање друштвених институција за концепцију активне старости и 5) оспособљавање старијих људи за улогу субјеката у тој концепцији. Бити активан представља начин да се достигне бољи квалитет живота у каснијем раздобљу или успешна старост. Демографски и социјално-економски трендови захтевају одбацивање темељне идеје негативне социјалне конструкције старе доби. Идеја периода „активне пензије“ јесте важан елемент у реконструкцији животног тока. Тај период британски геронтолози (Phillipson, Cole, Katz и други) називају периодом *реконструкције старе доби*. Када се говори о последњој етапи живота, треба размишљати о продуктивном и активном старењу као наставку живота у оним подручјима у којима старија особа поседује знање и искуство, дајући допринос у оквиру својих капацитета.

Образовање старијих се разматра као основно право, али и као могућност за одржавање психофизичке кондиције и виталности. образовање за треће доба даје духу ону виталност која доприноси квалитету живота. Сада је реч о слободи избора предмета учења, о ширини приступа различитим областима, комбиновању одређених знања које није уобичајено у току редовног школовања. Континуирано учење и стицање савремених знања и умења услов је ефикасног и успешног живота и рада сваког савременог човека. У том смислу веома је значајно супротстављати се стереотипима у погледу способности старијих људи за образовањем и афирмисати способност старијих људи за сопствено образовање, пружајући им могућност да искажу своје потенцијале.

Међутим, чињеница је да нема друштвеног одговора на бројне проблеме и потребе старости и да је потребан развој друштвене и индивидуалне свести о свеprisутним потребама и проблемима старијих људи. Како истиче Лидија Јакич Козарчанин „успешно старење је резултат индивидуалног сазнања о сопственим способностима и могућностима али и оптималне личне активности које су неопходне за квалитетан живот у старости, а исто тако, и сензибилности друштва и система у коме живи, да појединцу пружи услове за тај избор“ (2002:136).

Уколико се у потпуности прихвати принцип ангажовања и потреба образовања за треће доба, односно учења у старијем периоду, учврстила би се веза између друштва и појединаца и тиме, са једне стране, смањила изолованост и отуђеност старијих људи, а са друге стране би ојачала индивидуална одговорност за сопствени живот у старости.

Литература

- Bond, J. And Corner, L. (2004) *Quality of life and older people*. New York: Open University Press (преузето са сајта gigapedia.org; приступ сајту: септембар 2009).
- Давидовић, М. (2002) „Превенција болести и промоција успешног старења у трећем добу“, у: *Старење и старост – за безбедан и активан живот у старости*, VI геронтолошки конгрес Југославије, Врњачка Бања, мај 2002. Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Дрча, Ј. (1993) *Старост и старење – изазови и проблем психологије*. Нови Сад: Геронтолошки центар „Нови Сад“.
- Јањић, М. и Нешић, Д. (2004) „Квалитет живота у старости“ у: *Квалитет живота у старости - изазови XXI века*, Београд.
- Козарчанин Јакич, Л. (2002) „Безбедни и активни живот у старости и промене у друштву транзиције“ у: *Старење и старост - за безбедни и активни живот*, Београд.
- Милић, А. (2002) „Старост и активност“ у: *Старење и старост – за безбедни и активни живот*, VI геронтолошки конгрес Југославије, Врњачка Бања, мај 2002. Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Мартинов-Цвејин, М. (1998) „Квалитет живота код старих“, *Геронтологија* 1/98. Београд: Геронтолошко друштво Србије.
- Савићевић, Д. (2004) *Учење и старење*. Београд: Институт за педагогију и андрагогију Филозофског факултета.
- Help the Aged*, <http://policy.helptheaged.org.uk/NR/rdonlyres/8E3F4DB6-3188-497F-9DF2-B0EA08670FCC/0/adulteducation250708.pdf> (приступ сајту: септембар, 2009).
- ****Национална стратегија о старењу* (2006). Београд: Министарство рада, запошљавања и социјалне политике Републике Србије.

Lela Milošević

Education for the Third Age in Function of Preserving and Improving the Quality of Life in Old Age

Summary

The paper discusses the education for the third age as a way of active aging, and the function of preserving and improving the quality of life in old age. Older people, whether living in the family or service institutional accommodation, additional education can promote the ability of their own engagement and thus contribute to the strengthening of self-preservation and improving of quality of life in old age. The basic thesis is that the quality of life of older people depends on the possibilities of individuals to be active and

thus not only maintain their physical existence, but also design their life, improving social relationships, which is directly linked to the quality of life in old age.

Key Words: Education for the Third Age, the Quality of Life, Active Aging

Прикази

Урош Шуваковић

ЉУБИША МИТРОВИЋ И „ТВОРЦИ НОВИХ ПАРАДИГМИ У СОЦИОЛОГИЈИ“*

Монографија др Љубише Митровића, редовног професора Филозофског факултета Универзитета у Нишу и једног од најплоднијих српских савремених социолога, под називом *Творци нових парадигми у социологији*, коју је прошле године објавио реномирани београдски Институт за политичке студије, представља свеобухватан преглед главних, најутицајнијих социолошких теорија које су настале углавном на Западу у другој половини XX и у првим годинама XXI века.

У овој књизи, која је резултат дугогодишње ауторове посвећености критичком проучавању различитих теоријских струјања у светској социологији, професор Митровић у десет поглавља обрађује десет парадигматских социолошких теоријских праваца, при чему првих седам целина чине радови које је професор Љубиша Митровић публиковао у нашим еминентним научним часописима (*Facta Universitatis*, *Годишњак за социологију* и *Економика*) и у свом уџбенику *Општа социологија*, у периоду 1999-2008. година, док последња три поглавља представљају његове нове, оригиналне радове који се по први пут објављују у књизи која је пред нама.

Књига *Творци нових парадигми у социологији* започиње краћим предговором аутора под називом „Од плурализма парадигми ка интегрисаној парадигми у социологији“, у оквиру кога он, с позивом на *Томаса Куна*, одређује појам научних парадигми, али и наглашава да је у данашњој социологији, као реакција на редукцију теоријског приступа на искључиво један аналитички образац, с једне стране и на праксу хипертеоријске и хиперемпиријске подељености с друге стране, „изражено настојање ка стварању интегрисане парадигме, којом би се превладале једностраности, како теоријских тако и методолошких приступа (кроз интеграцију системског и акцијског, макро и микро приступа и др.)“.

Критичко представљање различитих социолошких парадигми професор Митровић започиње приказом теоријских схватања *Алена Турена* и његове „стваралачке метаморфозе“ у схватању основних субјеката друштвених промена – од друштвених покрета ка индивидуама. У наредном поглављу приказане су основне карактеристике теорије друштвених конфликта и теоријске поставке *Ралфа Дарендорфа*, *Луиса Козера* и *Рандала Колинса*, потом теорија комуникативног деловања *Јургена Хабермаса*, док се у четвртом поглављу разматра „допринос *Имануела Волерстина* мондологији и критичкој теорији глобалне транзиције светског система“, у оквиру кога се, у облику увода, даје и краћи приказ различитих схватања појмова мондијализације, глобализације и транзиције, с освртом на различита схватања и типологије српских социолога (*С. Болчић*, *С. Вујовић*, *М. Печујлић*, *З. Голубовић*, *М. Лазић*). Следи приказ теоријских ставова *Пјера Бурдијеа* посвећених критици неолибералне идеологије и старатегије

* Приказ књиге Љубише Митровића (2008) *Творци нових парадигми у социологији*. Београд: Институт за политичке студије, 1-121.

друштвеног развоја и његовог залагања као ангажованог интелектуалца, за кога Митровић констатује да је “оставио пример какав треба да буде интелектуалац у обнови хуманистичке науке и њене еманципаторске функције у савремености“. Шесто поглавље је посвећено приказу постмодерне западне социолошке теорије чији заговорници, како је устврдио Митровић, „одбацују класичне теорије `крупног формата`, универзалистичких претензија“, при чему су посебно приказане одлике парадигматских схватања *Фредерика Џејмсона* и *Жана Бодријара*. Следи поглавље посвећено парадигматском схватању информационог друштвеног развоја и „умреженог друштва“ *Мануела Кастелса*, теоретичара који у своја разматрања и истраживања „нових путева и актера друштвених промена“ уводи појам *информационог капитализма*, као битно различито друштво од индустријског капитализма. То ново, умрежено друштво, настаје 70-их година XX века из „три независна извора“: информацијске револуције, економске кризе капитализма и етатизма и њиховог реструктурирања и процвата друштвених покрета (студентског, за људска права, феминистичког, итд.). За разлику од *индустријализма* који је био оријентисан ка економском расту, *информатизам* је оријентисан ка развоју знања и креацији мреже. У осмом поглављу, приказано је теоријско схватање *Урлиха Бека* о рефлексивној модернизацији, ризичном друштву и глобализацији. Благодарећи Беку, у савремену социологију је уведен појам *ризичног друштва*, као „друштва науке, комуникационих и информационих средстава, сложених конгломерата група и моћи наспрам природе и изнад људи. Ови нови ризици не знају за границе, економске блокове и међународне савезе“ и постепено воде ка „самоурушавању цивилизације“. Бекова теорија, сматра професор Митровић, „има прадигматски карактер и по томе што је увео у науку и појам *друге модерне*, и што је учинио јасну концептуалну дистинкцију између појмова глобализације, глобалитета и глобализма“. Девето поглавље је посвећено социолошком доприносу *Вјечеслава Кузњецова*, као творца гекултурне парадигме и утемељивачу социологије културе мира. Пре излагања његових ставова, професор Митровић прави један шири осврт на досадашњи развој социологије као научне дисциплине у Русији и СССР-у, као и на садашње стање и перспективе развоја. Тим поводом он закључује да „ослобођена монотипне парадигме, доктринарности и догматизма, савремена социолошка мисао у Русији живи у знаку теоријског плурализма и дисциплинарне разуђености у социолошком систему. Рехабилитована је социолошка традиција у Русији“. У погледу теоријских ставова Вјечеслава Кузњецова, Митровић наглашава да се у његовом делу „налази најцеловитије формулисана парадигма гекултуре у савременој науци, као теоријско-методолошка основа за истраживање развоја, проблема безбедности и културе мира у свету“. Интерпретирајући појам гекултуре, Митровић указује да га Кузњецов схвата као „нову развојну и цивилизацијску парадигму, у чијем средишту је плурализам регионалних гекултурних генотипа, дијалог и партнерство различитих цивилизација“. Стога и не чуди да је на основу тих теоријских истраживања Вјечеслава Кузњецова дефинисан нови, *Московско-Шангајски модел* изградње мултиполарног светског поретка, као „незападни модел изградње мира у свету у XXI веку“. У десетом, уједно најкраћем, поглављу, аутор се осврће на пледоаје америчког социолога *Жорџа Рицера* за интегрисаном социолошком парадигмом, која би требало да превлада ограничености теорије социјалних чињеница (Диркем), теорије социјалних оријентација (Вебер) и теорије социјалног понашања (Скинер). Како професор Митровић указује, оваквим својим захтевом Рицер је на трагу својевремених

иницијатива Питирима Сорокина у погледу интегрализма и теорије конвергенције, као и Ван дер Бергера и Печујлића „у проблематизацији односа функционализма и марксизма у истраживању могућности њихове интеграције, да један служи за анализу система, а други социјалне динамике“.

Бавећи се творцима нових парадигми у социологији и самим њиховим парадигмама, професор Љубиша Митровић се није ослањао само на метод просте егзегезе, иначе тако карактеристичан за излагање друштвених теорија. Напротив, код излагања сваке од проучаваних парадигми код њега је остварен критички приступ. Тако се он упитно и критички односи према заокрету Алена Турена у погледу субјекта друштвених промена, од нових друштвених покрета ка појединцима. Митровић се пита о мотивима тог заокрета – да ли су они подстакнути „дубоким мутацијама савременог друштва – од модерног ка постмодерном или пак разочарењем у друштвене покрете као колективне актере у доба сумрака великих идеологија на крају XX века и на прагу новог миленијума“. Аутор врло јетко примећује како „у условима још увек класно подељеног друштва, са бројним облицима социјалне фрагментације, зенбудистичке медитације и загледаност у `свој пупак` атомизираниг света појединаца, тешко да могу бити актер битних друштвених промена“. Није изостао ни критички однос према парадигматском схватању Мануела Каstelса за кога указује да оправдава и опортунистички се односи према глобалном настајућем капитализму, констатујући при том како „његове перспекције да ће једино САД постати глобални чувар мира у свету обеспокојавауће делују“.

Митровић се пита не чини ли тиме Каstelс „уступак не само ратној привреди Америке, њене хегемоније и мондијализованог капитала, него и не долази ли у сукоб са својим идеалима о могућем слободном и праведном друштву и будућности развоја човечанства?“.

Ако би се тражила „црвена нит“ која повезује Митровићев однос и став према свакој од изложених парадигми, онда се може рећи да је то хуманистички прилаз ангажованог интелектуалца. У критици коју упућује појединачним теоријским схватањима нема догматског приступа, али постоји јасна марксистичка основа тог критичког приступа, која се огледа првенствено у чињеници признавања и указивања на савремено постојање класног друштва и структуралних неједнакости, али и у немирењу са ставом о безалтернативности савременом (глобалном) капиталистичком моделу. У циљу даљег научног напретка, Митровић се снажно и експлицитно заузима, позивајући се на И. Волерстина и Е. Морена, за „велико отварање друштвених наука према природним и хуманистичким наукама, а посебно према савременој филозофији на путу изградњи нових синтеза“.

Књигом *Творци нових парадигми у социологији*, професор Љубиша Митровић дао је значајан допринос проучавању у нас социолошких теорија које су настале у другој половини XX и првим годинама XXI века. Оне до сада код нас нису биле систематски обрађене у једној књизи, тако да ће монографија професора Митровића осим научног пружити и драгоцен педагошки допринос као уџбеник у процесу наставе из области социолошких теорија на нашим универзитетима, што нам даје наду да ће се ускоро пред нама наћи и друго издање ове књиге, у коме ће – очекујемо – бити отклоњене не малобројне техничке грешке (најчешће у погледу бркања писама – ћириличног и латиничног, код исписивања текста на страним језицима), које тако реномиран издавач себи не би смео да приушти. Овом својом књигом професор Љубиша Митровић се придружује прегнућу које су у нашој земљи, у послератном развоју проучавања социолошких теорија и развоја социологије као

научне дисциплине, започели Ј. Горичар, М. Поповић и В. Милановић, а наставили Митровићеви савременици М. Пешић, М. Трипковић и П. Хафнер, у очекивању да ће, како сам наглашава, путем проучавања социолошких теорија закорачити кроз своје радове и социолози који припадају млађим генерацијама наших научника.

Милена Јовановић-Крањец

ЛИСМАНОВА КРИТИКА ЕВРОПСКЕ ОБРАЗОВНЕ ПОЛИТИКЕ*

Аутор књиге је Конрад Паул Лисман, угледни аустријски филозоф и универзитетски професор на Филозофском факултету у Бечу. Управо ова његова књига доживела је шеснаест издања у Аустрији, а аутору донела угледну научну награду – научник године.

Теорија необразованости је полемичка књига о европској образовној политици са акцентом на критици друштва знања. Књига је поред предговора, садржајно структурирана у девет поглавља. Свако поглавље је заправо један есеј.

Лисман и сам користи, анализира и критикује појмове којима се користе поборници друштва знања, појмове као што су: евалуација, мобилност, флексибилност, реформе, Болоњски процес, ПИСА тестови...

На почетку књиге Лисман се позива на познати квиз “Ко жели бити милионер” верујући да баш та емисија, која је по њему културно – историјски продукт *par excellence*, најбоље демонстрира нешто од онога што се дешава са знањем у друштву знања. У квизу питање о лику из Гетеовог *Фауста* има исту вредност као и питање о најновијој вези неке холивудске звезде. Квиз знање и низање тривијалних података је нешто што карактерише данашњицу. Све може бити образовање, али образовање одавно више није све. Тако је по Лисману друштво знања заправо шоу знања где не постоји оно што се мора знати, него је потпуно свеједно шта се зна или не зна, јер се уз мало среће увек нешто може знати. По аутору, образовање је ипак нешто више од збрке и збирке необичности или случајних исечака из научних дисциплина које је на врх избацио дух времена.

И у наредном поглављу *Шта зна друштво знања?*, наставља непристрасно и бритко да говори о друштву знања. Циљ друштва знања није ни мудрост, ни самоспознаја, нико у таквом друштву не учи због знања, у њему се учи првенствено ради учења. Знање друштва знања је заправо индустријализовано знање. образовање данас мора да одговори сталним захтевима тржишта који се брзо мењају: увођење ЕЦТС бодова, евалуација ПИСА тестовима, меморандуми, декларације, разни захтеви који ће све нас учинити конкурентнијим на тржишту знања. Лисман упозорава, да не заборавимо да знање не можемо да конзумирамо, нити образовне установе могу бити услужна предузећа, а то значи да се знањем не може менаџерски управљати.

У трећем поглављу *Образовање, полуобразованост, необразованост* Лисман износи свој став о томе, да је у 19. веку дошло до неуспелог покушаја грађанског друштва да досегне идеал „хуманистичке образованости“, што је довело до хуманистичке полуобразованости. Међутим, ова времена и ови идеали су неповратно иза нас, нама преостаје време необразованости. Необразованост данас није никакав

* Konrad Paul Lisman (2008) *Teorija neobrazovanosti. Zablude društva znanja*. Zagreb: Jasenski i Turk, str. 1-151.

интелектуални недостатак, није недостатак информисаности, него је одрицање од хтења да се нешто уопште разуме. Само не мислити властитом главом, то се чини тајним програмом образованости данас.

У следећем, четвртом, поглављу *ПИСА: Лудило ранглисте*, значајну пажњу аутор књиге је посветио обележјима просветне политике данас. Стање просветне политике данас се може описати једном реченицом „лудило ранглисте“ или питањем – где се налазимо? Атрактивност неке образовне установе видљива је из места које заузима у оквиру различитих рангирања. Довољно је рећи ПИСА – Програм за међународну евалуацију ученика. Али „лудило ранглисте“ није снашло само ученике и ђаке, већ и научнике. То је игра мерења и упоређивања знања – евалуација. Ради се о томе да са бројкама које означавају места изрази ко је бољи, а ко лошији.

Лисман често користи духовите и ироничне опаске које засмеју читаоца. Таква је управо опаска којој је посвећено пето поглавље *Колико тежи знање?*, у којој аутор каже да по данашњим критеријумима евалуације, Кант не би имао никакве шансе у научним круговима. Најпре зато што Кант није био мобилан, није имао међународно искуство, али и зато што десет година није ништа објављивао. Уследило је десет „година тишине“ у његовом научном раду, те Лисман закључује да када би се евалуирао његов рад данас, он сигурно не би могао да буде декан Филозофског факултета, стални члан Академског сената или ректор Универзитета. Међутим, те „године тишине“ спадају у најпродуктивније године Канта, јер је пре свега у његовој глави расла *Критика чистог ума*. Управо зато Лисман критикује евалуацију, јер не постоје усаглашене представе ни о методама ни о критеријумима по којима треба евалуирати. Ко год ради на универзитету, чезне само за једним: да у миру, без присиле и смерница, може радити оно због чега је и изабран: да размишља, истражује, експериментише и пише.

У наредном поглављу *Болоња Празнина европског високошколског простора*, закључује да беда високошколског простора има своје име: Болоња. Болоњски процес је обавезујући. Обавезно успостављање европског високошколског простора, који се у вези са питањем образовања, изједначава аутоматским укидањем национално-државне компетенције, а која се позива на право Европске уније. Лисман сматра да је крајње неумесно присиљавати све државе на то да своје високо школство подвргну врло скупом реструктуисању. Као посебну пикантерију Болоњског процеса аутор наводи начин рачунања студијских резултата по ЕЦТС саставу. Тиме се наводно мери утрошак рада који је студенту потребан за постизање одређеног наставног циља. Ово је по аутору својеврсна ренесанса марксизма у средишту образовне реформе која саму себе погрешно схвата као либералну.

Аутор књиге саркастично закључује у седмом поглављу да ће и Европа, ако све крене добро, за неколико година бити преплављена елитним научним установама, местима врхунских истраживача и универзитетима светског угледа. Створиће се нова европска научна елита. Та елита знања неће се толико одликовати оригиналношћу и креативношћу, колико пре свега једним спољним обележјем: применом енглеског језика. Док су традиционални универзитети срозани на нивоу професионално-струковних усмерења с оскудним ресурсима, хуманистичка идеја универзитета очуваће се у оквиру елитне концепције рођене из неолибералног такмичарског духа. Хегел је такву замршеност звао лукавством духа.

У осмом поглављу *Испод црте: Вредност знања*, Лисман сматра да не треба веровати у флоскуле да је знање највећа вредност у друштву знања. Знање је постало драгоцено добро које се скупо производи, брижљиво чува и пожртвовано негује. Међутим, стварање, чување, расподела, преношење и примена знања промишљају се према моделу производње било којег добра. Тако универзитети више говоре о повећању својих истраживачких резултата и смело их износе у процентима. О сазнањим не може бити ни говора. Супротно сталном наглашавању вредности знања, оно се по правилу посебно не цени јер му је право на сазнање већ одавно одузето.

У завршном есеју, аутор изјављује: *Доста је реформе образовања!* Где год се говори о реформи, све ври од изазова будућности, које смо вољни да прихватимо по сваку цену. Реформа је постала магична реч која запоседа сва подручја друштвеног, политичког и културног живота. Са сваком реформом расте потреба за неком новом реформом. Сви проблеми које за собом повлаче реформе, могу се решити само опет уз помоћ реформе. Оно што недостаје, а на шта упозорава и Лисман, јесте јавна критика идеологије која је захватила образовање. Критика, као непристрасна оцена образовања у једном друштву. Вреди завршити у истом тону, цитатом управо из ове књиге: „Само врло богата или глупа земља може си приуштити да за сваку студенску генерацију измисли нову архитектуру студија. Чему све то?“

За многе је *Теорија необразованости*, Конрада Паула Лисмана, шокантна, за нас и наше друштво рекло би се више него актуелна, јер све што је описано кроз ове есеје, управо је захватило и образовни систем у Србији. Књига је писана бритко, разумљивим језиком о актуелним проблемима у образовању и образовној политици у Европи, па је због своје тематике прилагођена широком кругу читалаца.

Петар Голубовић

ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ*

Монографија Војислава Крстића *Становништво југоисточне Србије – Компаративна студија демографског развоја* има 468 страница А4 формата, са 262 табеле, 21 графикомом и 19 картограма, а списак литературе обухвата 195 библиографских јединица.

Истраживањем је обухваћена територија пет округа (Нишавског, Топличког, Пиротског, Јабланичког и Пчињског) са 27 општина и Градом Нишом, укупне површине 14.010 км² и око 1,1 милион становника у просеку током друге половине 20. века. Анализа кретања становништва је претежно делом заснована на резултатима редовних пописа обављених после Другог светског рата и подацима виталне статистике, посебно за период 1963-2000. година, који су објављени по општинама и насељима, што је омогућило увид у допринос појединих компоненти раста (природни односно миграциони прираштај) укупном порасту становништва. Анализирани су и доступни подаци и процене за период пре Другог светског рата (1880-1940. година) по окрузима (укупно становништво и природно кретање). Промене структуре становништва су приказане за период 1961-2002. година, са нагласком на старосну структуру и процес демографског старења који је анализиран на основу више индикатора. Велика пажња је посвећена и променама економскосоцијалне структуре становништва која је у овом периоду трансформисана из претежно аграрне у структуру са обележјима индустријског друштва. Привредни раст, запосленост и незапосленост анализирани су на основу података извештајне статистике (Републички завод за статистику). Развој привреде је анализиран са гледишта динамике раста, нивоа економске развијености и структурних промена. Подаци су приређени по општинама, окрузима, за југоисточну Србију као целину и за макроцелине (централна Србија, Војводина, Косово и Метохија), а обухватају период 1962-1998. година, што се великим делом поклапа са периодом анализе демографских кретања. Промене нивоа економске развијености утврђене су на основу монетарних (народни доходак по становнику, вредност основних средстава по запосленом и по становнику, промет на мало по становнику и др.) и демографских индикатора (радно способно становништво, активно и запослено становништво). Кретању запослености и незапослености је такође поклоњена значајна пажња. На основу дугорочних серија података анализирана је динамика раста и промене нивоа применом релевантних индикатора.

Поред *Уводних излагања*, посвећених развоју демографије као науке, њеном односу са другим наукама и осврту на досадашња истраживања становништва југоисточне Србије, дело је подељено у четири целине. *Први део* је посвећен анализи кретања и промена у размештају становништва. У посебним поглављима анализирани су динамика и компоненте раста укупног становништва, природно кретање, миграције и промене у мрежи насеља, посебно са гледишта урбаних процеса. Садржај *другог дела*

* Војислав Крстић (2007) *Становништво југоисточне Србије – Компаративна студија демографског развоја*. Ниш: Завод за урбанизам.

обухвата промене структуре становништва. У оквиру шест поглавља анализирана су питања која се односе на полну и старосну структуру, односно демографско старење становништва, националну припадност, економску и образовну структуру и неке аспекте промена у броју и структури домаћинстава. *Трећи део* односи се на развој привреде, запослености и незапослености као фактора демографских промена, са анализом динамике, нивоа и структурних карактеристика. *Четврти део* садржи пројекције становништва за период 2002-2032. година по општинама, окрузима, за југоисточну Србију као целину и две макроцелине (централну Србију и Војводину). Пројекције су израђене за укупно становништво по старости и полу, применом аналитичког метода, на основу различитих хипотеза о очекиваним променама фертилитета и морталитета. Књига се завршава обимним резимеом на српском и енглеском језику који пружа целовиту информацију о садржају и резултатима истраживања.

У првом поглављу аутор истиче да се последњих 12 деценија становништво југоисточне Србије повећало за 2,5 пута, али да су на укупан пораст становништва, у негативном смислу, знатно утицали балкански, односно Први и Други светски рат. Од 1981. године јављају се негативне стопе раста, које у појединим окрузима у континуитету трају још од педесетих година прошлог века. Неумољиви су у том погледу подаци о великом преразмештају становништва у појединим општинама, као последица миграционих кретања: пораст је забележен једино на територији Града Ниша и у општинама Лесковац, Врање, Бујановац, Прешево и Дољевац, док је у општини Црна Трава забележено смањење од читавих 81%. У исто време, допринос појединих компоненти расту укупног становништва је у различитим односима: у 13 општина миграциона компонента је, у периоду 1963-2002. година, у целини утицала на раст становништва, у пет општина је раст становништва у овом периоду био у целини условљен природним прираштајем, а у 10 општина су обе компоненте допринеле расту становништва, у различитим процентуалним односима.

Аналізу природног кретања становништва аутор базира на апсолутним и релативним показатељима кретања наталитета, морталитета (посебно је анализирана смртност одојчади) и природног прираштаја. Према изложеним подацима може се закључити да је, у периоду 1880-2000. година, била на делу демографска транзиција коју карактерише опадање фертилитета од високих стопа наталитета и опадања морталитета што је резултирало негативним природном прираштајем у последњој деценији 20. века. Сумирајући прикупљене и израчунате податке, аутор констатује да су у југоисточној Србији у периоду 1963-2001. година „остварене суштинске квалитативне промене у кретању природног прираштаја, као резултат континуираног опадања наталитета и опадања морталитета“ (Крстић 2007:418).

Праћене углавном на територијалном нивоу општине, миграције су се одвијале у правцу повећања удела досељеног у укупном становништву, посебно у периоду 1961-1981. година, у време најдинамичнијег привредног и урбаног развоја. Посебну пажњу аутора привукле су спољне миграције, нарочито у периоду велике привредне кризе у земљи у последњој деценији 20. века, када се из општина југоисточне Србије одселило у иностранство око 30 хиљада лица, претежно млађих, радно способних и образованих. Међутим, наводи и податак да се приближно толики број доселио у неколико таласа принудних миграција, из других република бивше Југославије. На основу података пописа 2002. године утврђено је да у дневним миграцијама по основу рада и школовања учествује око 10% укупног становништва југоисточне Србије.

За централну Србију у целини је карактеристична разуђена мрежа насеља формирана под утицајем традиционалних облика пољопривредне производње, али и других чиниоца економско-социјалне природе и историјских услова. Под утицајем истих фактора формирана је и мрежа насеља на подручју југоисточне Србије, с тим што се регионалном специфичношћу може сматрати знатно већа густина насеља. Број насеља се није битно променио, али је један број насеља променио своју административно-територијалну припадност (углавном припајањем административном подручју Града Ниша). Просечна величина насеља је незнатно повећана, али се одвијало интензивно величинско реструктурирање насеља обележено уситњавањем сеоских и повећањем броја насеља са 5 и више хиљада становника. Значајан печат на демографске промене у мрежи насеља југоисточне Србије оставили су урбани процеси покренути динамичном урбанизацијом и деаграризацијом после Другог светског рата и вишеструким увећањем градског становништва. У односу на 1948. годину, градско становништво југоисточне Србије увећано је за 3,6 пута (у Пчињском округу чак 4,6 пута).

У делу истраживања који се односи на старосну структуру становништва, аутор закључује да се у анализираном периоду континуирано одвијао процес демографског старења, који подразумева опадање учешћа младог становништва (до 19 година) у укупном, пораст учешћа старог (60 и више година) и пораст просечне старости становништва. Према резултатима пописа становништва 2002. године већина општина је била у стадијуму дубоке демографске старости, или на прелазу из претходног у овај стадијум. Овај процес се најспорије одвијао у општинама Прешево и Бујановац, а најбрже у општинама Сврљиг, Гацин Хан, Ражањ, Бабушница и Црна Трава. У анализи националне структуре истиче се да преовлађује становништво српске националности, у свим окрузима и скоро свим општинама. Изузетак су општине Димитровград и Босилеград у којим је већинско становништво бугарске националности и општине Прешево и Бујановац са претежним учешћем Албанаца. После српског, по бројности друго место заузима становништво албанске националности. Највише недоумица изазива промена удела ромске националности, код којих је субјективни став приликом пописног изјашњавања највише варирао, али и оних који су се изјашњавали као Југословени, којих је поступно мање од 1981. године.

Општа стопа активности становништва југоисточне Србије била је, у периоду 1961-1981. година, релативно висока (нешто преко 50%), а наредних година је опадала, од 50,1% у 1981. на 43,9% у 2002. години. На високу стопу активности у великом броју општина, све до 1991. године, великим делом је утицала економска структура становништва са високим уделом пољопривредног становништва које по правилу има високу стопу активности, због великог обухвата становништва ван радног контингента, укључујући женско становништво. Аутор добро примећује да је тиме „компензирано касније активирање дела радног контингента млађег старосног доба због школовања“ (Крстић 2007:426). Највеће промене нивоа активности по старости забележене су код младог становништва старог 15 до 24 године, као последица обухвата омладине разним видовима образовања. Радикалне промене су остварене у структури активног становништва према сектору делатности, тако што је смањен удео примарног сектора од 74,0% у 1961. на 22,5% у 2002. години. Аутор је посебну пажњу покљонио анализи старосне структуре радне снаге и утврдио да је у току њено интензивно старење. Ова појава је нарочито изражена у општинама у којима је и укупно становништво најдаље одмакло у процесу демографског старења.

Укупан број лица са личним приходом је у порасту од пописа до пописа, али је њихов удео у укупном становништву стално био нижи у односу на централну Србију и Војводину због заостајања у нивоу економске развијености. Паралелно је опадао удео издржаваног становништва, па је коефицијент економске зависности (број издржаваних на 100 активних) опао са 94 у 1961. на 83 у 2002. години.

Свестан доказане међузависности привредног и демографског развитка у бројним досадашњим истраживањима, аутор посебна поглавља своје књиге посвећује истраживању динамике привредног раста, променама привредне структуре и нивоу економске развијености. Одговарајућим аналитичким поступком утврдио је да у периоду 1962-1980. година привреда југоисточне Србије није пратила динамику привредног раста Републике Србије. Као главне разлоге наводи наслеђену заосталост и ниже стопе инвестиција. Ипак, у назначеном периоду је остварен значајан пораст народног дохотка по становнику, првенствено захваљујући порасту индустријске производње. Нарочито су се истицале општине чија су седишта већи градски центри (Ниш, Лесковац, Врање). С друге стране, један број општина се одликовао заостајањем у развоју: у Нишавском округу Дољевац, Мерошина и Ражањ; у Топличком Житорађа; у Јабланичком Бојник и Црна Трава; у Пчињском Босилеград. У целини гледано, седамдесете и осамдесете године 20. века могу се сматрати годинама привредног просперитета, па су и регионалне ралике у нивоу економске развијености смањене. Овај тренд је, међутим, прекинут у периоду привредне кризе и хиперинфлације деведесетих година 20. века.

Запосленост је анализирана са гледишта обима, динамике и нивоа, као и различити аспекти структуре запослености (сектор делатности, сектор власништва, полна и квалификациона структура). На основу дугорочне серије података о броју запослених (1963-2001. година), аутор закључује да се разликују два карактеристична периода: пораст запослености 1963. до 1989. и опадање 1989. до 2001. године. У периоду раста, који обухвата 26 година, пораст броја запослених је износио по просечној годишњој стопи раста од 3,3%. У периоду опадања запослености, који обухвата период од 12 година, број запослених је смањен по просечној годишњој стопи од -1,6%. Тако су у великој мери умањени позитивни ефекти из претходног периода, па је и ниво запослености опао са 262 запослена на 1000 становника у 1989. на 219 у 2001. години. Аутор је детаљно анализирао и компарирао податке по општинама и окрузима са одговарајућим подацима који се односе на шира подручја (макро-целине) одакле се сагледавају остварене промене у погледу нивоа запослености, затим промене у структури запослености по секторима делатности, али због природе овог приказа не можемо улазити у детаљнију интерпретацију.

Иако је раст запослености у југоисточној Србији био релативно брз, понуда радне снаге је стално била изнад могућности запошљавања. Аутор тврди да су на пораст понуде радне снаге, поред демографских чинилаца, претежно утицали фактори економске природе, у првом реду низак ниво привредне развијености због закаснеле индустријализације. То је довело до нагомилавања вишкова радне снаге у пољопривреди, па је незапосленост расла и у периоду динамичног привредног развоја. Аутор закључује да је незапосленост један од основних економских и социјалних проблема у свим општинама југоисточне Србије. По високим стопама незапослености се нарочито истичу општине Дољевац и Мерошина у Нишавском округу, Житорађа у Топличком и Прешево у Пчињском округу. Поред обима и динамике незапослености анализирана

је и структура незапослених са гледишта удела лица која први пут траже запослење, полне припадности и кавалификација.

Судећи по обимности, детаљности и прегледности, аутор је уложио велики напор у изради пројекција становништва за период 2002-2032. година. Подаци о укупном становништву по старости и полу из пописа 2002. године коришћени су као база, што је било логично с обзиром на њихову актуелност. Циљ је био да се укаже на последице продужетка неповољних тенденција демографског развитка у непосредној будућности и могуће правце промена уколико се он буде одвијао у условима популационе политике усмерене на пораст фертилитета, односно у условима економско-социјалног развоја који ће утицати на снижење морталитета. Миграције нису узете у обзир. Сходно томе, примењен је аналитички метод пројекција и формулисане одговарајуће хипотезе за три варијанте: константну, ниску и високу.

Пројекцијама су добијени резултати о кретању укупног становништва по старости и полу (петогодишње и велике старосне групе), функционални контингенти, стопе раста укупног становништва, затим број живорођених, број умрлих и природни прираштај, по општинама, окрузима, за југоисточну Србију као целину и за две макроцелине – централну Србију и Војводину. Резултати константне и ниске варијанте (са хипотезом о непромењеном односно опадајућем ферилитету) указују на значајно смањење броја становника у односу на стање утврђено пописом 2002. године (око 15%). Према високој варијанти укупан број становника је већи у односу на ниску варијанту за око 12%, али би то било недовољно за излазак из депопулације до краја периода пројекције. Резултати пројекција показују да би, у условима непромењеног нивоа фертилитета и морталитета, у свим општинама, изузев Прешева и Бујановца, становништво опадало, највише у општинама Црна Трава и Гацин Хан где би се број становника преполовио.

Монографија *Становништво југоисточне Србије* аутора Војислава Крстића је савремено конципирана студија која по територијалном обухвату, садржају и методу израде, представља један од ређих примера комплексног приступа истраживању демографског развитка већих регионалних целина у домаћој демографској литератури. Истраживање се темељи на поузданим подацима званичне статистике који су зналачки систематизовани тако да омогуће компаративне анализе и извођење објективних закључака о демографским променама током дужег временског периода у којем је остварена транзиција фертилитета и морталитета од традиционалног ка модерном моделу. Доследност у примени компаративног метода анализе захтевала је напор у израчунавању одговарајућих индикатора за популације различитих територијалних нивоа (општина, округ, регион, макроцелина), с обзиром на то да се за ниво општина располагало знатно скромнијим фондом података у поређењу са макроцелинама. Овај проблем је аутор успешно решио коришћењем документационе грађе Републичког завода за статистику, посебно оне која се тиче виталне статистике.

Монографија *Становништво југоисточне Србије* је у првом реду емпиријска студија, али је прожета и теоријско-методолошким разматрањима у мери потребној за разумевање демографских феномена. Зато резултати истраживања могу наћи широку примену у пракси, у првом реду као аналитичко-документациона грађа у склопу израде планова привредног, социјалног и просторног развоја, али и као стручно и научно штиво за све оне кориснике који су, из различитих разлога, заинтересовани да прошире своја знања из области обухваћених овим истраживањем. Ово дело се нарочито препоручује општинским службама задуженим за програмирање и планирање при-

вредног и социјалног развоја, планерским институцијама из области урбанизма, затим стручним службама за планирање у комуналним јавним предузећима и јавним установама, као и појединцима који се баве истраживањем становништва, привреде и урбанизације. Посебно ће бити корисна ученицима одговарајућих средњих школа и студентима факултета на којима се изучава проблематика становништва, због чега ова монографија заслужује место у фондovima школских, факултетских и универзитетских библиотека како би била доступна ширем кругу заинтересованих корисника.

IN MEMORIAM

ПРОФ. ДР ГЛИГОРИЈЕ ЗАЈЕЧАРАНОВИЋ (Велики Јасеновац, 12. 2. 1930. – Ниш, 19. 12. 2008)

Проф. др Глигорије Зајечарановић умро је 29. 12. 2008., а сахрањен 31. 12. 2008. на нишком гробљу. На комеморативном скупу на Филозофском факултету од колеге Глигорија Зајечарановића опростили су се – декан Филозофског факултета, проф. др Момчило Стојковић и шеф катедре за Општу социологију, проф. др Љубиша Митровић. Овде као прилог in memoriam дајемо садржај говора проф. др Љубише Митровића.

Тужни скупе,

Поштована породицо Зајечарановић,
драге колегинице и колеге,

Опраштамо се од професора чије је дело уткано у темеље ове институције и академске заједнице Универзитета у Нишу. Од самог формирања па до одласка у пензију, проф. др Глигорије Зајечарановић, радио је на Филозофском факултету. Ради се о човеку високог интелектуалног формата, који је имао своју биографију и библиографију. Не само што је обављао јавне функције: декана Филозофског факултета, ректора Универзитета у Нишу, управника Студијске групе за социологију, Центра за марксизам, уредника часописа, већ је као врстан филозоф, у својој генерацији, био један од најбољих студената. Докторирао је на проблему класичне немачке филозофије, објавио је преко 250 научних радова у домаћим и иностраним часописима („Facta Universitatis“, Ниш, бр.2/1999, стр.167-176) и више самосталних књига од којих су најзначајније: *Анализа и синтеза у оквиру дијалектике Хегела и Маркса (1966); Дијалектика људског света (1969); Дијалектика немачке класичне филозофије (1971); Основи методологије науке (1974); Историја марксистичке филозофије (1984); Увод у филозофију (1982); Савремена филозофија I (1992); Савремена филозофија II (1995); Логика (1996).*

Проф. др Глигорије Зајечарановић предавао је бројне дисциплине на Филозофском факултету у Нишу и другим факултетима у земљи: филозофију, логику, методологију наука, марксизам, савремену филозофију. Био је ментор многим дипломцима на социологији, магистрантима и докторантима; члан комисије и председник. Бавио се и превођењем филозофске литературе са немачког језика.

Глигорије је живео повучено и скромно, сав предан филозофији. Поред породице, она је била његова највећа страст и љубав. Монашки је служио позиву филозофа: непрестано истражујући, о чему говоре бројне његове студије објављене на нашем или страним језицима. Надам се, да ће нове генерације филозофа наћи времена да истраже дела Зајечарановића и Цекића, а факултет објавити посебан зборник и

библиографију њихових радова. Извесно је, да њихово дело превазилази границе нишке универзитетске средине и да ће њихов рад тек бити валоризован у историји развоја филозофије у Србији.

Глигорије је био одани пријатељ филозофије, човек принципа, сав предан науци и позиву. У његовом стваралаштву треба тражити меру његове вредности. Јавне функције га нису окупирале. Оне су узгред дошле, више као израз друштвених потреба средине неголи његове личне жеље за ту врсту ангажовања. Чак и функција ректора, коју је вршио, више је израз компромиса двеју политичких фракција (либералне и конзервативне) у ондашњем политичком животу града Ниша, него ли његове жеље за промоцијом те врсте. Али и на тој функцији, ваља рећи, Глигорије је био принципјелан службеник академске заједнице и њене аутономије. Јер, као истакнути филозоф – могао је својим професионализмом, а не провинцијализмом, афирмисати улогу и значај институције на чијем се челу налазио.

Глигорија смо познавали као скромног човека и озбиљног научника. Он ће у нашем сећању остати као вредан филозофски неимар који је положио „камен темељац“ у храм науке и истине, као што је то Филозофски факултет у Нишу. Тиме је задужио све нас и будућа поколења, да са поносом гледамо на његову личност и дело.

Само велики умови имају вишедимензионалну креативну моћ да искораче из уских окриља науке и њених дисциплина и да се крећу ка непознатим трансдисциплинарним областима. Такву моћ имао је Глиша – способност да проговори и језиком поезије из срца филозофије.

Колико је Глигорије био посвећен филозофији, говоре на само његови систематски радови из области филозофије историје, већ и то – да је по одласку у пензију – прешао на други језик њеног интерпретирања. Позајмио је глас Орфеја, окренуо се песничком дискурсу – да би опевао суштину филозофских погледа највећих мислиоца – барјактара филозофске мисли од антике до савремене филозофије. О томе сведоче две објављене збирке Глишиних песама у нишкој Просвети (*Софијин поглед*, 2001; *Чезња за мудрошћу*, 2002).

Глигорије Зајечарановић, тај тихи човек монашког изгледа, био је не само страсни заљубљеник у филозофију, већ као да је веровао највећем српском песнику Бранку Миљковићу – да ће једнога дана сви певати и да ће у будућности песници моћи да препевају Ајнштајнове и друге научне и филозофске формуле. Из тог његовог уверења, као израз његове даровитости и тежње за духовном синтезом филозофије и поезије – настале су његове збирке песама.

Сам аутор у предговору за збирку *Софијин поглед*, између осталог каже: „да из вишегодишњег бављења филозофијом, тј. љубављу према мудрости, уз трајно неговање те љубави, навело ме је на покушај да основне идеје филозофа изложим у стиховима“ (стр. 5). А да филозофија и поезија могу да иду заједно, па чак и да се стопе у јединство није сасвим необична идеја (о чему говори стваралаштво највећих филозофа, који су били филозофи и песници – од Заратустре, Лао Цеа, Парменида, Емпедокла, Хераклита, Платона, Лукреција, Маркса, Ничеа, Унамуна, до Бранка Миљковића и Првослава Ралића). Шелинг је чак заговарао програмско јединство филозофије и поезије, надајући се да ће у будућности развој филозофије и науке – ићи у правцу збижавања са уметношћу. У вези са тим очекивањем, Глигорије Зајечарановић, у уводу своје прве збирке песама, између осталог пише: „Мисао стреми ка истини. Али она може добити облик лепе песме. У осталом, за једног од

највећих филозофа, Платона, истина и лепота чине исконско јединство. Ако им се придружи још и доброта могло би се постићи савршенство“ (Исто, стр. 6). Овде бих, подсетио на мисао најумнијег савременог америчког социолога, критичке оријентације, Имануела Волерстина, који снагом Милсове социолошке имагинације анализира проблеме савременог светског друштва, који такође данас тврди: да социологија треба да служи Истини и Доброти, да би послужила еманципацији човека и човечанства.

Да ли ће се и када тај идеал о јединству лепоте, истине и доброте остварити, ствар је будућности, међутим, важно је да људи томе стреме. Јер, како рече Б. Миљковић: „Будућност је ту, само је треба препознати и издвојити“. Управо од нашег моралног улога и енергије, културне оријентације и борбе – зависи какав ће она облик попримити.

У знак сећања на дело Глигорија Зајечарановића и његову тежњу за синтезом филозофије и поезије, истине и лепоте, подсећам на речи које је Глиша записао: „Као пријатељ мудрости доживео сам своје најбоље тренутке управо у дружењу са филозофијом и поезијом“.

У знак поштовања те његове љубави, драге колегинице и колеге, дозволите ми да вам прочитам из његове последње збирке *Чежња за мудрошћу* – песму „Философија“, која има програмски карактер и носи естетску поруку.

ФИЛОСОФИЈА

До мудрости тешко се пробити.
Љубит мудрост ипак свако може.
Чежњу можеш у знање увити.
Са знањем се на све гледа строже.

Циљ је мудрих науку да граде
Што целину свега изучава:
Из бића да корен знања ваде,
Шта је узрок, бит и сврха здрава.

Истину ће философ да тражи.
Он о срећи људској увек пита.
Разум људски он би да оснажи,
Да врлина добрим буде сита.

Свако добро ваљда је за људе.
У добра се и истина броји.
И лепота нек за људе буде.
Свака вредност њима добро стоји.

Шта је човек, шта треба да буде?
Философија све нека каже!
Какве нам се могућности нуде,
Какве никад не могу да важе?

И о друштву вазда се размишља.
Може л' бити уређено боље?
Философија пројекте смишља.
Људи за то нек имају воље.

In memoriam

Добра воља услов је морала.
Без истине нема правога знања.
С лепотом се уметност стварала.
Без акције нема бољег стања.

Философија ка мудрости води.
И често је о слободи снила.
С њом кроз праксу стижемо к слободи.
Грчка је σοφία мудрост значила.

Да само подсетим да управо предговор збирке из које сам прочитао ове стихове, Глигорије завршава речима: „Сваки је појединац смртан, али философија и поезија су бесмртне колико и само човечанство“ (стр. 6).

Нека је вечна слава и хвала нашем професору и колеги Глигорију Зајечарановићу.

31. 12. 2008.

Sociological Annual

The Journal of the Department of Sociology,
Faculty of Philosophy in Niš
Number 5, 2009

CONTENTS

<i>Nikola Božilović</i> Notional and Aesthetic Roots of Contemporary Subcultures	5
<i>Ljubiša Mitrović</i> Interreligious Dialogue and the Culture of Peace	25
<i>Dušan Mojić</i> Influence of Culture on the Motivation in Work Organisations	39
<i>Mirjana Kristović</i> Towards a Construction of Models of Media Systems in Southeast Europe: Exploring the Applicability of the Hallin-Mancini's Conceptualisation.....	53
<i>Marina Topić</i> Nationalist Prejudices and Social Distance - From External to Internal Threat.....	63
<i>Branislav Stevanović</i> Free Market and Political Freedom: Inter-relations and Dependences	85
<i>Natalija Žunić</i> Feminist Context of Gender Ideology	101
<i>Ana Vuković</i> The Theory of Cultural Lag and Social Position of Women in Serbia	113
<i>Snežana Milivojević</i> The Crisis of Contemporary Society and Family and Violence	133
<i>Dragana S. Zaharijevska</i> Sex/Gender Differences in Constructing Identity and Family Value Patterns	143
<i>Jasmina Ivanov</i> The Profile of Gender Relations in Kosovo and Metohija: Between 'Desirable' and Real	155
<i>Danijela Zdravković</i> Transition and the Role of a Woman in Primary Social Net	171

<i>Suzana Marković-Krstić</i> Theoretical Approaches and Orientations in the Examination of the Youth Population	185
<i>Lela Milošević</i> Education for the Third Age in Function of Preserving and Improving the Quality of Life in Old Age	207
Book Reviews	
<i>Uroš Šuvaković</i> Ljubiša Mitrović and „The Creators of New Paradigmas in Sociology“	221
<i>Milena Jovanović-Kranjec</i> Lisman’s critic of European Educational Policy	225
<i>Petar Golubović</i> Demographic Development of Southeast Serbia.....	229
In Memoriam	
Prof. Gligorije Zaječaranović, Ph.D.	235

Упутство ауторима

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју е-mail адресу. Текст рада треба доставити у електронској форми, на дискети или електронском поштом: фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1.5.

Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- пример навођења књиге: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замисљена заједница*. Београд: Плато.
- пример навођења текста у књизи: Цуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у: *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- пример навођења чланка у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме XVIII* (1): 119-131.

Адреса за достављање радова: Годишњак за социологију, Филозофски факултет, Ћирила и Методија 2, 18000 Ниш

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Note to Contributors

The Journal publishes papers in Serbian and English. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically – either on a floppy disc or through email (font: Times New Roman, 12 pt, line spacing: 1.5).

All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) „On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress”, in: *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) „Class Analysis and the Stability of Class Relations”. *Sociology* 32:23-42.

Address: Sociological Annual, Faculty of Philosophy, Cirila i Metodija 2, 18 000 Nis, Serbia

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs